ИНАЈӘТ БӘКТАШИ

Фиридунбәј Көчәрлинин јарадычылыг јолу

ИНАЈӘТ БӘКТАШИ

Фиридунбәј Көчәрлинин јарадычылыг јолу

Бакы Јазычы 1986

С(Аз)2
Б 56

Рә'јчи филолокија елмләри доктору
Абдулла Аббасов
Редактору филолокија елмләри доктору
Фиридун Һүсејнов

Бәкташи И.

Б 56 Ф. Көчәрлинин јарадычылыг јолу. Б.: Јазычы,– 1986.—184 с.

Филолокија елмләри доктору Инајәт Бәкташинин китабында көр кәмли әдәбијјатшүнас—алим Фиридунбәј Көчәрлинин јарадычылı гығында бәһс олунур. Әдәбијјатшүнаслыг елмимизин тәшәккүл әдәбијјат тарихимизин илк дәфә мүәјјән дәрәчәдә системли в професcионал сәвијјәдә арашдырылмасы онун ады илә бағлыды Мүәллиф мүхтәлиф елми вә тарихи сәнәдләри, әлјазмаларын тәдгигата чәлб етмәклә бу көркәмли әдәбијјатшүнасын халгымыз маарифләнмәсиндә, мәдәни тәрәггисиндәки хидмәтләрини арашдыры онун Азәрбајчан әдәбијјаты тарихиндәки ролуну нәзәрә чарпдыры

Б $\frac{4603000000—043}{М—656—86}$ 216—85 С(Аз)

© Јазычы, 198(

ӨН СӨЗ

Азәрбајчан тәнгид вә әдәбијјатшүнаслыг елминин илк пешәкар вә көркәмли нүмајәндәси Фиридунбәј Көчәрлидир. Онун елми вә ичтимаи фәалијјәти XX әср Азәрбајчан әдәбијјаты, һабелә бир сыра гардаш халгларын көркәмли сәнәткарларынын јарадычылығы вә үмумән мүтәрәгги, демократик әдәби ирслә сых бағлы олмушдур. Ф. Көчәрли бу елм саһәсинин тәмәл дашларыны гојмуш вә онун кәләчәк инкишафы үчүн кениш јоллар ачмышдыр. Бөјүк алим мүтәрәгги классик ирси садәчә өјрәнмәклә галмамыш, һабелә ондакы хәлгилик вә бејнәлмиләлчилијин, реализм вә һуманизмин фәал тәблиғатчысы вә мүдафиәчисинә чеврилмишдир. Тәнгид вә әдәбијјатшүнаслыг елмимизин индики мәрһәләсиндә Ф. Көчәрли ән'әнәләри јашајыр, давам вә инкишаф етдирилир.

О, јазыб-јаратдығы дөврдә бир алим кими халгын мәдәни тәрәггисинә чалышмышдыр. Гори семинаријасынын мүәллими олан Ф. Көчәрли габагчыл рус елминин вә јазычыларынын әсәрләриндән нүмунәләри өјрәнмиш, бә'зи демократ сәнәткарларын әдәби фәалијјәтиндән бәһрәләнмишдир. Тарихин ағыр, мүрәккәб бир дөврүндә јашадығына көрә, бә'зән мәһдуд вә зиддијјәтли көрүшләрә дә кәлиб чыхмышдыр. Онун дил, милли мәдәнијјәт һаггындакы фикирләриндә дә бу чәһәт нәзәрә чарпыр. Бу бахымдан онун јарадычылығы XX әср Азәрбајчан ичтимаи әдәби фикир тарихинин үмуми мәнзәрәсини ајдын әкс етдирир.

Фиридунбәј Әһмәдаға оғлу Көчәрли 1863-чү ил јанвар ајынын 26-да Шуша шәһәриндә анадан олмушдур. Өз тәбии көзәллији илә сечилән Шуша онун мә'нави инкишафына чох мүсбәт тә'сир көстәрмишдир. Азәрбајчанын бир сыра әјаләтләри кими, Шуша шәһәринин дә

ичтимаи-сијаси һәјатында баш верән дәјишикликләр әдәбијјат вә мәдәнијјәтин инкишафы үчүн кениш имкан вә шәраит јарадырды. Тәсадүфи дејилдир ки, бу дөврдә Азәрбајчанын бир сыра башга мәдәни очагларындан фәргли олараг, тәкчә Гарабағда ики әдәби мәчлис фәалијјәт көстәрирди ки («Мәчлиси-үнс» вә «Мәчлиси-фәрамушан»), бунлары да 50-јә гәдәр шаир тәмсил едирди. Ф. Көчәрли мәһз белә бир ичтимаи шәраитдә, әдәби, мәдәни мүһитдә јетишмиш, јазыб-јаратмаға башламышдыр.

Ф. Көчәрлинин атасы Әһмәдаға Шушанын танынмыш ортабаб бәјләриндән олуб, фарс дилинә тамам јијәләнмиш, өз шәхси мүталиәси илә классик Шәрг поезијасыны мүкәммәл өјрәнмишди. Әзбәрдән саатларла ше'р демәси, күчлү һафизәјә, образлы тәфәккүрә малик олмасы Әһмәдағаны әдәби мәчлисләрин ән һөрмәтли үзвләриндән бири кими танытмышды. Елмә, әдәбијјата, тәһсилә бөјүк һәвәс көстәрән «Әһмәдаға өз оғлунда ше'рә вә сәнәтә мејл ојатмаг, она фарсча тәһсил вермәк мәгсәдилә 9 јашлы Фиридуну Шушанын о заманкы мүдәррисләриндән Мирзә Кәрим Мүншизадәнин мәктәбинә гојур. Бурада Ф. Көчәрли бүтүн көһнә типли мәктәб вә мәдрәсәләрдә бир ән'әнә олараг кечилән чәрәкә вә чүз'ләри, «Күлүстан» вә «Бустан»ы өјрәнир, «Лејли вә Мәчнун» дастаныны охујур»[1].

Әһмәдаға дөврүнүн көзүачыг зијалысы кими һадисәләри вә вәзијјәти дүзкүн гијмәтләндирән, кәләчәји көрән бир шәхс олмушдур. Рус дилинин бөјүк тә'сир күчүнү вә әһәмијјәтини јахшы дәрк едән Әһмәдаға нечә олур-олсун оғлуна русча тәһсил вермәк һаггында дүшүнүр, онда бу дилә бөјүк мараг вә һәвәс ојатмаға чалышырды. Нәһајәт, атасы ону 1876-чы илдә Шушадакы рус мәктәбинә гојур. Ушаг үчүнчү синифдә икән көркәмли педагог-мүәллим А. О. Чернјајевски илә /1840 — 1897/ көрүшүр.

Ф. Көчәрлинин һәјатында мараглы һадисәләрдән бири онун Чернјајевскинин көмәклији илә Гори семинаријасына дахил олмасы иди. О, алты илдән сонра — 1885-чи илдә семинаријаны битириб Ирәван кимназијасына мүәллим тә'јин олунур. Ониллик фасиләдән сонра (1895-чи илдән) Гори семинаријасында шәриәт вә

[1] *Б. Нәбијев.* Фиридунбәј Көчәрли, Б., Кәнчлик, 1984, сәһ. 37.

түрк дили мүәллими вәзифәсинә дәјишдирилир. Ф. Көчәрлинин «Мүхтәсәр тәрчүмеји-һалы»ны јазан Ф. Ағазадә кениш һафизәјә вә билијә малик олан Ф. Көчәрлини јүксәк гијмәтләндирирди. О јазырды: «Фиридунбәјин јнәинки фарсчаны, бәлкә түркчәни бөјлә камалынча өјрәнә билдијини гејд етмәк лазымдыр. Тә'бирләринин чохусунда кәрәк фарс вә кәрәксә рус лисанларынын тә'сири көрүлмәкдәдир. Рус јазылары илә түркчә мүгајисә едилсә, мәрамынын русча ифадәси түркчәдән даһа сәлис, даһа мәтин олдуғу көрүлә биләр. Бу чәһәти өзү дәхи дујдуғу үчүн даим түрк әдәбијјаты илә мәшғул олмуш вә нәтичәдә әсринин әдибләри тәрәфиндән мүгтәдир јазычылар кими тәһсинләр көрмүшдүр. 1896-чы илдән Гори семинаријасында шәриәт вә түрк дили мүәллими олан Көчәрли мүтәәллимләр илә сон дәрәчә меһрибан олдуғу чәһәтлә Гафгазијаја дағылмыш кәнч мүәллимләр тәрәфиндән дәрин һөрмәтләрә мәзһәр олмушду»[1].

Ф. Көчәрли 57 иллик өмрүнүн ән мә'налы илләрини әдәбијјат вә мәдәнијјәтин чичәкләнмәсинә, халг маарифинин инкишафына һәср етмишдир. Онун мараглы һәјат тарихчәсини әдәбијјатшүнас Б. Нәбијев «Фиридунбәј Көчәрли»[2] адлы монографијасында әтрафлы шәрһ етдијиндән биз бу һагда кениш данышмағы мәгсәдәујғун һесаб етмәдик.

Мүәллифин мәгсәди Ф. Көчәрлинин зәнкин јарадычылыг јолуну имканы вә бачарығы даирәсиндә ишыгландырмаг, онун XX әср Азәрбајчан әдәбијјатынын инкишафындакы хидмәтләриндән әтрафлы сөһбәт ачмагдыр.

[1] *Ф. Ағазадә.* Фиридунбәј Көчәрлинин мүхтәсәр тәрчүмеји-һалы—Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи материаллары, Б., Азәрнәшр, 1925, сәһ. VII—VIII.
[2] Бах: *Б. Нәбијев.* Фиридунбәј Көчәрли, Б., 1984.

ФИРИДУНБӘЈ КӨЧӘРЛИ ИРСИ ӘДӘБИ ТӘНГИДДӘ

Азәрбајчан әдәбијјатшүнаслығы тарихиндә Ф. Көчәрлинин әдәби-тәнгиди ирси хүсуси бир мәрһәлә тәшкил едир. О, Азәрбајчан, еләчә дә рус вә Гәрби Авропа әдәбијјатынын бир сыра габагчыл сималарынын јарадычылығыны тәдгиг етмиш, тәнгид вә әдәбијјатшүнаслығын бә'зи нәзәри мәсәләләрини елми чәһәтдән әсасландырмыш, демократик вә ингилаби әдәбијјатын сонракы инкишафына мүсбәт тә'сир көстәрмишдир. Хүсусилә, XX әср Азәрбајчан әдәбијјатынын нәзәри, елми, естетик проблемләрини Ф. Көчәрлинин орижинал фикир вә мүлаһизәләриндән кәнарда тәсәввүр етмәк чәтиндир. Буна көрә дә Азәрбајчан совет әдәбијјатшүнаслығында Көчәрли јарадычылығынын мүһүм тәдгигат објектинә чеврилмәси зәрури бир һал кими мејдана чыхыр.

XIX әсрин сонларындан та бу күнә кими Ф. Көчәрли һаггында бир чох елми-тәдгигат әсәрләри јазылмышдыр.

Азәрбајчанда илк марксист тәнгидчиләрдән Мустафа Гулијев һәлә 30-чу илләрдә јаздығы «Азәрбајчан әдәбијјатынын ингилабдан әввәлки јеканә тәнгидчиси» адлы әсәриндә Ф. Көчәрлинин зәнкин әдәби ирсини јүксәк гијмәтләндирмиш, «тәдгиг вә тәһлил олунмасы зәрури олан сәнәткар» олдуғуну гејд етмиш, әдәбијјатымыза аид олан нүмунәләрин вичданла вә бөјүк сә'јлә топланмасында онун бөјүк хидмәтләрини көстәрмишдир. Бу фактын өзү дөврүн чох көркәмли тәнгидчиләрини Ф. Көчәрли әдәби ирсини тәдгиг етмәјә һәвәсләндирмиш, онлара дүзкүн истигамәт вермишдир. Ф. Көчәрли әдәби ирси әдәбијјатын нәинки мәзмун вә форма мәсәләләринә аидын вә дүзкүн мүнасибәтилә характеризә олунур, һәмчинин реализм, хәлгилик, ән'әнә вә новаторлуг, мүасирлијә күчлү мејл, маариф, мәктәб, мәтбуат мәсәләләринин јени мөвгедән шәрһи кими дә нәзәри чәлб едир. Јарым әсрдән артыгдыр ки, Азәрбајчанын бир сыра габагчыл елм вә мәдәнијјәт хадимләри, көркәмли сәнәткарлары Ф. Көчәрли јарадычылығындакы дәрин мәфкурәвилији нәзәрә алыр, алимин әдәби-тәнгиди ирсини мүхтәлиф јарадычылыг аспектиндә тәдгиг вә шәрһ едирләр.

Ф. Көчәрли јарадычылығы илә Азәрбајчан әдәбијјатында (XX әср әдәбијјатында)[1], хүсусилә тәнгид вә әдәбијјатшүнаслыгда јени бир дөвр башланмышдыр. Бу чәһәтә хүсуси диггәт јетирән әдәбијјатшүнас К. Талыбзадә јазыр: «XIX әсрин 80-чи илләриндән Ф. Көчәрлинин (1863—1920) фәалијјәтә башламасы илә Азәрбајчан әдәби тәнгиди тарихиндә, хүсусән, реализмин естетик әсасларынын ишләнмәси саһәсиндә јени бир сәһифә ачылыр. М. Ф. Ахундовун мәһдуд бир чәрчивәдә апармаға мәчбур олдуғу иши о, кениш бир мигјасда давам етдирмәјә башлајыр, реалист әдәбијјатын фәал тәдгигатчыларындан бири олур. Көчәрлинин «Каспи», «Тифлисски листок», «Шәрги-Рус» гәзетләриндә чап олунан мәгаләләри реализми јени дөврүн әсас јарадычылыг методу е'лан едирди. О, «һиссијјати-һәгиги илә бәһәмә кәлән» әсәрләри, «ата вә бабаларымызын доланачағыны, адаб вә әхлагыны, арзу вә тәмәнналарыны, фикир вә хәјалларыны» тәсвир едән реалист шаирләри мүасирләринә нүмунә көстәрир, формализмин әдәбијјата вурдуғу зијанлары охучуларына баша салырды. Тәнгидчи хәјала, фикрә һеч бир гида вермәјән, схоластик мәзмуна, чејнәнмиш тәсвир васитәләринә малик епигончу ше'ри тәнгид едир, ону мүасир әдәбијјатын инкишафына әнкәл олан сәбәбләрдән бири сајырды»[2].

Ф. Көчәрлинин әдәби ирси илә әлагәдар јазылмыш тәнгид вә тәдгигат характерли әсәрләри шәрти олараг белә груплашдырмаг олар: 1. 1920-чи илә гәдәр јазыл-

[1]. XX әср Азәрбајчан әдәбијјаты мә'лум олдуғу кими мәфкурә мүбаризәсинин кенишләндији, әдәбијјатда ики әдәби чәбһәнин дөјүшдүјү, мүбаризә апардығы, демократик вә ингилаби әдәбијјатын һекемон мөвгедә олдуғу әдәбијјат олмушдур. Бу тарихи дөвр драматуркија вә публисистикада Чәлил Мәммәдгулузадәнин, поезијада М. Ә. Сабирин, бәдии нәсрдә Әбдүррәһимбәј Һагвердијевин, Нәриман Нәримановун, әдәбијјатшүнаслыгда исә Ф. Көчәрлинин ады илә бағлы иди.

[2] *К. Талыбзадә.* XX әср Азәрбајчан тәнгиди, Б., Азәрб. ССР ЕА нәшријјаты, 1966, сәһ. 49.

мыш әсәрләр; 2. Азәрбајҹан әдәбијјатында социализм реализминин гәләбәсинә гәдәр јазылмыш әсәрләр; 3. Мүасир тәдгигат әсәрләри.

Ф. Көчәрлини елм, әдәбијјат аләминдә кениш шәкилдә таныдан, јарадычылығы, хидмәтләри һаггында һәм мүбаһисәли, һәм дә орижинал фикирләрин јаранмасына сәбәб олан илк әсәри 1903-чү илдә Тифлисдә нәшр олунан «Азәрбајҹан татарларынын әдәбијјаты»[1] китабы иди. Бу әсәр Азәрбајҹан әдәбијјаты тарихинин, классик әдәби ирсин, халг әдәбијјатынын системли тәдгигинин әсасыны гојдуғу кими, мүасир әдәбијјат мәсәләләрини дүзкүн гијмәтләндирмәк ишиндә дә јазычы вә тәнгидчиләрә истигамәт верди. Бә'зи нөгсанларына бахмајараг, белә бир әсәрин мејдана чыхмасы дөврүн габагчыл зијалыларыны, хүсусилә мүтәрәгги мәтбуат ишчиләрини севиндирди. Китаб чапдан чыхдыгдан бир нечә күн сонра «Тифлисски листок» гәзети Ф. Көчәрлијә биртәрәфли јанашан мүәллифләрдән фәргли олараг, «Азәрбајҹан татарларынын әдәбијјаты» әсәрини мүтәрәгги бир һадисә кими гијмәтләндирирди. «Азәрбајҹан татарларынын әдәбијјаты» китабы XX әсрин тәгдирәлајиг әдәби һадисәси кими әксәр демократик вә маарифчи зијалылары, хүсусилә дә мүәллифин өзүнү һәдсиз севиндирмишди. «Азәрбајҹан татарларынын әдәбијјаты» әсәринин мараглә гаршыландығыны көрән Ф. Көчәрли китабы јенидән нәшрә һазырламаг мәгсәдилә әлиндә олан материаллары саф-чүрүк етмәјә, мүасирләрини дүшүндүрән мәсәләләри даһа әтрафлы өјрәнмәјә башлајыр. Бу мәгсәдлә ахтарышлар апаран мүәллиф бир чох әлавә мә'лумат вә әдәбијјат әлдә етмиш, нәтиҹәдә «Азәрбајҹан әдәбијјаты тарихи» кими ики ҹилд, үч һиссәдән ибарәт санбаллы әсәр јаратмышдыр.

«Азәрбајҹан татарларынын әдәбијјаты» тәкчә охучу вә әдәбијјат мараглыларынын дејил, һәм дә мәркәзи мәтбуатын, нәшријјатларын диггәтини чәлб етмишди. 1925-ҹи илдә «Материаллар»ы чап едән «Азәрнәшр» китабда «Фиридунбәј Көчәрлинин мухтәсәр тәрҹүмеји-һалы»ны да вермишдир. Бу јазыда көстәрилирди ки, Көчәрлинин 1903-чү илдә рус дилиндә чап етдирдији «Азәрбајҹан татарларынын әдәбијјаты» даһа чох кәшфијјат характерли бир әсәр иди. Мүәллиф «...һәлә материал топламагда икән зијалыларын нәзәр-диггәтини чәлб етмәк мәгсәдилә 1903-чү илдә русча олараг јаздығы «Азәрбајҹан әдәбијјаты» адлы китабчаны нәшр етди. Бу сурәтлә өз мәгсәдинә чатмаға даһа кениш бир аддым атмыш олду».[1]

1903-чү илдә Одессада тәһсил алан Н. Нәриманов да «Азәрбајҹан татарларынын әдәбијјаты» әсәрини охудугдан сонра мүәллифә әсаслы бир мәктуб көндәрир. Бу мәктубда о, тәкчә өз севинчини дејил, һәм дә харичдә тәһсил алан бүтүн азәрбајҹанлы тәләбәләрин арзу вә истәкләрини әкс етдирди: «Сизин бу китабчаныз бүтүн түрк (Азәрбајҹан—**И. Б.**) тәләбәләринин хошуна кәлди. Тәләбәләр билирләр ки, сизин даһа чох материалларыныз вар. Бунлары сиз түркчә чап етдирмәк хәјалындасыныз. Она көрә чох шад олдулар вә бунун түркчәсини чапда көрмәк арзусундадырлар»[2].

Бу арзулар вә тәләбләр Ф. Көчәрлини даһа ҹидди дүшүндүрүр, ону китабын азәрбајҹанча чапына наил олмаға руһландырыр. Тәсадүфи дејилдир ки, о дөврүн гәзет вә журналлары Ф. Көчәрлинин бу хејирхаһ ишини тәгдирәлајиг һесаб едир, өз сәһифәләриндә мүәллифин бөјүк зәһмәт баһасына топладығы материаллары чап етдирә билмәдијинә тәәссүфләнирдиләр.

«Закавказскоје обозренијe» гәзети јазырды: «Мәшһур вә танынмыш әдәбијјатшүнас Фиридунбәј Көчәрли кениш һәчмдә Азәрбајҹан түркләринин һәјатындан бәһс едән «Азәрбајҹан әдәбијјаты тарихи» әсәрини јазыб битирмишдир. Бу илк вә биринчи китабдыр ки, түрк шивәсиндә вә Азәрбајҹан дилиндә јазылмышдыр. Мүәллиф узун илләр тәдгигат апармыш вә бунун нәтиҹәсиндә һеч кәсә мә'лум олмајан бир сыра мараглы материаллар әлдә етмишдир. Чох тәәссүфлә гејд етмәлијик ки, бу гијмәтли сәнәт инҹисинин мәтбуат үзү көрмәси бир гәдәр, бәлкә дә даһа чох јубаначагдыр. Бу да Фиридунбәј Көчәрлинин әсәри чап етдирмәк имканына малик олмамасы илә әлагәдардыр»[3]. Даһа сонра «Каспи», «Баку», «Игбал» гәзетләри сәһифәләриндә дә Фиридунбәј Көчәрлинин бөјүк зәһмәт һесабына әлдә етдији бу гијмәтли

---

[1] *Ф. Көчәрли.* Азәрбајҹан татарларынын әдәбијјаты, «Вестник Кавказа», Тифлис, 1903, № 1.

---

[1] *Ф. Көчәрли.* Азәрбајҹан әдәбијјаты тарихи, I һиссә, Б., 1925, сәһ. VIII.

[2] *К. Талыбзадә.* XX әср Азәрбајҹан тәнгиди, Б., сәһ. 404—405.

[3] Бах: Јенә орада, сәһ. 405.

материалларын чап олунмамасы тәәссүф һисси илә гејд олунмушдур.

Бу һадисәдән тәхминән дөрд ил сонра «Игбал» гәзети дә белә бир мә'лумат верирди: «Охучуларымыз мөһтәрәм мүәллимимиз Ф. Көчәрли чәнабларынын чохдан бәри Гафгазија шаирләри илә мүһәррирләринин тәрчүмеји-һалыны чаме бир әсәр вүчудә кәтирмәкдә олдугларыны билирләр. Чохдан бәри чапдан чыхмасы интизар олунан бу әсәрин «Ничат» маариф чәмијјәти тәрәфиндән сатын алыныб да јахында тәб'ә вериләчәји ешидилмишдир. Фиридунбәј чәнаблары кәндиләри дәхи нечә күндән бәри шәһәримиздә булунујорлар»[1].

Дикәр гәзетләр дә Ф. Көчәрлинин китабы һаггында тәхминән һәмин фикирдә олмушдур. Бу да, һәр шејдән әввәл, әсәрин бөјүк елми әһәмијјәти илә әлагәдар иди. XIX әсрин 90-чы илләриндән башлајараг өз халгынын тарихи кечмиши вә муасир әдәби һадисәләри илә мараглаңан Ф. Көчәрли гәдим, орта әсрләр (XIX вә XX әср) әдәбијјатымызы диггәтлә изләмиш, мәдәнијјәт, мәтбуат вә маарифимизин дүзкүн истигамәт алмасына көмәк етмәк мәгсәдилә бир сыра дәјәрли мәсләһәтләр вермиш вә мәгаләләр јазмышдыр. Она көрә дә Ф. Көчәрли һәлә сағлығында әдәби тәнгидин диггәтини чәлб етмишди.

Ф. Көчәрлинин илк вә кениш тәрчүмеји-һалыны јазан Ф. Ағазадә онун һәјатыны, елми фәалијјәтини, дүнјакөрүшүнү ишыгландыран дәјәрли мә'луматлар верир: «Демәк олар ки, Фиридунбәјин тә'сири илә тәрбијәләнмиш бир чох кимсәләр мејдана чыхды... Бунлардан еләләри вардыр ки, Фиридунбәјин дәлаләти илә маһир јазычылар олмуш вә бә'зиләри дә онун көстәрдији чығыры тутуб өзләринә мәсләк гәрар вермишләр... Бәли, Фиридунбәј јазычы иди, дәјәрли бир гәләм саһиби иди. Онун гәләминә јалныз түркләр дејил, руслар, күрчүләр белә бөјүк һөрмәтләр көстәрирдиләр. Чүнки русча да онун чох дәјәрли мәгаләләри чап едилирди. Одур ки, Гафгаз мүһәррирләри арасында мәшһур олдуғу кими, Москва, Петербург шәһәрләриндә дә мәшһур иди. Мәктублары арасында бир чох дә'вәтнамәләри вар. Јә'ни бир гәзет мејдана илк гәдәмини атдығы һалда Фиридунбәјдән мәгалә истәрди вә о да бу дә'вәти диггәтсиз бурахмазды. Һәркаһ бу күн Фиридунбәјин түркчә вә русча чап едилмиш мәгаләләрини сијаһыја алсаг, һәмин сијаһы 15 — 20 сәһифәлик јер тутур».[1]

[1] «Игбал» гәз., 23 апрел 1915-чи ил, № 920.

Ф. Көчәрли һаггында Фәрһад Ағазадәнин вердији бу мә'лумат тәсадүфи дејилди. Она көрә ки, Ф. Көчәрли һәгигәтән ичтимаи фәалијјәтә башладығы илк күндән (Јереван кимназијасы, 1885) та өмрүнүн сонуна гәдәр мәнсәб вә шөһрәт далынча гачмадан шүурлу өмрүнү халгынын маарифләнмәсинә, дилимизин сафлығына, әдәбијјатымызын дүзкүн истигамәт алмасына, дүнја халгларынын мүтәрәгги ән'әнәләринин өјрәнилмәсинә сәрф етмишдир. О, һәр шејдән әввәл, халг үчүн, вәтән өвладынын кәләчәк нәсли үчүн јазыб јаратмышдыр.

Әсримизин илк илләриндән маариф, мәдәнијјәт, әдәбијјат вә әдәбијјатшүнаслыг саһәсиндәки кениш фәалијјәтинә көрә танынан, халг арасында бөјүк һөрмәт газанан Ф. Көчәрли һаким даирәләрин дә диггәт мәркәзиндә олмуш вә онунла һесаблашмышлар.

Мә'лум олдуғу кими, «Молла Нәсрәддин» журналы фәалијјәтә башладығы илк дөврләрдән һаким синфин јеритдији сијасәти, дин вә дини мәзһәбләр, о чүмләдән бәһаилик вә онун тәблиғ етдији дини мистиканы ардычыл тәнгид вә ифша етмишдир.

1923-чү илдә журналын 21-чи нөмрәсиндә «Дастанчы» (Мәһәммәдәли Әбдүлмәнафзадә) имзасы илә чап олунмуш «Кимназист» ше'ринә көрә исә Чәлил Мәммәдгулузадә вә Әлигулу Гәмкүсар (бу илләр һәр икиси редактор иди) мәһкәмәјә верилмишди. Мө'мин мүгәддәсләри тәнгид вә ифша едән бу ше'рдә дејилирди:

Еј көзүмүн нури, малај кимназист,
Рәнки күнәш, чөһрәси ај кимназист.

Бу һадисәдән сонра Чәлил Мәммәдгулузадә вә Әлигулу Гәмкүсар журналын идеја истигамәтини мүдафиә етмәк вә һаким синфин диггәтини јајындырмаг мәгсәдилә вәкил—мүдафиәчи сифәти илә Тифлис шиә-руһани мәчлисинин үзвү Поладзадәнин, Гори семинаријасынын

[1] *Фәрһад Ағазадә (Шәргли).* Ф. Көчәрлинин биографијасы, Азәрб. ССР ЕА Низами адына Әдәбијјат Институтунун елми архиви, инв. № 566, сәһ. 16, 20.

мүәллими, мәшһур әдәбијјатшүнас Фиридунбәј Көчәрлинин, рус дилини јахшы билән Ејнәлибәј Султановун експерт сифәти илә мәһкәмәјә дә'вәт олунмасыны хаһиш едирләр. Бөјүк нүфуза малик олан бу шәхсләрдән Фиридунбәј Көчәрлинин вә Ејнәлибәј Султановун мәһкәмәдә бир вәкил кими чыхышлары Чәлил Мәммәдгулузадә вә Ә. Гәмкүсарын ишини хејли јүнкүлләшдирир.

Ф. Көчәрли вә Е. Султанов кими нүфузлу шәхсләрин мәһкәмәдә әсаслы дәлилләрлә чыхышындан сонра чар мәһкәмә үзвләри онларла һесаблашмаға мәчбур олмуш вә һәр ики мүһәррирә—Чәлил Мәммәдгулузадә вә Әлигулу Гәмкүсара истәр-истәмәз бәраәт вермишдиләр.

Мә'лумдур ки, 1907-чи илдә Ф. Көчәрли шејхүлисламлыг мәнсәбинә чағырылыр. Лакин мүасирләриндән алдығы мәктублара көрә бу вәзифәдән имтина етмиш вә өмрүнүн ахырына гәдәр мүәллим олараг галмыш, әдәбијјатымызын тәдгиги илә мәшғул олмушдур. Бунун нәтичәсиндә «Бөјлә бир ријасәтпәрвәр мүәллимин чалышмасындан бизә ики әсаслы фајидә галды: онларын бири Газах дарүлмүәллимини, икинчиси ишбу «Азәрбајчан әдәбијјаты материалы»ны көстәрмәк олар[1].

Ф. Көчәрлини мәнсәб вә шөһрәт һеч вахт марагландырмамышдыр. Ону дүшүндүрән халгын сәнәт инчиләрини топламаг, сәһмана салмаг, ана дилинин сафлығы вә тәмизлији уғрунда мүбаризә олмушдур. О, Абдулла Шаигә јазырды: «Ана дилини јахшы билмәкдән өтрү лазымдыр Гасым бәј Закир, Молла Пәнаһ Вагиф, Искәндәр аға Шаир кими милли шаирләримизин әсәрләри охунсун. Чифаидә бунлар да чап олунмајыбдыр вә бу әсәрләрин чоху итиб-батыб, тәрк олубдур. Әлә дүшәни мән топлајыб бир гајда үзрә тәртиб гылмышам. Онлары да чап етдирмәјә тәваным јохдур»[2].

Көчәрли, демәк олар ки, дөврүнүн бүтүн мүтәрәгги маариф вә әдәбијјат хадимләри илә әлагә сахламыш вә онларла мәктублашмышдыр. Бу мәктубларын әксәријјәти, мә'лум олдуғу кими, чап олунмајараг итиб-батмыш «Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи материаллары»на аид олмушдур. Мүәллифин Азәрбајчан ССР Елмләр Академијасы Низами адына Әдәбијјат Институтунун Әлјазмалары шө'бәсиндә сахланылан «Азәрбајчан классик јазычы вә шаирләринин ајры-ајры әсәрләринин сијаһысында (ики дәфтәр) «Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи»нә дахил олан вә олмајан бир сыра шәхсијјәтләрин адлары дөврүнә вә мүһитинә көрә груплашдырылмышдыр. Икинчи дәфтәрин сонуна исә икичилдлик «Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи»нә дахил олмуш мүәллифләрин сијаһысы әлавә едилмишдир. Һәр ики дәфтәрдән ајдын олур ки, Ф. Көчәрли 410-дан чох көркәмли јазычы вә шаирләрлә мәктублашмышдыр. Бунлардан башга һәмин дәфтәрләрдә мүәллифин өзү тәрәфиндән јазылмыш 24-дән чох мәгаләнин сијаһысы да вардыр.

1 *Ф. Көчәрли.* Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи материаллары — Фиридунбәј Көчәрлинин мүхтәсәр тәрчүмеји-һалы, сәһ. 8.
2 *Ф. Көчәрли.* «Мүшфиги-меһрибаным Мирзә Абдулла», 26 мај 1911, Гори, «Азәрбајчан» журн., 1967, № 6.

Бу мәктублар «Әдәбијјат тарихи»нин мејдана кәлмәсиндә мүһүм рол ојнадығы кими, онларча мүасир сәнәткары да епигончу ше'рин тә'сириндән узаглашдырмыш, реализм јолуна салмыш, онлара дүзкүн истигамәт вермиш вә јазыб-јаратмаға руһландырмышдыр.

Әдәбијјатшүнасын мүасири Аббасаға Гајыбов Назир Ф. Көчәрли илә кеч таныш олмасына тәәссүфләнәрәк, 1909-чу илдә она көндәрдији мәктубда јазырды: «Һәркаһ гырх ил бундан әгдәм мәним ше'римә Сизин кими гәдир-гијмәт верән олсајды, индијә кими 30—40 чилд китаб јазардым»[1].

Азәрбајчан шаир вә әдибләринин Ф. Көчәрлијә көндәрдији мәктублар арасында Аббас Сәһһәтин мәнзумәси хүсусилә диггәти чәлб едир. Шаир бу мәктубу илә нәинки өзүнүн, һәмчинин ингилабчы-сатирик шаиримиз М. Ә. Сабирин дә дүнјакөрүшүнүн дүзкүн истигамәт алмасында Ф. Көчәрлинин јаздығы нәзәри мәктубларын бөјүк әһәмијјәт кәсб етдијини е'тираф едирди. Шаир 1912-чи илдә «Јазмам», «Фиридунбәј Көчәрли чәнабларына» башлығы алтында јазырды:

«Јазмысан тәзә нә шејләр?» дејә сордун мәндән,
Руһумун тарына мизрабзән олдун, гардаш!
Сабир илә бслә мәктубу чох алдыг сәндән,
Һәр нә јаздыгса она бани сән олдун, гардаш!
Бир заман Насеһү Тәрраһ илә Сабир, бәндә,
Јашајырдыг һамымыз гәфләт илә фәрхәндә.
Биримиз мәрсијәкулугда бөјүк шаир иди,
Биримиз сағәрә маил, биримиз чананә.

1 *Бах: К. Талыбзадә.* XX әср Азәрбајчан тәнгиди, сәһ. 408.

Биримиз һәчвдә Јәғма кими чох маһир иди,
Лаубали кечинирди күнүмүз ринданә.
О пәришан јухудан сән бизи бидар етдин,
Доғру, дүз јолда чалышмаглыға вадар етдин[1].

Шаир биринчи мәктубу илә пәришан јухудан бидар олдугларыны вә Ф. Көчәрлинин тә'кид вә тәләби илә јазыб-јаратдыгларыны гејд едирдисә, 1914-чү илдә гәләмә алдығы икинчи мәнзумәсиндә исә («Бәрадәрим Фиридунбәј Көчәрли чәнабларына») заманәдән, һагсызлыгдан, зүлмдән шикајәтләнир, әдаләт сәсинин јумругла мөһүрләндијиндән үрәк ағрысы илә сөһбәт ачырды:

... Нә јазым мән бу гәмли зүлмәтдә?
Нурдан һеч әсәр, нишан јохдур.
Вәтәним адланан бу гүрбәтдә
Нә дә әфганымы дујан јохдур[2].

Ф. Көчәрли мүасирләринә јаздығы мәктубларда дөврүн бир сыра мүһүм мәсәләләринә тохунмушдур. Мүәллиф әдәбијјатымызын инкишафына, мәтбуатымызын, мәктәб вә маариф шәбәкәләринин дүзкүн истигамәт алмасына чалышмышдыр. Онун 1908-чи илдә Горидән Абдулла Шаигә јаздығы мәктуб даһа мараглыдыр. Гираәт дәрсләри үчүн «Үчүнчү ил» вә «Дөрдүнчү ил» дәрслијинин јенидән нәшрә һазырландығыны ешидән мүәллиф Абдулла Шаиги алгышлајыр, она бир сыра вачиб вә хејирли мәсләһәтләр дә верирди. Дүздүр, тә'лим китаблары аз олдуғу бир дөврдә ортаја чыхан һәр бир јени дәрслик бөјүк әһәмијјәт кәсб едирди. Буна бахмајараг, Ф. Көчәрли белә бир ишә даһа диггәтлә, гајғы илә јанашмағы мәсләһәт көрүрдү. Истәр идеја, мәзмун вә истәрсә дә сәнәткарлыг бахымындан даһа камил нүмунәләри сечмәји зәрури һесаб едирди. Һәтта шаир вә насирләримизин тә'лим үчүн лајигли әсәрләринин аз олдуғуну нәзәрә алыб дәрсликдә рус шаир вә јазычыларынын тәрчүмә әсәрләриндән истифадә етмәји дә мәсләһәт көрүрдү. Ф. Көчәрли бу саһәдә—тәрчүмә саһәсиндә фәалијјәт көстәрән мүәллифләрин адларыны да чәкир, Аббасаға Гајыбов Назирә даһа чох үстүнлүк верирди. Онун нәинки рус классикләриндән етдији тәрчүмәләри

[1] *А. Сәһһәт.* Сечилмиш әсәрләри, Б., Азәрнәшр, 1950, сәһ. 122.
[2] Јенә орада, сәһ. 124.

тәгдирәлајиг сајыр, һәтта Шәрг классикләриндән етдији тәрчүмәләринин дәрслијә салынмасыны мәсләһәт билирди.

Көрүндүјү кими, Ф. Көчәрли бу мәктублар васитәсилә дөврүнүн зәрури мәсәләләринә тохунур, әдәбијјатымызын, мәдәнијјәтимизин талејиндән хәбәр тутур вә хәбәр верирди. Ф. Көчәрли бу дәрсликләрин јаранмасыны алгышлајыр, дирчәлмәкдә олан кәнч нәслин инкишафында, ана дилинин јахшы өјрәнилмәсиндә онларын бөјүк рол ојнајачағына инанырды. Садә, анлашыглы, һамынын баша дүшәчәји бир үслубда јазыб-јаратмағы әсас шәрт һесаб едән Ф. Көчәрли дөнә-дөнә көстәрирди ки, садә, анлашыглы дил тә'лими асанлашдырдығы кими, бу вә ја башга бир мәтнин ушаглар тәрәфиндән јахшы мәнимсәнилмәсинә дә мүсбәт тә'сир көстәрир.

Ф. Көчәрли 1911-чи илдә Абдулла Шаигин јеничә чапдан чыхмыш китаблары илә таныш олдугдан сонра онларын тәртибчисини үрәкдән алгышлајырды.

Бунунла јанашы, Көчәрли бу дәрсликләрин бир сыра нөгсанларыны да көстәрирди. Дәрсликләрдә Ф. Көчәрлини, һәр шејдән әввәл, мараглындыран садә, анлашыглы дил мәсәләси вә ушаглар үчүн мәишәтимиздән көтүрүлүб јазылмыш һекајә, ше'р вә нағыллар иди. Белә нүмунәләрин гүсурлу олмасына Ф. Көчәрли дөзә билмир вә нараһат олурду. Дәрсликдәки бә'зи нөгсанлары көрән әдиб кәләчәкдә онлары ислаһ етмәји мәсләһәт көрүр вә мүасирләринә рус шаирләриндән Пушкинин әдәби ирсини нүмунә кәтирирди. Онун ачыг, садә, мәнзум һекајәләр, нағыллар јаздығы үчүн өзүнә әбәди ад вә шөһрәт газандығыны ифтихарла гејд едир. Мүәллиф көстәрир ки, бу шөһрәт, бу ад, һәр шејдән әввәл, Пушкинин өз халгынын адәт-ән'әнәләрини вә ана дилини јахшы билмәсиндән ирәли кәлмишдир. Ф. Көчәрли тәәссүфлә гејд едирди ки, Пушкин сәпкисиндә ушаглара нағыл јазан шаирләримиз олмајыбдыр. Одур ки, Гасым бәј Закирин бу саһәдәки фәалијјәтиндән һәм севинир, һәм дә ушаглар үчүн јазылмыш әсәрләринин дилинин гәлизлијинә тәәссүфләнирди. А. Шаиг тәрәфиндән дәрсликдә верилмиш нүмунәләр үзәриндә дајанан Ф.Көчәрли јазырды: «Гасым бәј Закир бир нечә көзәл вә бамәзә гиссәләр нәзм илә јазыбдыр. Бу нағыллар пис дејил, мәзмуну дәхи өз доланачағымыздан көтүрүлүбдүр. Ејби анчаг

ондадыр ки, бә'зи мәгамларда мәрһум Закир чох гәлиз ибарәләр ишләдибдир ки, онлары түрк сөзләри илә дәјишдирмәк оларды. Мәсәлән, Закир «Түлкү вә гурд» һекајәсини бу сајаг башлајыр:

Бир рубаһи-күһәнсала кедирди,
Гисмәт үчүн сејри-аләм едирди.

Бу бејтин әввәлинчи мисрасындакы «рубаһи-күһәнсала» сөзләрини дәјишдириб белә дә јазмаг олар:

Бир дәфә бир гоча түлкү кедирди.

...Кәләчәкдә јаздығыныз нағыл вә һекајәләри даһа да садәләндириб османлы ибарәләринин әвәзиндә бизим өз сөзләримизи вә тәрзи-кәламы ишләтсәниз даһа да јахшы олар. «Јукары» әвәзинә «јухары», «бакар» әвәзинә «бахар», «агытма» јеринә «ахытма», «бән» јеринә «мән» јазсаныз, даһа да овладыр.

Үмидварам ки, мәним чүз'и ирадларымдан рәнчидә олмајасыныз. Чүн кәләчәкдә сиздән тәмәнна вә арзуларымыз вар. Она бинаән бу башдан бир пара мәсләһәтамиз сөзләр демәји өзүмә борч билдим»[1].

Көрүндүјү кими, Ф. Көчәрли нәинки тәкчә јазычы вә шаирләрин дилиндәки гәлизликдән шикајәтләнир, һәмчинин бу дөврдә фәалијјәт көстәрән мәсләк вә әгидә чәһәтдән бир-бириндән фәргли олан мәтбуат органларынын дили үзәриндә дајаныр. Гәзет сәһифәләриндә дәрч олунан мәгаләләрин, һәтта телеграм тәрчүмәләринин, е'ланларын дилинин бәрбад һала салындығына, үмумхалг тәрәфиндән баша дүшүлмәдијинә, һәјатиликдән вә садә данышыг дилиндән узаг олмасына ачыјырды:

«Биз дилимизи јахшы билмирик, бунун тәгсири дилимиздә дејил, өзүмүздәдир. Фарса, әрәбә вә османлы шивәсинә о гәдәр мејл көстәририк ки, өз дилимиздә олан көзәл сөзләри дә унудуруг. Онун әвәзиндә әчнәби дилләриндән гәлиз сөзләри кәтүрүб өз дилимизин шивәсинә дә уjдурмајыб ејни илә дилимизә гарышдырыб сөзләримизи вә фикримизи ејбәчәр шәклә салырыг. Бунун күнаһы биздәдир, бизим «охумушлардадыр», дилимиздә дејил. Бу «охумушлар» нагабил «пинәчиләр» кими әлләринә нә дүшүбдүрсә «палтарымыза јамамышыг вә көзәл либасымызы клоун либасына бәнзәтмишик»[1].

Ф. Көчәрли елмә вә мәдәнијјәтә олан бу марағы азалтмаг дејил, артырмаг мәгсәди илә даһа диггәтли олмағы, һәр шеји јериндә ишләтмәји, сөзләри, кәламлары бир инчи кими дүзмәји, фикри ајдын ифадә етмәји бачармағын зәрури олдуғуну көстәрирди. Хејирхаһ тәнгид вә мәсләһәтдән сонра кет-кедә бу ајдынлығы — садәлији Абдулла Шаиг јарадычылығында һисс едән Ф. Көчәрли мүәллифин она мәсләһәт вә гејдләр үчүн көндәрдији «Баһар ханым» адлы бир пәрдәлик мәнзум пјесини бәјәнир, гызлар вә ушаглар үчүн ән хоша кәлән бир әсәр олдуғуну севинчлә гејд едирди. Һәтта Ф. Көчәрли бу әсәри Үзејир Һачыбәјовла данышыб оперетта шәклинә салмағы да мәсләһәт көрүрдү.

Мәктублар васитәсилә фикир сөјләмәк XIX әсрин әввәлләриндән башламыш, әсримизин илк илләринә гәдәр кениш шәкил алмышды. Бу да сәбәбсиз дејилди. Бир тәрәфдән мәтбуатын олмамасы, дикәр тәрәфдән исә һаким синфин јеритдији сијасәт, зүлм, истибдад мүтәрәгги кәнчлијә ачыг фикир сөјләмәјә имкан вермирди. Бу дөврдә өз һәјатындан, заманәдән, һагсызлыгдан, күнаһсыз инсанлары евсиз-ешиксиз гојуб, ели-обаны чапыб-талајан дарғаларын азғын һәрәкәтләриндән бәһс едән онларча үсјанкар мәктублара раст кәлмәк мүмкүндүр. Бу чәһәтдән Г. Закир, М. Ф. Ахундов, Һ. Зәрдаби, Н. Вәзиров, С. Ә. Ширвани, М. Ә. Сабир, А. Сәһһәт, А. Шаиг, Н. Нәриманов, Ч. Мәммәдгулузадә вә башгаларынын мәктублары сәчијјәвидир. Ф. Көчәрли дә məhз бу јолу сечмиш вә мүасирләри илә мәктублашмышдыр.

Ф. Көчәрли зәһмәти, сағламлығы һесабына, бөјүк чәтинликлә топладығы, әдәби материаллар әсасында јаздығы «Азәрбајчан әдәбијјаты»нын вахтында чапына дөнә-дөнә тәшәббүс көстәрсә дә, нәшр етдирә билмәдијиндән шикајәтләнир, «Мәним әсәрләримин чапы јенә дә тә'хирә дүшдү»[2] дејә сәбр касасынын долдуғуна иша-

[1] *Ф. Көчәрли.* «Мушфиги-меһрибаным Мирзә Абдулла», 26 мај 1911, «Азәрбајчан» журн., 1967, № 6, сәһ. 168—169.

[1] *Ф. Көчәрли.* «Әзиз меһрибаным Мирзә Абдулла», 14 ијун 1911, «Азәрбајчан» журн., 1967, № 6, сәһ. 170.
[2] Јенә орада, сәһ. 176.

1843—2

Азербайджанская республиканская БИБЛИОТЕКА им. М.Ф. Ахундова
Ад. 19162

рә едирди. О, сөзүнү давам етдирәрәк јазырды: «Иншаллаһ мүһарибә гуртаран кими әввәлинчи чилдин чапына шүру едәчәјәм. Гарабағ нүчәбасындан бир нәфәри китабларын чапы үчүн нә гәдәр кағыз лазым олса өз өһдәсинә көтүрүр. Белә үмид-нәвид верәнләр чох олубдур, керәк бунун ахыры нечә олачагдыр...»[1].

Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабынын гәләбәси Шәрг халгларынын һәјатында, ичтимаи фикрин инкишафында һәлледичи рол ојнады. Октјабрын доғурдуғу һадисәләр, башга халгларда олдуғу кими Азәрбајчан халгынын да әдәбијјат вә инчәсәнәтинин әсас мөвзусу олду. XX әсрин демократик әдәби һәрәкатыны тәмсил едән сәнәткарлар јени гурулушу севинчлә гаршыладыглары кими, ону кечмиш мәдәни ирсин, халг әдәбијјатынын инкишафы үчүн, дил, мәтбуат вә шәхсијјәт азадлығы үчүн мадди, мә'нәви вә ичтимаи-сијаси гүввә кими гәбул етдиләр.

Јени заманәнин вүс'әтиндән доған севинч вә фәрәһ һисси бөјүк әдәбијјатшүнаса кечмиш күнләри бир даһа хатырладыр, ону мүгајисәедилмәз нәтичәләрә кәтирирди.

Халгын маарифи јолунда мәһрумијјәтләрә дүшән Ф. Көчәрли мүхтәлиф јоллара, үсуллара әл атыр, чарәси касилдијиндән әсәрин нәшри мәсәләсини талеја бағлајырды. Лакин јени сосиализм гурулушу әдибдә чидди, горхмаз, инамлы фикир ојатмыш, ону тәрәддүдләрдән хилас етмишдир.

Анчаг бу көзәл тәшәббүс Азәрбајчанда Совет һакимијјәти гурулдугдан вә әдәбијјатшүнасын өлүмүндән беш ил сонра «Азәрнәшр» тәрәфиндән һәјата кечирилмишдир.

1925-чи илдә нәшр олунмуш «Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи»нин «Бир ики сөз» адлы мүгәддимәсиндә белә бир әсәрин индијә кими чап олунмамасы маариф вә мәдәнијјәтимиз үчүн бөјүк нөгсан сајылырды. Һәм дә бу нөгсанын арадан галдырылмасы үчүн илләр узуну бөјүк зәһмәт чәкән Фиридунбәј Көчәрлинин хидмәтләри хүсусилә гејд едилирди. Маарифин, кәнчлијин тәрәггисинә

[1] *Ф. Көчәрли.* «Әзиз бәрадәрим Мирзә Абдулла» 6 март 1917, Гори, «Азәрбајчан» журн., 1967, № 6, сәһ. 175.

вә әдәбијјат тарихинин инкишафына бөјүк хидмәт көстәрәчәјини нәзәрә алан Азәрбајчан Халг Маариф Комиссарлығы китабы чап етмәји гәрара алыр вә јазырды: «Азәрбајчан әдәбијјаты бу ана гәдәр тәдгиг едиләрәк мәбут вә мүнтәзәм бир әсәр һалында топланыб нәшр едилмәмиш олмасы мәмләкәт маарифи чүн бир бөјүк нөгсан иди. Бу нөгсанын тәләфәси үчүн хүсуси сурәтдә чалышан бә'зи мараглы мүтәхәссисләрин вүчуду һәр кәсә бөјүк бир үмид верирорду. Бу мараглылардан бири дә Азәрбајчанын әски мүәллимләриндән олан Фиридунбәј Көчәрли иди. Һәмән бүтүн Азәрбајчан зијалылары вә халгы Фиридунбәјин «Азәрбајчан әдәбијјаты материаллары» илә уғрашдығыны, бунлары топлајараг халгын истифадәсинә әлверишли бир әсәр вүчуда кәтирмәјә чалышдығыны билирорду.

Илләрчә гејрәтдән, узун вә нәһајәтсиз мүхабирәләрдән сонра Көчәрли мејдана бир әсәр кәтирмишдир»[1].

Бу һадисәдән сонра «Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи» әдәбијјатшүнаслығын диггәт мәркәзиндә дурур. Көчәрли һаггында бир-биринин ардынча елми-тәдгигат характерли мәгалә вә китабчалар јараныр. Бу мәгалә вә китабчаларда Ф. Көчәрлинин әдәби-тәнгиди көрүшләри, елми-педагожи фәалијјәти, бәдии вә публисист јарадычылығы һаггында мә'лумат верилирди. Бу саһәдә илк фәалијјәт көстәрән Мehди Һүсејнин 1926-чы илдә «Мәктәб» журналында (№ 6) чап олунмуш мәгаләсиндән сонра даһа санбаллы әсәрләр мејдана кәлир. Мустафа Гулијевин «Октјабр вә түрк әдәбијјаты» (1930), Фәрһад Ағазадәнин «Ф. Көчәрлинин биографијасы» (1936), алимләримиздән Мир Чәлалын «Азәрбајчанда әдәби мәктәбләр» (1947), Чәфәр Хәнданын «Чәнуби Азәрбајчан әдәбијјатында милли азадлыг идејалары» (1949), Ағаммәд Абдуллајевин «Азәрбајчан дилинин тәдриси тарихинә даир» (1958), Камал Талыбзадәнин «Фиридунбәј Көчәрли» (1960), Бәкир Нәбијевин «Фиридунбәј Көчәрли» (1963), «Фиридунбәј Көчәрли» (мә'налы өмүрдән сәһифәләр) (1984), Һәмид Араслынын «XVII—XVIII әср Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи» (1956), Ф. Гасымзадәнин «XIX әср Азәрбајчан әдәбијјаты» (1956), Мәммәд Чәфә-

[1] *Ф. Көчәрли.* Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи материаллары, Б., Азәрнәшр, 1925, сәһ. III.

рин «Фиридунбəј Көчəрли» (1969), Раифə Һəсəнованын «XIX əсрдə Русија—Азəрбајҹан əдəби əлагəлəри тарихиндəн» (1956), Шыхəли Гурбановун «А. С. Пушкин вə Азəрбајҹан» (1959), Д. Əлијеванын «Азəрбајҹан—күрҹү əдəби əлагəлəри тарихинə даир» (1958), А. Һачыјевин «Тифлис əдəби мүһити» (1980) адлы китаб вə монографијаларында, һəмчинин гəзет вə журнал сəһифəлəриндə чап олунан елми-публисист мəгалəлəрдə Көчəрлинин билаваситə вə јахуд билваситə јарадычылығындан, елми-педагожи вə тəрҹүмəчилик фəалијјəтиндəн, гардаш халглар əдəбијјаты саһəсиндəки хидмəтлəриндəн, халглар достлуғу уғрунда апардығы мүбаризəдəн, Азəрбајҹан əдəбијјатынын тəдгиги вə тəһлили тарихиндəн вə башга мəсəлəлəрдəн бəһс едилмишдир.

Бу тəдгигатчылар сырасында К. Талыбзадəнин вə Ф. Көчəрли јарадычылығы һаггында илк монографија јазан Б. Нəбијевин апардығы тəдгигатлар өз мəзмун вə мүндəричəсинə көрə сечијјəвидир. Бəкир Нəбијев Фиридунбəј Көчəрли јарадычылығына һəср етдији илк монографијасында алимин һəјаты вə педагожи фəалијјəти, əдəби-тəнгиди көрүшлəрини арашдырыр, «Азəрбајҹан əдəбијјаты тарихи» барəсиндə кениш вə һəртəрəфли фикир јүрүдүр.

Ф. Көчəрли 1885-чи илдə (12 ијун) Гори семинаријасыны битирəн тəлəбəлəрдəн фəргли олараг кəнд мəктəблəринə көндəрилмир. Семинаријанын мүəллим һеј'əтинин зəманəти илə јахшы əхлаги кејфијјəтлəрə малик тəлəбə кими Јереван кимназијасына мүəллим тə'јин едилир. Педагожи шуранын Ф. Көчəрлијə верилмиш 1885-чи ил 12 ијун тарихли зəманəтиндə дејилирди: «Фиридунбəј Көчəрли 22 јашында икəн ə'ла əхлагла семинаријаны битирмиш вə шəриəт, педагожи, рус дили, һесаб, һəндəсə, јерөлчмə, тарих, ҹоғрафија, тəбиəт, һүснхəтт фəнлəриндəн, һабелə тəҹрүби мəшғəлəлəрдəн мүвəффəгијјəтлə имтаһан вермишдир... Буна көрə дə мəскурə ибтидаи халг мəктəби мүəллими ады верилир вə о, лајиг көрүлдүјү вəзифəнин бүтүн һүгугларындан истифадə едə билəр.»[1]

Ф. Көчəрли Гори семинаријасына мүəллим тə'јин олунан күндəн бүтүн имканлардан истифадə едир. Елм, маариф, мəдəнијјəт вə тəрəгги бахымындан кери галмыш

[1] Күрҹүстан Халг Маарифи Музеји, ЗМС фонду, иш 1557, вəрəгəлəр 1—2.

Азəрбајҹан балаларынын тə'лим-тəрбијəси илə мəшғул олур. О, танынмыш халг мүəллимлəри, онларын педагожи тəҹрүбəлəри илə јахындан марагланыр, дəрслəриндə иштирак едир. Дəрслик вə дəрс вəсаити олмадығындан тəəссүфлəнир вə бу бошлуғу долдурмаг үчүн шаирлəрлə əлагə сахлајыр. Онларын васитəсилə классик сəнəткарларын һəјатыны вə јарадычылыг нүмунəлəрини, халг əдəбијјаты материалларыны топлајыр. Габагчыл рус əдиб вə шаирлəринин һəјат вə јарадычылығы илə шакирдлəри таныш етмəк үчүн хејли материал топлајыр, тəрҹүмəлəр едир. Ф. Көчəрлинин илк тəрҹүмəси 1890-чы илдə А. С. Пушкинин «Балыгчы вə балыг нағылы» адлы əсəридир. 1891-чи илдə исə тəрҹүмə етдији вə Бағчасарајын «Тəрҹүман» мəтбəəсиндə чап етдирдији əсəр «Тə'лимати-Сократ» адланырды. Даһа сонра тəрҹүмə етдији Пушкинин «Торчу вə балыг» (1892), Лермонтовун «Үч хурма ағачы» вə М. В. Колстовун «А киши, нијə јатыбсан?» адлы ше'рлəрини 1895-чи илдə Шушада ермəни мəтбəəсиндə китабча һалында чап етдирмишдир.

Бу китабчаларын чапдан чыхмасы кəнҹ нəслин тə'лим-тəрбијəсиндə бөјүк рол ојнамышдыр. Ф. Көчəрлинин əдəбијјата олан марағы ону јени-јени елми јарадычылыға руһландырыр. О, Азəрбајҹан драматуркијасынын инкишаф тарихини өјрəнмəк вə мүасир драматурглары бу саһəјə һəвəслəндирмəк үчүн М. Ф. Ахундовун мəзһəкəлəри əсасында өзүнүн мəшһур «Татар комедијалары» адлы елми мəгалəсини јазыр. Бу əсəр илк дəфə Тифлисдə чыхан «Новоје обозренијe» гəзетинин 1895-чи ил 3, 7 вə 12 ијун тарихли нөмрəлəриндə тəфригə шəклиндə чап едилир.

Јереван кимназијасы Ф. Көчəрли јарадычылығына бөјүк вə мүсбəт тə'сир көстəрмишдир. О, бу он ил әрзиндə кимназијада педагожи фəалијјəти илə јанашы əдəбијјатымызын топланмасы, тəдгиги, елми шəрһи саһəсиндə дə бир сыра диггəтəлајиг ишлəр көрүр.

1895-чи илдə Гафгаз тəһсил даирəси попечителинин 30 октјабр тарихли əмри илə Ф. Көчəрлинин Гори мүəллимлəр семинаријасында шəриəт вə Азəрбајҹан дили мүəллими тə'јин олунмасы онун јарадычылығына бөјүк тə'сир көстəрир. Семинаријада һəм педагожи иш апарыр вə һəм дə əдəбијјатымызын тəдгиги үчүн даһа кениш материал топлајыр. Халгымызын мүасир, јахын вə узаг кечмишиндəн бəһс едəн онларча елми, публисист

мəгаләләр јазыб мүхтәлиф рус вә Азәрбајчан мәтбуат органларында чап етдирир. Ф. Көчәрли бу илләрдә Загафгазијада чыхан «Гафгаз», «Новоје обозренпје», «Тифлисски листок», «Загафгазија», «Каспи», «Шәрги-Рус», «Иршад», «Тәрәгги», «Игбал», «Јени игбал», «Дәбистан», «Рәһбәр» кими гәзет вә журналларын даими әмәкдашы олмушдур.

1905-чи ил һадисәләриндән сонра нәшрә башлајан «Молла Нәсрәддин» журналынын мејдана кәлмәси нәинки ичтимаи фикир тарихимиздә бөјүк рол ојнамыш, һәмчинин Ф. Көчәрли кими шәхсијјәтләрин дә јарадычылығына мүсбәт тә'сир көстәрмишдир. «Молла Нәсрәддин» журналыны севинчлә гаршылајан, ону јени заманәнин јени әдәби һадисәси кими гијмәтләндирән Ф. Көчәрли журналын илк нөмрәләри һаггында јазырды: «Индијә гәдәр чапдан чыхмыш нөмрәләрә әсасән дејә биләрик ки, «Молла Нәсрәддин» нөгсанлара күлмәк јолу илә мүсәлман чәмијјәтини ислаһ етмәкдән ибарәт олан мәгсәдини тамамилә јеринә јетирир.

...Јумористик «Молла Нәсрәддин» журналы илк нөмрәләриндән башлајараг бизим өлкәнин мүсәлманлары арасында чанлы мараг ојатмышдыр»[1].

Бәкир Нәбијев «Фиридунбәј Көчәрли» адлы монографијасында «Молла Нәсрәддин» журналынын Көчәрли јарадычылығына көстәрдији мүсбәт тә'сири јүксәк гијмәтләндирир.

Мүәллифин бу фикринә әсасән дејә биләрик ки, гаршылыглы тә'сир бүтүн молланәсрәддинчиләрә хас олан мәзијјәт олмушдур. Бу тә'сирин нәтичәсидир ки, XX әсрин Н. Нәриманов, М. Ә. Сабир, Ү. Һачыбәјов, Ә. Һагвердијев, М. С. Ордубади вә б. габагчыл зијалылары кими Ч. Мәммәдгулузадә вә Ф. Көчәрли дә Азәрбајчан халгынын тарихиндә силинмәз изләр бурахмыш вә бу бөјүк шәхсијјәтләрин јарадычылыг јолу, апардығы мүбаризә, мәсләк вә әгидәләри нәтичә е'тибары илә бирләшмишдир. Бири нөгсанлара күлмәк вә сатира јолу илә чәмијјәти ислаһ едирдисә, дикәри мәктәб, маариф, елм вә мәдәнијјәти инкишаф етдирмәк, халгымызын узаг вә јахын кечмиши илә әлагәдар олан әдәби, елми вә тарихи сәнәдләри саф-чүрүк едиб топламаг вә чап етмәклә эталәти, чәһаләти, наданлығы, керилији арадан

[1] *Ф. Көчәрли.* Сечилмиш әсәрләри, сәһ. 117.

галдырмаға көмәк едир, мүтәрәгги дүнја халгларынын һәјаты вә јарадычылыг нүмунәләри илә кениш охучу күтләләрини таныш едирди.

Ф. Көчәрлинин мүнтәзәм олараг мүасирләри илә көрүшмәси вә јазышмасынын сәбәби мәһз бу иди. «О өз публисист вә тәнгиди мәгаләләрилә вәтәндашларыны ојатмаг, халгын зәнкин әдәби ирсиндән онун тәрәггиси јолунда истифадә етмәк, һәмвәтәнләрини башга халглара һөрмәт вә мәһәббәт руһунда тәрбијә етмәк, маариф вә мәдәнијјәти кениш мигјасда тәблиғ етмәк вә халгы чәһаләтдән гуртармаг»[1] кими мәсәләләри өн плана чәкмәк вә ичтимаи ејбләри тәнгид етмәклә вәтәндашлыг борчуну јеринә јетирирди.

Азәрбајчанда совет һакимијјәтинин гәләбәсиндән сонра Ф. Көчәрли әдәби ирси күчлү мараг доғурмуш, 50-чи илләрдән башлајараг даһа кениш мә'нада мүстәгил тәдгигат објекти олмушдур. Хүсуси елми-нәзәри әсәрләрдән, хејли гәзет вә журнал мәгаләләриндән башга билаваситә Ф. Көчәрли јарадычылығы илә бағлы олмајан бир сыра намизәдлик вә докторлуг диссертасијаларында да јери кәлдикчә бу бөјүк әдәби-елми шәхсијјәтин јарадычылығы һаггында фикирләр сөјләнмишдир. Камал Талыбзадә, Әкбәр Ағајев, Чәфәр Хәндан, Мир Чәлал кими әдәбијјатшүнас алимләр Көчәрли ирсинә бөјүк гијмәт вермишләр.

XX әср әдәби-бәдии фикир тарихинин тәдгигатчыларындан олан Камал Талыбзадә Ф. Көчәрлинин сечилмиш әсәрләринә јаздығы мүгәддимәдә дејир: «Ф. Көчәрлинин... гырх илә јахын бир дөврү әһатә едән елми фәалијјәти Азәрбајчан ичтимаи, әдәби фикринин јени дөврүнү өјрәнмәк, гијмәтләндирмәк үчүн көзәл имканлар јарадыр. Көчәрли јарадычылығы Азәрбајчанда Ахундовун әдәби көрүшләринин нечә, һансы шәкилдә, һансы јолларла давам вә инкишаф етдијини өјрәнмәк үчүн әһәмијјәтли олдуғу кими, һәмин дөврдә әдәбијјатшүнаслығын, әдәби тәнгидин һансы гүввәтли вә зәиф чәһәтләрә малик олдуғуну ајдынлашдырмаг үчүн дә гијмәтлидир».[2]

1982-чи илдә «Маариф» нәшријјатынын чап етдији «XX әср Азәрбајчан әдәбијјаты» дәрслијиндә дә алимин јарадычылыг јолу дөвр, заман вә мәкан чәрчивәси

[1] *Б. Нәбијев.* Фиридунбәј Көчәрли, сәһ. 78.
[2] *К. Талыбзадә.* «Мүгәддимә»—*Фиридунбәј Көчәрли.* Сечилмиш әсәрләри, Азәрбајчан ССР ЕА нәшријјаты, Б., 1963, сәһ. 4.

дахилиндә објектив гијмәтләндирилир: «Биринчи рус ингилабынын тә'сири илә Азәрбајчан ичтимаи вә әдәби фикир тарихиндә јаранан зиддијјәтли бир дөврдә Фиридунбәјин тутдуғу јол ајдын иди. Халга, онун сәнәт вә әдәбијјатына габагчыл фикир вә дүшүнчәләр мөвгејиндән јанашмаг, халглар достлуғуну, вәтәнпәрвәрлији, реалист әдәбијјаты, халгын интибаһына тәкан верән ше'ри, сәнәти тәблиғ етмәк, кечмиш милли әдәби ирси топламаг, һаггында әсәрләр јазыб, мүмкүн гәдәр кениш планда башга милләтләрә танытмаг. Бу иди онун идеалы. Ф. Көчәрлинин әдәби-тәнгиди көрүшләри, сәнәт вә әдәбијјат гаршысында гојдуғу вәзифәләр ингилаби-демократик «Молла Нәсрәддин» мәктәби илә үзви шәкилдә бағлыдыр.»[1]

Ф. Көчәрли јарадычылығы илә әлагәдар фикир сөјләјән әдәбијјатшүнаслар ичәрисиндә проф. Мир Чәлал хүсуси фәргләнмишдир. Онун тезисләриндән, фикир вә мүлаһизәләриндән бу бөјүк алими дәриндән дујдуғу ачыг һисс едилир. Доғрудур, Мир Чәлал Ф. Көчәрли һаггында аз јазмышдыр, амма онун әдәбијјатымыз тарихиндәки хидмәтләрини дүзкүн гијмәтләндирмишдир. О, «Азәрбајчанда әдәби мәктәбләр» (1905—1907) адлы докторлуг диссертасијасында јазыр ки, «Фиридунбәјин әсәрләри кечмиш мәчмуәләрдән фәргли олараг, биринчи дәфә әдәби тәһлили, јалныз әдәбијјаты өјрәнмәк дејил, һәм дә гијмәт тәшәббүсүнү ирәли сүрән әсәрдир... Мүәллифин алимлији, әдәбијјатшүнаслыг исте'дады, әдәби зөвгү, сәнәтә олан мүнасибәти дә, әсасән бурада өзүнү көстәрир.»[2]

Академик М. Арифин Көчәрли һаггындакы мүлаһизәләри дә руһу е'тибары илә Мир Чәлалын фикирләри илә сәсләшир. О, «Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи» китабына јаздығы «Әдәбијјат тарихимиз» адлы мүгәддимәсиндә итиб-батмагда олан әдәби шәхсијјәтләрин һәјаты вә јарадычылығынын топланылмасы, надир сәнәт нүмунәләринин сәһмана салынмасы саһәсиндә әвәзсиз хидмәтләр көстәрән Ф. Көчәрлинин тарихи хидмәтләрини објектив шәкилдә гијмәтләндирәрәк јазырды: «Илк дәфә Азәрбајчан әдәбијјатынын тарихини јаратмаг мәсәләси илә XIX әсрин сонларында Фиридун Көчәрли марагланмышдыр. Көчәрли јахшы бир мүәллим олмагла бәрабәр исте'дадлы бир әдәбијјатшүнас иди. Мүкәммәл рус тәһсили алмыш Көчәрли мүтәрәгги көрүшләрә малик иди. Әдәбијјата аид тәнгиди-публисист мәгаләләриндә о бир сыра чидди ичтимаи-мәдәни мәсәләләрә тохунмуш, рус әдәбијјатынын көзәл нүмунәләри илә Азәрбајчан охучуларыны таныш етмиш вә Загафгазија халгларынын әдәби әлагәләриндән јазмышдыр. О, мүасир Азәрбајчан шаир вә әдибләри илә мәктублашмыш, бир чох әдәби фактларын топланмасы, тәртиб едилмәси илә мәшғул олмушдур. Бундан башга, Көчәрли Азәрбајчан әдәбијјатынын тарихини јаратмаға тәшәббүс етмиш, бунун үчүн зәнкин материал топламыш, хүсусән XVIII—XIX әсрләрин әдәбијјатыны мүәјјән дәрәчәдә ишыгландырмаға мүвәффәг олмушдур.»[1]

Ф. Көчәрли ирсиндән бәһс едән мүәллифләрин әсас бир гисми алимин јарадычылығы һаггында гијмәтли фикирләр сөјләмәклә јанашы, онун бәһс етдији әдәби нөв вә жанрлара аид мүлаһизәләринә дә тохунмуш, әсасән дүзкүн нәтичәләрә кәлмишләр. Бу чәһәтдән проф. Ә. Ағајевин «Фиридунбәј Көчәрли вә Азәрбајчан поезијасы» мәгаләси даһа мараглыдыр. О, «Азәрбајчан совет поезијасы (1920—1970)» адлы докторлуг диссертасијасында Фиридунбәј Көчәрлинин Азәрбајчан поезијасынын тәдгиги саһәсиндәки кениш фәалијјәтинин әсас вә принсипиал чәһәтләрини үмумиләшдирәрәк онун әдәбијјат тарихи просесинә мүнасибәтиндә заманәсинин имканы вә елми сәвијјәси чәрчивәсиндә јени вә дүзкүн јолла кетдијини, Мирзә Фәтәли Ахундовун ачдығы әдәбијјатшүнаслыг мәктәбинин вә мүтәрәгги рус әдәбијјатшүнаслығынын давамчыларындан олдуғуну көстәрмишдир.

[1] *Мир Чәлал, Ф. Ч. Һүсејнов.* XX әср Азәрбајчан әдәбијјаты, Б., 1982, сәһ. 416.

[2] *Мир Чәлал.* «Азәрбајчанда әдәби мәктәбләр» (1905—1907), (әлјазмасы С. М. Киров адына АДУ-нун китабханасындадыр), 1947, сәһ. 237—241.

[1] *М. Ариф.* Әдәбијјат тарихимиз, — Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи, I ч., Б., 1960, сәһ. 6.

КЛАССИК ӘДӘБИЈЈАТЫН ТӘДГИГИ

Көркәмли әдәбијјатшүнас алим-тәдгигатчы Фиридунбәјин бөјүк вә шәрәфли хидмәтләриндән бири халгымызын чохәсрлик зәнкин әдәбијјатынын мүәјјән дөврләрини системли шәкилдә тәдгигата чәлб етмәси вә илк дәфә олараг Азәрбајчан әдәбијјаты тарихини јаратмасыдыр.

Азәрбајчан халгы бәшәр тарихинә даһи шәхсијјәтләр — бөјүк шаирләр, алимләр, философлар, һуманист вә мүтәрәгги дөвләт хадимләри вермишдир. Лакин әсримизин әввәлләринә гәдәр онларын һәјатыны, јарадычылығыны, әдәби вә ичтимаи хидмәтләрини системли шәкилдә әкс етдирән бир әдәбијјат тарихи јарадылмамышды.

Азәрбајчан халгынын даһи сөз усталары һаггында XX әсрин әввәлләринә гәдәр јалныз гәдим чүнкләрдә, тәзкирә вә хатирә әдәбијјатында, бә'зи тарих китабларында мә'луматлар верилмиш, бөјүк әдәби шәхсијјәтләрин адлары, әсәрләри даһа чох һафизәләрдә јашамыш, нәсилдән-нәслә кечмишдир. Шәрг әдәбијјаты тарихинин әсас гајнаглары сајылан тәзкирәләр исә формасына, үслубуна көрә әдәбијјатшүнаслығын мүасир тәләбләринә чаваб вермирди. Мәсәлән, Дөвләтшаһ Сәмәргәндинин «Тәзкирeји-Дөвләтшаһ Сәмәргәнди», Сам Мирзәнин «Тәзкирeји-Сам», Лутфәли бәј Азәрин «Атәшкәдә», Мир Мөһсүн Нәввабын «Тәзкирeји-Нәвваб», Муштәрининин «Гарабағ шүәрасы», «Ријазүл-Арифин», Нерсесов Мирзә Јусиф Гарабағинин «Мәчмуеји-Вагиф вә мүасирини-дикәр», Сејид Әзимин «Тәзкирeји-Сејид Әзим», Муфти Һүсејн әфәнди Гајибовун «Азәрбајчанда мәшһур олан шүәранын әш'арына мәчмуәдир» вә башга тәзкирәләр буна мисал ола биләр.

Бу әсәрләр әдәбијјат тарихини өјрәнмәк, тәдгиг етмәк үчүн зәнкин факт вә мә'лумат вердији үчүн, шүбһәсиз бөјүк әһәмијјәтә маликдир. Лакин бу әсәрләр елми принсип, тарихи дәгиглик, зәнкин тәдгигат вә шәрһ етмә бахымындан нөгсанлы олдуғуна көрә мүасир тәләбләрә там вә һәртәрәфли чаваб вермир. Тәәссүф ки, адларыны чәкдијимиз тәзкирә вә ше'р чүнкләринин мүәллифләри шаһиди олдугларындан даһа чох ешитдикләрини, рәвајәт олунан мәсәләләри әсас факт кими әсәрләринә кәтирмиш, ардычыллығы көзләмәмиш, сәнәткарлары үслуби јахынлыгларына көрә јох, даһа чох чоғрафи принсипләр үзрә тәсниф етмишләр. Буна көрә дә бир чох һалларда ајры-ајры шаирләрин үмуми әдәби ирсини шәрһ етмәк, сәнәткарлыг хүсусијјәтләрини арашдырмаг әвәзинә фарсча јазылмыш ше'рләриндән бә'зи нүмунәләр вермәклә кифајәтләнмишләр.

Азәрбајчан әдәбијјатынын бир сыра нүмунәләри вә әдәби шәхсијјәтләри һаггында гәдим мәдәнијјәт абидәләриндә, тарих китабларында да мүәјјән мә'луматлар верилмишдир.

Тәзкирәләрдә олдуғу кими, гәдим тарих китабларында да тарихи, чоғрафи, ичтимаи-сијаси вә саир мәсәләләрин гојулушу, тәдгиги вә шәрһи елми бахымдан нөгсанлы олса да, онлар кечмиш мәдәнијјәтимизин инкишаф мәрһәләләринин өјрәнилмәсиндә хүсуси әһәмијјәтә маликдир. Мәсәлән, Мир Хондунун «Рөвзәтүл-Сәфа», Дөвләт шаһ Сәмәргәндинин «Тәзкирәтүл-шүәра», А. Бакыхановун (Гүдси) «Күлүстани-Ирәм», Мирзә Адыкөзәлбәјин «Гарабағнамә» әсәрләри бу чәһәтдән чох сәчијјәвидир.

Бүтүн гүсур вә нөгсанлы чәһәтләринә бахмајараг, адларыны чәкдијимиз тәзкирәләр, чүнк вә тарихи әсәрләр, һеч шүбһәсиз, халгымызын јаратдығы кечмиш мәдәни ирсин тәдгиги ишини мүәјјән дәрәчәдә асанлашдырыр, бир чох көркәмли классикләримизин шәхсијјәтини, әдәби симасыны, јарадычылыгларынын ичтимаи мә'насыны, мәзмун вә мүндәричәсини даһа јахшы үзә чыхартмаға көмәк едир. XIX әсрә гәдәрки әдәби-мәдәни һәјаты бу вә ја башга дәрәчәдә әкс етдирән белә әсәрләрин әдәбијјатшүнаслыг елминин сонракы инкишафына мүсбәт тә'сири дә инкаредилмәздир. Адларыны чәкдијимиз әсәрләрин, шүбһәсиз, Ф. Көчәрлијә дә күчлү тә'сири олмушдур. Азәрбајчан әдәбијјаты тарихинин нисбәтән системли бир шәкилдә тәдгиги вә тәртиби Ф. Кө-

чәрлинин бу саһәдә атдығы илк уғурлу аддымла башланыр. Мүәјјән гүсурларына вә хроноложи чәһәтдән тәртибиндәки мәһдуд чәһәтләринә бахмајараг, онун апардығы тәдгигатлар Азәрбајчан әдәбијјаты тарихинин өјрәнилмәси саһәсиндә хүсуси бир мәрһәләдир.

Ф. Көчәрлинин «Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи» китабы чап олундуғу илк күнләрдән бөјүк марağа сәбәб олмушдур. Әввәлән, бу, илк тәшәббүс олдуғу үчүн нәзәри даһа чох чәлб едирди. Һәм дә бу әсәр кениш бир дөврү, әдәби мүһити, чохәсрлик Азәрбајчан әдәбијјатынын үмуми симасыны әкс етдирирди. Доғрудур, «Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи» бир күлл һалында әдәбијјат тарихини јаратмаг үчүн тәләб олунан бүтүн принсипләрә, тарихи дәгиглијә, елми үмумиләшдирмәләрә, педагожи, методоложи тәләбләрә там чаваб верә биләчәк сәвијјәдә дејилдир. Онун тәртиб принсипиндә, үслубунда, сәнәткарларын тәснифи вә бөлкүсүндә, гијмәтләндирилмәсиндә мүәјјән нөгсанлар варды. Лакин бунларын һеч бири бу бөјүк алимин тарихи хидмәтини, ағыр зәһмәти вә мәзијјәтләрини азалтмыр.

«Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи»нин нөгсан вә мүвәффәгијјәтли чәһәтләрини бу әсәрлә марагланан бир чох тәдгигатчылар да гејд етмишләр. Доғрудур, онлардан бә'зиләри бу әсәрин әдәби-тарихи әһәмијјәтини лазыми сәвијјәдә көстәрә билмәмишдир. 1925-чи илдә чап олунмуш 1-чи чилдинә редаксија тәрәфиндән јазылмыш кичик мүгәддимәдә китабын әһәмијјәти, әдибин фәалијјәти вә зәһмәти үмуми шәкилдә гејд едилир. Һабелә Ф. Көчәрли бә'зи тезисләрин гејри-елмилијиндә тәгсирләндирилир, китабын елми-тәдгигат характери, елми дәјәри лазымынча гијмәтләндирилмирди. «Бир-ики сөз» башлығы алтында кичик изаһат вә әсәр һаггында гыса мүсбәт рә'јдән сонра «Мүгәддимә» мүәллифи «Материаллар»ын нәшрә көндәрилмәси үчүн тәшкил олунмуш хүсуси комиссијадан вә онун гәрарында көстәрилән нөгсанлардан данышыр.

Сонралар Азәрбајчан совет алимләриндән бир гисми бу вә ја дикәр мүнасибәтлә Ф. Көчәрлинин «Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи» һаггында мүәјјән фикирләр сөјләмишләр. М. Гулијев, С. Мүмтаз, Ф. Гасымзадә, Һ. Араслы, М. Чәфәр, Ә. Ағајев, Б. Нәбијев, К. Талыбзадә, Мир Чәлал, Ф. Һүсејнов вә башгалары даһа објектив вә принсипиал мөвгедән чыхыш едәрәк китабын әһәмијјәтини,

совет әдәбијјатшүнаслыг елминин инкишафындакы ролуну јүксәк гијмәтләндирмәклә бәрабәр, бә'зи мәһдуд чәһәтләрини дә көстәрмишләр. Гејд етмәк лазымдыр ки, Әли Назимин, Һәнәфи Зејналлынын, Меһди Һүсејнзадәнин, Мустафа Гулијевин вә башгаларынын «Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи»нә олан мүнасибәти мүәјјән дәрәчәдә зиддијјәтлидир. Мәсәлән, Әли Назим Ф. Көчәрлинин рус дилиндә јаздығы «Азәрбајчан татарларынын әдәбијјаты» әсәринин «түрк охучуларына бүсбүтүн намә'лум вә јабанчы» олдуғуну, «Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи материаллары»нын исә «тәсвири хроноложи мәчмуәдән узаг кетмәдијини», «анчаг материал зәнкинлији вә мухтәлифлији нөгтеји-нәзәриндән гијмәтли олдуғуну» иддиа едәрәк бу гәнаәтә кәлир ки, «...Азәрбајчанда тәнгидин, мүәјјән ичтимаи фактор олараг анчаг Апрел ингилабындан сонра доғдуғуну сөјләмәк лазым кәлир.»[1]

Камал Талыбзадә јухарыда дејилмиш фикирләрә гаршы чыхараг јазыр: «Мүәллиф (Әли Назим — *Й. Б.*) һәтта М. Ф. Ахундовун тәнгидчилик фәалијјәтинә көз јумур, јени әсрин әввәлләриндә јаранмыш буржуа тәнгидини тәһлил етмәдән ону «булвар сөјүшләри» адландырыр вә јанлыш олараг белә бир нәтичәјә кәлир ки, «түрк (Азәрбајчан — *ред.*) буржуа әдәбијјаты (вә үмумијјәтлә Азәрбајчан әдәбијјаты) он доггузунчу әсрин икинчи јарысындан башлајараг шуралашмаја гәдәр тәнгидсиз кечинмишдир»[2].

...Һәмин илләрдә Ф. Көчәрлинин әдәби-тәнгиди фәалијјәти Һ. Зејналлынын «Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи материаллары»на јаздығы мүгәддимәдә, М. Һүсејнзадәнин «Материаллар» һаггында ресензијасында, М. Гулијевин «Октјабр вә түрк әдәбијјаты» әсәриндә дә лазымынча гијмәтләндирилмәмишдир. Мүәллифләр вулгар сосиоложи тәһлил јолу илә кедәрәк Ф. Көчәрлинин «Азәрбајчан түркләринин әдәбијјаты» (Бә'зән: «Азәрбајчан түркләринин әдәбијјат тарихи») адландырдығы әсәрин фајдасыны тарихи әһәмијјәтини көстәрә билмәмиш, онун әдәби фәалијјәтинин мәһдуд вә зиддијјәтли чәһәтләрини мүбалиғәли вә габарыг вермәјә чалышмышлар.

Ф. Көчәрлијә биртәрәфли мүнасибәт сонралар да да-

---

[1] Бах: *К. Талыбзадә.* XX әср Азәрбајчан тәнгиди, Азәрбајчан ССР ЕА, нәшријјаты, Б., 1966, сәһ. 54.

[2] Јенә орада.

вам етмишдир. Әкәр «Материаллар»ын мүгәддимәсини јазан мүәллиф: «әсәрләр үмумијјәт е'тибары илә елми бир маһијјәтә һаиз дејилдир» дејәрәк, онун вердији мә'луматы «бир монзә мә'луматы» һесаб едирсә, сонралар Көчәрли буржуа алими кими гәләмә верилмиш, узун мүддәт тәдгигатдан кәнарда галмышдыр»[1].

Һ. Араслы «XVII—XVIII әср Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи» китабында XVIII әср шаирләриндән бәһс едәркән Ф. Көчәрлинин фәалијјәтинә, әмәјинә јүксәк гијмәт верир: «...Көчәрлинин XVIII әср јазычылары һаггында топладығы материаллар да гијмәтлидир. О, Гөвси, Вагиф, Видади ше'рләриндән чохлу нүмунәләр дәрч етмишдир»[2].

Бәкир Нәбијевин «Фиридунбәј Көчәрли» адлы монографијасында «Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи» әсәринә вә бүтүнлүкдә Ф. Көчәрли јарадычылығына верилән гијмәт һәм елми маһијјәтинә, һәм дә објективлијинә көрә даһа чох диггәти чәлб едир. Тәдгигатчы Ф. Көчәрлини һаглы олараг XX әср Азәрбајчан әдәбијјаты фонунда көтүрүр, онун хидмәтләрини әдәбијјатшүнаслығымызын сонракы инкишафы илә вәһдәтдә алыр.

Ф. Көчәрли јарадычылығы илә әлагәдар мүәјјән фикир вә мүлаһизәләр ирәли сүрән әдәбијјатшүнас-алимләрин хидмәтләринә бахмајараг, үч чилд, дөрд һиссәдән ибарәт олан «Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи» там дәгиглији илә, һәм елми-нәзәри, һәм дә тәнгиди шәкилдә кениш вә һәртәрәфли тәдгигата чәлб олунмамышдыр.

Көркәмли алимин тәдгиг тарихиндә әдәбијјатшүнас Б. Нәбијевин мәгалә вә әсәрләри елми-нәзәри сәвијјәсилә даһа чох сечилир. О, Ф. Көчәрлинин әдәби ирси илә әлагәдар апардығы тәдгигатда «Материаллар»ын изаһына даһа кениш јер вермиш, әсәрин елми шәрһи илә јанашы, идеја мәнбәләриндән, әсасландығы илк мә'хәзләрдән, онларын характер хүсусијјәтләриндән дә бәһс ачмышдыр. Онун «Фиридунбәј Көчәрли» монографијасы әдәбијјатшүнаслығымызын уғурлу әсәрләриндән биридир.

«Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи»нин мараглы јаранма тарихчәси вардыр. Ф. Көчәрли вәтәндаш зијалы кими

[1] *К. Талыбзадә.* XX әср Азәрбајчан тәнгиди, Азәрб. ССР ЕА нәшријјаты, Б., 1966, сәһ. 54—55.
[2] *Һ. Араслы.* XVII—XVIII әср Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи. Б., АДУ нәшријјаты, 1956, сәһ. 9—10.

узун мүддәт бу һагда дүшүнмүш, кәнч нәслин тә'лим-тәрбијәси ишиндәки чәтинликләри арадан галдырмаг, гәдим дүнја мәдәнијјәти, әдәбијјаты һагда халга — кәнч нәслә мүәјјән мә'лумат вермәк үчүн чидди вә кәркин ахтарышлар апармышдыр.

Алим «Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи»ни јаратмаг ишинә XIX әсрин сон рубүндә киришмиш, бир сыра әзијјәтләрдән, ахтарыш вә зәһмәтдән сонра 1903-чү илдә «Азәрбајчан татарларынын әдәбијјаты» китабыны чап етдирмишдир.

Мүәллифин вә тәдгигатчыларын, хүсусилә, совет әдәбијјатшүнасларынын дедији кими, XX әсрә гәдәр јаранан тәзкирә, чүнк вә хатирә әдәбијјаты «Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи»нин илк зәмини, илк мә'хәзләри олмушдур. Бу чәһәтдән мүәллифин өз фикирләри даһа мараглыдыр: «...Бу китабы јазмагда мәрһум Һачы Лутфәли бәј ибн Хаган «Азәри» тәхәллүсүн «Атәшкәдә» нам китабында дутдуғу гаидә вә рәвиш интихаб етдик. Јә'ни Азәрбајчанда олан һәр бир билад (өлкә — *И. Б.*) вә дијарын шүәра вә үдәбасы һаггында ајры-ајры мә'лумат вермәји мүнасиб билдик. Вәли, мәрһум Һачы Лүтфәли бәјин китабы илә бизим мәчмуәнин арасында тәфавүт чохдур. Белә ки, мәрһум Азәринин «Атәшкәдә»синдә һәр бир шаирин тәрчүмеји-һалына даир мүхтәсәр әһвал јазыб әсәрләриндән азачыг вә бири-биринә мүнасибәти олмајан нүмунәләр көстәрир. Амма биз мүмкүн олдуғу гәдәр дә мәшһур шүәра вә үдәбамызын һәм тәрчүмеји-һаллары на вә һәм асари-гәләмијјәләринә даир әтрафлы мә'лумат вермишик. Мәзкур әсәрләрин һаггында өз рә'ј вә тәәссүратымызы јазыб төвсиф вә ја тәнгидә лајиг олан мәгам вә нөгтәләри шәрһ вә бәјан етмишик.

Һәр бир шаирин мәсләкини, үслуби-кәламыны вә өз әср вә заманәсинин тәгазасынча нә нөв'и әсәрләр вүчуда кәтирдијини вә онларын чәмаәтимизә һүсни-тә'сирини, хејир вә ја зәрәрини бәгәдри-гүввә ачыб көстәрмишик»[1].

[1] *Ф. Көчәрли.* Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи материаллары, I ч., 1 һиссә, сәһ. X.
Гејд: Бундан сонра кәтирилән мисаллар ејни әсәрдән олдуғу үчүн сәһифәләр јериндә көстәриләчәкдир. Ф. Көчәрлинин 1978-чи илдә «Елм» нәшријјаты тәрәфиндән чапдан бурахылмыш «Азәрбајчан әдәбијјаты» китабында бә'зи ихтисарлар олдуғундан илк вариант әсас көтүрүлмүшдүр.

Бүтүн бунлар тәсдиг едир ки, «Азәрбајҹан татарларынын әдәбијјаты»нын мүәллифи бу әсәри јарадаркән ичтимаи-тарихи шәраити, халгын мaариф вә мәдәнијјәтинин тәрәггиси вә еһтијаҹыны нәзәрә алмышдыр. Истәр «Азәрбајҹан татарларынын әдәбијјаты», истәрсә дә «Азәрбајҹан әдәбијјаты тарихи» Ф. Көчәрли ирсинин «јазычы вә заман», «сәнәткар вә вәтәндашлыг» проблемләри илә бағлы олдуғуну вә бу проблемләрин тәләбилә јарандығыны көстәрир. «Азәрбајҹан татарларынын әдәбијјаты» әсәри әдәбијјат тарихи јаратмаг мејлинин илк тәзаһүр формасы, илк тәшәббүсү, Ф. Көчәрлинин илк мүвәффәгијјәти иди. Шүбһәсиз, бу мүвәффәгијјәт көркәмли алими јени-јени јарадычылыг ахтарышларына руһландырмыш, онда «алим вә заман» һиссини даһа да гүввәтләндирмишдир. Бу мә'нада 1925—1926-чы илләрдә нәшр олунан «Азәрбајҹан әдәбијјаты тарихи» конкрет бир заманын тәләб вә еһтијаҹларынын, бөјүк алимин вәтәндашлыг гајәсинин мәһсулу кими мејдана чыхмышдыр.

«Азәрбајҹан әдәбијјаты тарихи»нин мәзмунуну изаһ етмәјә, ајры-ајры китабларын, фәсил вә һиссәләрин тәһлил вә шәрһинә кечмәздән әввәл бу әсәрин үмуми мәзијјәтләрини гејд етмәк лазымдыр. Әввәлән ону дејәк ки, «Азәрбајҹан әдәбијјаты тарихи» халгымызын чохәсрлик әдәбијјат вә мәдәнијјәтинә олан күчлү мәһәббәт һиссилә, бөјүк зәһмәт баһасына мејдана чыхмышдыр. Ф. Көчәрли халгынын чохәсрлик мәдәни кечмишини, онун ичтимаи-сијаси һадисәләр, гәһрәманлыглар вә зиддијјәтләрлә долу тарихини, бу тарихин дәрин мәзмунлу сөз, һикмәт мүлкүнү иртиҹанын һөкм сүрдүјү, мәтбуат вә нәшријјатын лазыми гајдада олмадығы бир вахтда мүасирләринә чатдырмаг, онларда вүгар, гәһрәманлыг, мүбаризә, азадлыг әзмилә долу кечмиши илә фәхр етмәк һиссини күчләндирмәк, классик мәдәни ирсин системли тәдгиги ишинә мараг ојатмаг, һәмчинин ону горујуб сахламаг һәвәсини артырмаг истәмишдир. Халгынын гәдим тарихини, мәдәнијјәтини она танытмаг, мүасирләриндә вәтәнпәрвәрлик һисси ојатмаг әсл вәтәндашлыгдыр. Ф. Көчәрлинин мәһз бу хидмәти онун адыны әдәбијјат вә мәдәнијјәт тарихиндә әбәдиләшдирмишдир.

«Азәрбајҹан әдәбијјаты тарихи» дөрд китабдан ибарәтдир. Биринчи вә икинчи китаб 1925-чи илдә, үчүнҹү вә дөрдүнҹү китаб исә 1926-чы илдә чап олунмушдур. Биринчи һиссә «Азәрнәшр»ин кичик бир мүгәддимәси вә

Ф. Көчәрлинин кириш сөзү илә башлајыр. Әдәбијјатшүнасын кириш сөзү онун әдәбијјат вә дил һаггындакы фикирләрини өјрәнмәк бахымындан чох мараглыдыр.

Ф. Көчәрли әдәбијјаты елм аләминә чохдан мә'лум олан гајда әсасында јазылы вә шифаһи дејә ики һиссәјә ајырыр вә фолклор һаггында өз мүлаһизәләрини сөјләјир. Алимә көрә ел әдәбијјаты «Ағызда сөјләнән, нәгл һекајәтләрдән, чүрбәчүр милли нәғмәләрдән, ашыг сөзләриндән, мәсәлләрдән, тапмаҹалардан, јанылтмачлардан, ағычы сөзләриндән, бајатылардан ибарәтдир.» (I ч., I һиссә, сәһ. 2).

Ф. Көчәрлинин фолклор, хүсусилә онун жанрлары һаггында бу фикри елми мә'насы вә маһијјәти е'тибары илә өзүндән әввәл бә'зи әсәрләрдә өтәри раст кәлдијимиз мүлаһизәләрдән әсаслы сурәтдә фәргләнир вә мүасир дөврдә бу мәсәлә илә әлагәдар дејилмиш елми мүддәаларла јахындан сәсләшмәкдәдир. Онун классик әдәбијјат, хүсусилә дә халг әдәбијјаты һаггындакы нәзәри мүддәалары күлл һалында фолклоршүнаслыг елми саһәсиндә инди дә дәјәрини сахлајыр.

Фолклоршүнаслыг саһәсиндә нәзәри әдәбијјатын кифајәт гәдәр олмадығы бир вахтда халг јарадычылығынын мәзмуну, мә'насы, дәрин, һикмәтамиз хүсусијјәтләри һаггында фикир сөјләмәк, дүзкүн нәтиҹәләрә кәлмәк тәгдирәлајигдир. Ф. Көчәрлинин халг әдәбијјаты һаггындакы бир чох мүлаһизәләри үмуми маһијјәт е'тибары илә бөјүк пролетар јазычысы М. Горкинин фикирләри илә јахындан сәсләшир. Хүсусилә, М. Горкинин «Фолклор өз хүсуси јолу илә тарихә јолдашлыг едир», «фолклору билмәдән әмәкчи күтләләрин тарихини өјрәнмәк олмаз», «фолклора бәдбинлик јабанчыдыр» вә с. кими һөкмләри илә Ф. Көчәрлинин гәнаәтләри арасында бир јахынлыг вардыр. О, шифаһи халг әдәбијјатынын һәјатилијиндән, никбин, һуманист маһијјәтиндән данышаркән јазырды: Нағылларда «һагг батилә, доғру јалана галиб кәлир вә нағылларын чоху шадлыг илә гуртарыр. Јар ешгиндә бөјүк зәһмәт вә мәшәггәтләр чәкән шаһзадәјә гырх күн, гырх кечә тој олунур вә нәгл сөјләјән нәглини күлүш үзүлә гуртарыб дејир: «О једи, јерә кечди, сиз дә јејин, дөврә кечин» (I ч., I һиссә, сәһ. 7).

Ф. Көчәрлинин бу фикри М. Горкинин «фолклора бәдбинлик јабанчыдыр» тезисинә мә'нача јахындыр.

Ф. Көчәрли халг әдәбијјатынын нөвләри, жанрлары

илә әлагәдар кениш һәчмли, хүсуси әсәрләр јазмамышдыр. О, «Материаллар»ын мүгәддимәсиндә фолклорун ајры-ајры жанрларына өз мүнасибәтини билдирир, онларын үмуми мәзијјәтләрини вә характер чәһәтләрини көстәрир. Онун бајаты, нағыл, маһны, һикмәтли сөзләр, аталар сөзү вә мәсәлләр, тапмачалар вә с. һаггында сөјләдији мараглы фикирләр инди дә өз әһәмијјәтини сахламагдадыр. Һөкмләрини халг әдәбијјатындан көтүрдүјү тутарлы нүмунәләрлә әсасландыран Ф. Көчәрли фолклорла тарихин әлагәси мәсәләсини өзүнәмәхсус бир формада ифадә едәрәк јазырды: «...Ағыздан-ағыза сөјләнән әфваһи әдәбијјат һәр бир милләтин һал вә шанына вә өвзаи-мәишәтинә мүхтәс олуб, онун дүнја үзрә нә неви јашамасына шәһадәт верир» (сәһ. 8).

Ф. Көчәрли фолклорун һансы жанрындан данышырданышсын, һәр шејдән әввәл, онун ичтимаи-сијаси маһијјәтини, халгын һәјаты илә бағлылығыны, конкрет бир тарихи мәрһәләнин габарыг чәһәтләрини өзүндә әкс етдирмә күчүнү хүсуси гејд едирди. Бу чәһәтдән онун нәғмәләр һаггындакы фикирләри даһа чох диггәти чәлб едир. Ф. Көчәрли јазырды: «Синәдән тохунан нәғмәләрдә милләт өзүнә ариз олан ғәм вә гүссәни вә јаинки шадлыг вә фәрәһи вә филчүмлә онун гәлбини ләбаләб едән нөвбәнөв һиссләри уча аваз илә охујуб өз дәруни һаләтини вә батини аләмини чүмләјә изһар едир вә бу минвал синәсини әндуһ вә мәлалдан хилас едиб ғәм илә шадлығына ғејриләри дә шәрик елијир» (сәһ. 5).

Ф. Көчәрли фолклор нүмунәләри ичәрисиндә халгын һәјат тәрзи, мәишәти, тәсәррүфаты вә мәшғулијјәти илә јахындан бағлы олан сајачы сөзләринин халгын дүнјакөрүшүнү тә'јин етмәк үчүн дәјәрли васитәләрдән бири олдуғуну көстәрир, ондан истифадәни тәблиғ едирди. Алимә көрә сајачы сөзләр ејни заманда, халгын арзу вә истәкләрини өјрәнмәк, ајры-ајры дөврләрдәки ичтимаи вәзијјәтини тә'јин етмәк үчүн дә бөјүк әһәмијјәтә маликдир. Бу мәсәләдән бәһс едәркән о јазырды: «Мәшһур сајачы сөзләриндә ев һејванлары чох көзәл тәрздә васф олунубдур. Бу сөзләрдә һамыдан артыг васф олунан гојундур. Она «нәнәм» дејә хитаб олунур. Мә'лум олунур ки, кечмишдә бизим бабаларымыз гојун сахлар имиш вә мәашлары онун сүдү, әти вә јуну илә кечәрмиш. «Сајачы» сөзләриндән нүмунә үчүн бир нечәсини бурада зикр етмәји мүнасиб көрдүк:

Нәнәм, о нарыш гојун, јуну бир гарыш гојун,
Чобан сәндән күсүбдүр, сүдү вер, барыш гојун.
Нәнәм о шишәк гојун, јуну бир дөшәк гојун,
Буламаны бол елә, буламаны тез јетир,
гырылды ушаг, гојун...

Кечинин васфиндә дејибдир:

Нәнәм о халлы кечи, мәмәси баллы кечи,
Ајағы наллы кечи, уча гаја башында,
тутубдур јаллы кечи...

Сајачы сөзләриндә чобан да унудулмајыбдыр. Онун һаггында дејилибдир:

Көјдә кәзән булутлар јорғаныдыр чобанын,
Јасты-јасты тәпәләр јастығыдыр чобанын,
Јумру-јумру гајалар јумруғудур чобанын,
Әлиндәки дәјәнәк гылынчыдыр чобанын,
Јанындакы боз көпәк јолдашыдыр чобанын,
Ағзы гара чанавар дүшмәнидир чобанын...» (сәһ. 7—8)

Ф. Көчәрлинин фолклора мүнасибәти мәсәләсиндән бәһс едәркән бир чәһәти хүсуси гејд етмәк лазымдыр. Белә ки, о, фолклора мүнасибәтдә јалныз ајры-ајры жанрларын мә'на вә маһијјәтини, функсијасыны көстәрмәк, онларын ифадә формаларыны гејд етмәклә кифајәтләнмәмишдир. Ејни заманда, фолклор нүмунәләринин жанр хүсусијјәтләри, нөвләри вә онларын ифадә формалары һаггында да мараглы фикирләр сөјләмишдир. Мәсәлән, нағыллардан бәһс едәркән онларын нәзм вә нәсрлә јарандығыны, фантастик, әфсанәви формалара малик олдуғуну, бу типли әсәрләрин тәмсилләрлә јахындан сәсләшдијини көстәрмиш, әсасән дүзкүн нәтичәләрә кәлмишдир. Ф. Көчәрлинин аллегорик, јахуд һејванлар аләминдән бәһс едән нағыллар, еләчә дә нағылларда һејван образлары һаггындакы фикирләри чох мараглыдыр: «Һејванат гисминә кәлдикдә онлардан һәр бириси бизим нағылларда инсана мәнсуб олан бир хасијјәти көстәрир. Мәсәлән, чөл һејванларындан: аслан рәшадәт вә мәрданәлики, ајы гаммазлығы, гурд ахмаглығы, түлкү һијләкәрлији, довшан горхаглығы, марал көзәллији вә һабелә. Ев һејванларына кәлдикдә бунларын да һәр бирисинә мәхсус өз сифәтләри вардыр: ат еһтибары, ит вәфаны, ешшәк һәмагәти, дәвә сәфаһәти, өкүз инадлы-

ғы, инәк инајәти, гоч икидлији, кечи һијләбазлығы, гојун бәрәкәти, гузу јазыглығы, пишик еһтибарсызлығы көстәрир.» (сәһ. 7).

Ф. Көчәрлинин халг әдәбијјатынын маһијјәти, ичтимаи мәзмуну вә жанр хүсусијјәтләри һаггындакы фикирләри инди дә өз елми әһәмијјәтини итирмәмишдир.

Халг әдәбијјатынын јазылы әдәбијјатдан фәрги онун һафизәләрдә јашајараг нәсилдән-нәслә кечмәсидир. Бу мүасир фолклоршүнаслыгда мүһүм чәһәтләрдән бири кими гејд олунур. Фолклорун бир хүсусијјәти Ф. Көчәрлинин китаба јаздығы мүгәддимәдә дә көстәрилмишдир: «Әфваһи әдәбијјатда нәгл вә һекајәләри тәртиб едән вә нәғмәләри дүзән мүәјјән бир шәхс олмајыб, бунлары јарадан вә јохдан вар едән милләт өзү олур. Бунлар ағызларда сөјләмәк илә үмумхалг арасында јајылыб интишар тапыр вә нәсилбәнәсил атадан оғула вә оғулдан нәвәјә кечмәкдә олур» (сәһ. 8).

«Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи»ндә фолклордан вә үмумән халг әдәбијјатындан бир сыра нүмунәләр верилмишдир. Ф. Көчәрли јазылы әдәбијјата мүнасибәтини билдирәркән шифаһи халг әдәбијјаты мәсәләләринә дә тохунмуш вә бир сыра мараглы фикирләр ирәли сүрмүшдүр. Лакин бә'зән Ф. Көчәрли әсаслы сүбут вә дәлил кәтирмәдән белә бир гәнаәтә кәлир ки, јер үзүндә јалныз јазылы әдәбијјаты илә јашајан вә сонра өлүб кедән елә тајфалар да олуб ки, онларын мәдәнијјәтиндән инди һеч бир әсәр-аламәт јохдур. Шүбһәсиз, бу тамамилә јанлыш бир мүлаһизәдир. Тәсадүфи дејилдир ки, һәлә «Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи» чап олунан заман нәшријјатын гејдиндә бу мәсәлә чох чидди вә һаглы тәнгид олунмушдур. Ф. Көчәрли јазырды:«Бә'зи гәвм вә тајфалар әфваһи әдәбијјатдан сәва өзкә бир асар-аламәт заһир етмәјиб, өз нәгл һекајәтләри вә милли нәғмәләри вә мәсәләләри илә бир мүддәт дүнјада өмр едиб сонрадан бинишан пуч вә зај олуб кедибләр. Амма о гөвм вә милләтләр ки, хилгәт вә тәбиәтләриндә габилијјәт төхми вә һүнәр мајәси вардыр үмури-мәишәтдә гејриләрә сәб'әт едибләр — онлар бир әфваһи әдәбијјатларына вә ағызларда сөјләнән нәгл вә һекајәләринә иктифа етмәјиб гәләми әдәбијјата, јә'ни фикир вә һиссләрини гәләм илә јазмаға мәшғул олублар» (сәһ. 8).

Хырда гүсурларына бахмајараг Ф. Көчәрли әсәринә јаздығы мүгәддимәдә әдәбијјатын үмуми проблемләринә әсасән дүзкүн јанашырды. О, јазылы әдәбијјатын ичтимаи характерини, һәр шејдән әввәл, онун хәлгилијиндә, халгын арзу етдији, дүшүндүјү, уғрунда мүбаризә апардығы идеаллара објектив мүнасибәтиндә көрүрдү. Ф. Көчәрлинин бу мәсәлә илә әлагәдар тезисләринин башлыча мәзијјәти онда иди ки, о, хәлгилији вәтәнпәрвәрлик вә мүасирлик анлајышлары илә вәһдәтдә көтүрүрдү. Онун естетик күчүнү, идракыны, тәрбијәви әһәмијјәтини зәһмәткеш күтләләрин шүур вә дүшүнчә тәрзинин, мәдәни сәвијјәсинин инкишафында көстәрдији тә'сирдә көрүрдү.

Ф. Көчәрли сәнәтдә хәлгилик мәсәләләринә дә өзүнәмәхсус бир формада јанашырды. Алимә көрә хәлгилик халгын адәт-ән'әнәси, дили, ичтимаи һәјат тәрзи, чохәсрлик тарихи вә мүасир дөврүн һәјаты илә гырылмаз телләрлә бағлы олан ән зәрури проблемләрдән биридир. Бәдии јарадычылыгда бунлара бәләд олмајан, халгын мәншәјиндән гидаланмајан, онун зәнкин јарадычылыг булағындан су ичмәјән јазычы һәгиги мә'нада сәнәт әсәри јарада билмәз. Чүнки һәр бир сәнәткар ичтимаисијаси вә үмуми әдәби проблем мәсәләләрдән башга, јашадығы дөврүн, мәнсуб олдуғу халгын һәјат тарихчәсиндән, милли мәдәнијјәтиндән, дил нормаларындан вә адәт-ән'әнәләриндән милли колорит наминә тәләб олунан гәдәр истифадә едир, өзүнәмәхсус јазы үслубуну вә тенденсијасыны јарадыр. Ф. Көчәрли о сәнәткары ағыллы, фазил вә камил һесаб едир ки: «ол әдиб вә шаирдир ки, өз милләтинин дили илә данышa, үрәји илә, һисси вә әгли илә фикир едә» (сәһ. 9).

Китаба јаздығы киришдән дә ајдындыр ки, дил мәсәләси Ф. Көчәрлинин диггәт мәркәзиндә дурмушдур. Алим әлинә гәләм алдығы илк күндән өмрүнүн сонуна гәдәр јазыб-јаратдығы елми, публисист вә педагожи әсәрләриндә дә дил проблемләрини өн плана чәкмишдир. Һәр бир халгын өз милли дили, әдәбијјаты олдуғу кими Азәрбајчан халгынын да өзүнәмәхсус әдәбијјаты, диалект-шивәси вә ләһчәси вардыр. Ф. Көчәрли китаба јаздығы мүгәддимәдә бу чүр диалект, шивә, ләһчә вә үслуб фәргини үмумхалг дилинин мәзијјәтләриндән тәчрид олунмуш һалда көтүрмәмиш, әксинә онун тәркиб һиссәси кими гијмәтләндирмишдир. Китабда бүтүн бу чәһәтләрлә јанашы, әдәби дил проблеми дә күнүн вачиб бир мәсәләси кими гојулур: «Азәрбајчан түркләринин

данышдығы дилин шивәси чох исә дә, бинасы вә көкү бирдир. Белә ки, һәр маһалын халгы башга бир шивәдә вә гејри бир ләһчәдә данышыб, гонушур. Һәр мәһәл вә мәскәнин өзүнәмәхсус истилаһлары вә сөзләри вардыр. Гарабағ вә Газах әһалиси бир чүрә, Шәки халгы өзкә бир чүрә, Ширван, Салјан, Бакы вә Губа адамлары башга бир сәјагда, Ирәван, Нахчыван, Тәбриз, Хој, Маку вилајәтләринин әһалиси гејри бир шивә үзрә данышырлар. Амма бунунла белә, бунларын чүмләси сөјләдији дил бир дилдир вә бир маһалын әһалиси өзкә бир Азәрбајчан маһалын әһалиси сөјләдији дили ачыг анлајыб, онунла һәр бир гисм мәталиб вә мәсаил барәсиндә мүкалимә едә биләр». (сәһ. 9).

Көрүндүјү кими, үмуми әдәби дилин бәшәри, хәлги кејфијјәтләри үзәриндә дајанан алим она ичтимаи бир һадисә кими бахмыш, диалект, шивә, ләһчә вә үслуб фәргиндән асылы олмајараг тәрәгги едән һәр бир халгын дилини инкишафда көтүрмүшдүр. О, дилин инкишафына, тәрәгги вә тәкамүлүнә тә'сир көстәрән амилләрдән данышаркән милли мәтбуата бөјүк үстүнлүк верирди.

Тәсәррүфатла, игтисади һәјат тәрзилә әлагәдар јаранан сөз материалларыны әдәби-бәдии дилин инкишафында һәлледичи амилләрдән һесаб едән Ф. Көчәрлијә көрә һәр бир сәнәткар халгын адәт-ән'әнәсинә дәриндән бәләд олмағы, онун мәишәти, шүур сәвијјәси вә әхлаги хүсусијјәтләринә ујғун һәрәкәт етмәји бачармалыдыр. Јалныз белә олдугда мөвзунун бәсит вә мүрәккәблијиндән асылы олмајараг јазычы өз мәгсәдинә чата биләр. Бу мәсәләдә Ф. Көчәрли һәмишә үмумхалг дилинә үстүнлүк верир, мәсчидләрдә, минбәрләрдә авам халг арасында ибарәпәрдазлыг едиб өз «нәсиһәтләри илә», гәлиз вә чәтин баша дүшүләчәк әрәб вә фарс ибарәләри илә халгы әсл мәтләбдән узаглашдыран ваизләри тәнгид атәшинә тутурду. Мүәллифә көрә, бу типли «милләт хадимләринин» дилләрини, сөзләрини нә вә'з едәнин өзү вә нә дә онлара гулаг асан баша дүшмүр. Бу чәһәтдән Ф. Көчәрлинин дөври мәтбуатла әлагәдар фикирләри даһа мараглыдыр. О, XX әср мәтбуаты тарихинә гыса нәзәр салдыгдан сонра халгын мәдәни тәрәггисиндә мүһүм рол ојнајан мәтбуата, хүсусилә дә «Молла Нәсрәддин» кими ингилаби-демократик журнала бөјүк үстүнлүк верирди.

Ф. Көчәрли һадисәләри објектив шәкилдә гијмәтләндирә билмәјән, халгын чанлы дилиндән дүшмүш, османлы дилинә тәглидчилик едән мәтбуаты вә мүһәррирләри кәскин тәнгид едирди. О, јерли-јерсиз әрәб-фарс сөзләринин ишләдилмәсини ардычыл шәкилдә писләјирди. Халг тәрәфиндән баша дүшүлмәјән ифадәләрин ишләдилмәсини «елм көстәрмәк вә моллалыг» адландырырды.

Бунунла јанашы, Ф. Көчәрли һеч заман алынма сөзләрин әлејһинә олмамыш, әксинә белә сөз вә ифадәләрин дилин инкишафындакы мүсбәт ролуну гәбул вә тәблиғ етмишдир. О, әрәб вә фарс сөзләриндән дилимизә кечмиш, онун лүғәт тәркиби вә грамматик гурулушунун сүзкәчиндән кечиб үмумхалг малы олмуш сөзләрә дүзкүн гијмәт верирди. Алынма сөзләрин хәлгиләшмәси мәсәләси үзәриндә дајанан алим дүзкүн нәтичәләр чыхарырды.

Јерли-јерсиз әчнәби сөзләри илә дили корлајан, өзләрини заһири чәһәтдән мәдәни адам кими көстәрән бир груп «алимнүмалар»ы исә чидди тәнгид едиб, әрәб, фарс ифадәләринин лүзумсуз јерә ишләдилмәсинә гаршы чыхырды. Бунунла јанашы, бә'зән һиссијјата гапылан алимин: «...бизим Азәрбајчан шүәрасынын әсәрләриндә көрүнән али фикирләр, көзәл һиссләр, уча мә'налар, назик вә ләтиф мәтләбләр, һикмәтамиз нәсиһәтләр вә һәмчинин достлугда сәдагәт вә дәјанәт, һәр бир ишдә мүрвәт, әдаләт вә инсаны зијнәтләндирән саир о саф һәмидәләр, демәк олар ки, тәмамән фарс әдәбијјатынын бәрәкәтиндәндир», (сәһ. 14) дејә һөкм вермәси гәнаәтбәхш тә'сир бағышламыр. Бу фикир әдәбијјат вә мәдәнијјәтләрин гаршылыглы әлагәси вә бир-биринә тә'сири чәһәтдән аз-чох мәгбул сајылса да јанлышдыр. Хүсусилә, онун «Азәрбајчан дилинин вә әдәбијјатынын гијмәти анчаг фарс әдәбијјатыны тәглид вә фарс дилинин «имтизачындан» (бирләшмәсиндән, гајнајыб-гарышмасындан — *И. Б.*) ирәли кәлмишдир» — кими фикирләри илә гәтијјән разылашмаг олмаз. Бу фикирләр һәлә 1925-чи илдә китабы чап едән комиссијанын вә нәшријјатын да диггәтини чәлб етмишди. Лакин гејд етмәк лазымдыр ки, ана дилинин тәмизлији вә сафлығы уғрунда ардычыл мүбаризә апаран алимин көрүшләриндә белә гүсурлар өтәри сәчијјә дашыјыр. Алимин өзү дә сонралар буну е'тираф едәрәк көстәрирди ки, «ешгбазлыг, мәдһи-дилбәр вә тә'-

рифи-көзәл, заманәдән шикајәт, рәгибдән нифрәт, һичрү фәрагдан налә вә фәрјад вә бир пара ләғвијјат, мәзһәкат вә һәчвијјат вә һабелә сахта вә јалан һиссијјат јенә фарсларын сон әдәбијјатынын бәрәкәтиндәндир. Һејфа ки, әдәбијјатын бу ахыркы нөвләри бизим шүәрајә ән хош кәлән үслуб олуб ки, бу јолда һәддән зијадә нәзирәләр јазылыбдыр. Вә һәтта бир нөвү түрк шаирләри фарслара сәбгәт (јол көстәрән — *И. Б.*) едибләр, чүнки түрк дилиндә јазылан һәчвијјатын мисли вә бәрабәри нәинки фарс лисанында, бәлкә һеч бир лисанда тапылмаз». (сәһ. 14).

Ф. Көчәрлини Азәрбајҹан дилинә белә үстүнлүк вермәси һеч дә тәсадүфи дејилдир. Чүнки һәгигәтән Азәрбајҹан дили өз әлванлығына, сәлис вә рәван ифадә тәрзинә, чохмә'налылығына көрә сечилир.

1905-чи ил ингилабындан сонра башга халгларда олдуғу кими, Азәрбајҹан дилиндә дә интибаһ дөврүнүн башландығыны, милли һисс вә гүрурун доғдуғуну көрмәк олар. Мә'лумдур ки, узун илләр вә әсрләр боју ана дилимиз һәм фарс, һәм дә әрәб дилләринин тә'сиринә мә'руз галмышдыр. Бу тә'сири нәинки дилдә, һәмчинин халгын һәјат тәрзиндә, мәишәтиндә, адәт-ән'әнәсиндә, әхлаг вә давранышларында, кејиминдә дә көрмәк мүмкүндүр. 1905-чи ил ингилабындан сонра башга халглар кими Азәрбајҹан халгы да өз дилинин, мәдәнијјәтинин инкишафы вә сафлығы уғрунда даһа инамла мүбаризәјә башлајыр. Ф. Көчәрли дә бу интибаһы јүксәк гијмәтләндирәрәк јазырды: «Дөври-интибаһдан сонра түркләрдә дә башга милләтләрдә олдуғу кими бир һисси-милли, бир виҹдани-милли доғуб бөјүмәкдәдир. Түркләр дә дамарларында әсл бир ганын ахдығыны дујдулар вә өз халис дилләринә рөвнәг вермәк фикринә дүшдүләр вә ону әҹнәби кәлмәләрдән, әҹнәби тәркибләриндән, түрк руһилә әсла сазиш етмијән дәбдәбәли, курултулу вә бимәзмун ибарәләрдән гуртарыбан она өз рәнкини, сифәтини вә садәлијини гајтармаг гәсдинә дүшдүләр. Милли дилин тәрәфдарлары күндән-күнә артыб чохалмагдадырлар вә онларын һиммәтилә... милли ҹәридәләр тәб вә нәшр олунмагдадыр» (сәһ. 12).

Ф. Көчәрлијә көрә аз бир мүддәт ичәрисиндә Азәрбајҹан халгынын әдәбијјаты әсаслы шәкилдә инкишаф етмиш, јени јүксәк мәрһәләјә галхмышдыр. Вахтилә әрәб вә фарс дилләрини тә'риф едән, онлара бу вә ја башга

дәрәҹәдә үстүнлүк верән «Ләфз ләфзи әрәбәст, фарси шәкәрәст» дејәнләр Азәрбајҹан дилини фикри ифадә мә'насына көрә һүнәр вә гүдрәт дили сајмаға, «Ләфз ләфзи әрәбәст, фарси шәкәрәст, түрки һүнәрәст» демәјә мәҹбур олмушдулар. Бир сөзлә, Азәрбајҹан дилиндә фикир сөјләмәк һүнәр сајылмаға башламышды.

Алим классик ирси вә фолклору дәриндән, һәртәрәфли билән көркәмли шәхсијјәтләрдән бири иди. Онун елми, нәзәри көрүшләринин әсасыны классикләрлә әлагәдар олараг сөјләдији мүлаһизәләр тәшкил едир. О, классик ирслә әлагәдар фикирләриндә бә'зән биртәрәфлилијә јол версә дә, әсасән дүзкүн мөвгедә дурмуш, әдәби шәхсијјәтләрин һәгиги гијмәтини вермәјә чидди сә'ј көстәрмишдир. Ф. Көчәрли тарихдә мөвҹуд олан әдәби мәктәбләрдән данышаркән һаглы олараг әсас јери Шәргин Хәјјам, Низами, Сә'ди, Һафиз, Руми кими даһиләринә вермиш, онларын тә'сир күчүнү хүсуси гејд етмишдир. Онун елми мүддәаларында диггәти ҹәлб едән мараглы ҹәһәтләрдән бири дә бу даһиләрдән сонра јаранан әдәбијјатын мәнзәрәсини әсасән дүзкүн вә доғру гијмәтләндирмәсидир: «Түрк лисанында гәләм ишләдән үдәба-шүәрамыза кәлдикдә онлар да фарс үдәба-шүәрасы тутдуғу тә'ригилә кедиб фарс дилинин шивә вә үслубунда јазмаға сә'ј едибләр. Бунлар јаздыглары әш'арү асарын мәзмун вә мәалы дәхи әксәријјәт фарсын мәшһур шүәра вә һүкәмасы әсәрләриндән әхз олунмуш мә'налар олуб. Кимиси Шејх Мүслиһәддин Сә'динин һикмәтамиз нәсиһәтләринә, кимиси Шәмсәддин Мәһәммәд Хаҹә Һафизин гәзәллијјатына, кимиси Фирдовсинин «Шаһнамә»синә, бә'зиси Ҹәлаләддин Руминин мәснәвисинә, Шејх Әттарын «Һану һалва»сына, Өмәр Хәјјамын рүбаијјатына, Низаминин «Хосров вә Ширин»инә вә бунлар кими саһиби-хирәд вә тәб'и-салим вүҹудларын кәлами-мө'ҹүзнүмаларына нәзирә јазыб устадларына пејрәвилик вә мүгәллидлик едибләр вә бу пејрәвиликдә үдәбаји-түркдән бә'зиләри бөјүк һүнәр вә маһарәт көстәрибләр» (сәһ. 13).

Алимин орижинал сәнәткарлар кими тәгдим етмәк истәдији бу сијаһыда, әсәрин јазылдығы тарихи шәраити нәзәрә алсаг, чидди нөгсан ахтармаға дәјмәз. Ф. Көчәрли Фүзулидән сонракы әдәбијјатда әсас сималар сајылан бу сәнәткарлары јени әдәбијјатын орижинал нүмајәндәләри кими гијмәтләндирәрәк онлары фарс шаирләриндән үстүн тутур.

Ф. Көчәрли Фүзулинин Шәрг поезијасына тә'сирини онун бөјүк јарадычылыг гүдрәти сајыр: «Молла Мәһәммәд Бағдади—«Фүзули»нин Азәрбајчан шүәрасына һамыдан артыг тә'сири олубдур вә бир түрк шаири олмајыбдыр ки, Фүзулинин кәламына нәзирә јазмамыш олсун» (сәһ. 14).

Әдәбијјатшүнас, Фүзулидән сонра Вагиф вә Закирин көзәллик вә мәһәббәт поезијасыны әдәбијјатымызда јени бир һадисә һесаб едирди: «Көзәл мәдһиндә дәхи јәгинән демәк олар ки, һеч бир фарс шаири Молла Пәнаһ Вагиф вә Гасым бәј Закир кими дузлу сөзләр демәјибдир» (сәһ. 14).

Бу сөзләр Ф. Көчәрлинин һәгиги мә'нада халгына, онун әдәбијјатына, мәдәнијјәтинә вурғун бир шәхсијјәт олдуғуну көстәрир.

Алим јахшы баша дүшүрдү ки, халгымызын мәрд, мүбариз оғулларынын һәјатыны, һикмәт, зија, ағыл-камал баһадырларынын јарадычылығыны өјрәнмәјә, онлары кениш тәблиғ етмәјә бөјүк еһтијач вар. Јарадычылығынын әсас һиссәсини, өмрүнүн ән мә'налы чағларыны бу амал уғрунда мүбаризәјә һәср едән фәдакар алимин «Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи» китабы халгымыз үчүн, онун әдәби ичтимаијјәти үчүн зәнкин вә гијмәтли бир мәнбәдир. Бу әсәрин үмуми мәзмунунда, елми мәтнинин әсасында тәбии олараг Ф. Көчәрлинин классик ирслә әлагәдар фикирләри, елми мүлаһизә вә мүддәалары дурур. Бизчә, Ф. Көчәрлинин «Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи» әсәри классик сәнәткарлар һаггында јазылмыш бир елми-нәзәри тәдгигат әсәри кими даһа чох сәчијјәвидир. Онун классик ирсә јени бахышы вә бәдии-естетик мүнасибәти вардыр. Тәсадүфи дејил ки, Ф. Көчәрли әдәбијјат тарихини бөјүк Азәрбајчан шаири Мәһәммәд Фүзули һаггында мүлаһизәләри илә башлајыр.

Көркәмли әдәбијјатшүнас-алим «Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи»ни әсасән дүзкүн елми-тарихи принсип әсасында гурмушдур. Тарихи-хроноложи принсипләр әсасында тәртиб едилән бу әсәрдә тәзкирә үслубуна, әрази-чоғрафи ме'јар әсасында бөлкү ән'әнәсинә дә раст кәлирик.

«Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи»нин биринчи китабында дөрд бөлкү әсасында Кәнчә, Ширван, Шамахы, Гарабағ-Шуша шаирләриндән бәһс ачылыр, гырх бир

сәнәткарын һәјат вә јарадычылығындан данышылыр. Әдәбијјат тарихимизин XVIII әсрин ахырларына гәдәрки дөврү ишыгландырылыр. «Губа» башлығы алтында верилән икинчи китабда Ф. Көчәрли XIX әсрин биринчи јарысына гәдәр јазыб-јаратмыш отуз бир шаирдән сөз салыр, Аббасгулу аға Бакыханов, Гасым бәј Закир, Мирзә Фәтәли Ахундов, Сејид Әбүлгасым Нәбати вә башгаларына өз мүнасибәтини билдирир. Алимин «Баһар әјјамы вә Һачы Сејид Әзим Ширвани дөврү» адландырдығы үчүнчү һиссә Ширван шаирләри һаггындакы гәнаәтләрини экс етдирир. Бу һиссәдә отуз сәнәткардан сөһбәт кедир. Ән мараглы очеркләр Сејид Әзим Ширвани, Баһар Ширвани, Абдулла бәј Аси, Хуршидбану Натәван вә башгалары һаггындакы јазылардыр. Дөрдүнчү китаб Ирәван вә Дәрбәнд шаирләри һиссәләринә ајрылмышдыр. Һәр ики һиссә XIX әср сәнәткарларындан бәһс едир. Биринчи һиссәдә 18, икинчи һиссәдә, гејди чыхмаг шәртилә, 13 сәнәткардан сөһбәт кедир.

Әсәрин биринчи чилдиндә «Фүзули» очерки өз елми-нәзәри сәвијјәси илә сечилир. Очеркин мәзијјәтләриндән данышмаздан өнчә китабын тәртиб вә гурулушу һаггында бә'зи мәсәләләри ајдынлашдырмаг фајдалыдыр.

«Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи»нин Фүзули илә башламасы шүбһәсиз ки, мүәјјән сәбәбләрлә бағлы олмушдур. Һәм Шәргдә, һәм дә Гәрби Авропа өлкәләриндә кениш шөһрәт газанмыш Низами узун мүддәт һәр јердә Фирдовси, Һафиз, Сә'ди кими фарс шаири һесаб едилмиш вә бу ән'әнә совет алимләринин тәдгигатына гәдәр давам етмишдир. Доғрудур, Азәрбајчанын ингилабдан әввәлки бир сыра габагчыл зијалылары, о чүмләдән Ф. Көчәрли Низамини түрк шаири һесаб етмишләр. Бунунла јанашы, дүнја мигјасында Низамијә ики чүр мүнасибәт мөвчуд олмушдур. Буна көрә дә, Ф. Көчәрли әдәбијјат тарихини Низами илә башламағы о гәдәр дә мүнасиб һесаб етмәмишдир. Дикәр тәрәфдән, Шәргдә гәзәл әдәбијјатынын ән көзәл нүмунәләрини јарадан, Азәрбајчан ше'рини дүнја мејданына чыхаран М. Фүзулинин шөһрәти һеч дә Шәргин Һафиз, Хәјјам, Сә'ди, еләчә дә Низами кими даһи сөз усталарындан кери галмырды. Фүзули дә Низами, Сә'ди, Һафиз кими өзүндән сонра бөјүк әдәби мәктәб јаратмышдыр. Онун да тә'сири там дөрд јүз ил әдәбијјатда һаким мөвгедә олмушдур. Шәргин бир чох бөјүк шаири Фүзулини өзүнә мүәллим—устад

һесаб етмишдир. Дикәр тәрәфдән, Фүзули даһа чох сырф Азәрбајчан дилиндә јаздығы поезија нүмунәләринә көрә беле јүксәк мөвгејә галхмышдыр. Алимин әдәбијјат тарихини Фүзули илә башламасы һәм дә рус вә Авропа шәргшүнасларынын тә'сири илә дә бағлы иди. Анчаг онун Фүзулијә мүнасибәтиндә јүксәк бир сәмимијјәт вә рәғбәт вардыр.

Ф. Көчәрли Фүзули очеркини шаирин һәјаты, јарадычылығы һаггында вердији бә'зи рәвајәт вә шәрһләрлә тамамлајыр. Алим гејд едир ки, «Фүзули кими мәшһур вә мө'тәбәр шаирин тәрчүмеји-һалына даир мә'лумат һејфа ки, чох аздыр. Бу барәдә өзкә бир мә'хәз вә мәнбәдән әһвалат көтүрмәкдә ачиз галыб ол дүрри-јеканәнин өз әсәрләринә рүчу етмәкдән башга бир чарә булмадыг» (сәһ. 15).

Ф. Көчәрли «дүрри-јеканә» адландырдығы Фүзулинин јалныз Азәрбајчан мигјасында дејил, бүтүн Шәрг аләминдә бөјүк һөрмәтә малик олдуғуну гејд етмишдир. Бу һагда «Материаллар»ын бир јериндә Мәһәммәд Чәлалын «Османлы әдәбијјаты нүмунәләри» мәчмуәсиндән белә бир игтибас кәтирилир: «Бағдад күлзар әдәбијјатынын әндәлиби-хошәлһаны олан Фүзули османлы шаирләриндән әсәрләринә әтба олуначаг бир шаир вә јахуд насир көрмәдији һалда бу күн әдәбијјати-сәмимијјәи әһја едәчәк бәдаје вүчуда кәтирмиш, бу бәдаје'и бир шаирдән дејил, бәлкә дәрәләрин чүшешиндән, рузикарын инилтисиндән, бир аһу никаһын сузишиндән, бир јетимин тә'сириндән, бир бәдәви гызын һүсни-мә'суманәсиндән игтибас ејләмишдир. Бу чәһәтлә ән биринчи шаир мүтләг Фүзулидир» (сәһ. 16—17).

Ф. Көчәрли Фүзулинин бир сыра гәзәлләриндән, хүсусилә азәрбајчанча диванында олан гәзәлләриндән нүмунәләр верир вә өз тәһлилләриндә Фүзули ирсини Шәргин бөјүк сәнәти адландырыр. Тәсадүфи дејилдир ки, һәм түрк әдәбијјатында, һәм дә Азәрбајчан әдәбијјатында Фүзулинин газандығы шөһрәтдән һәвәслә данышыр: «Фүзули түркләр әдәбијјатында «Устади-шүәра» ләгәбини алыбдыр. Вә бу зати-шәриф мәзкур ләгәбдән сава Азәрбајчан вилајәтиндә «Устадүл-мәкатиб» исми илә дәхи шөһрәтләнмишдир» (сәһ. 19).

Ф. Көчәрлијә көрә Фүзули јалныз Азәрбајчан халгынын сөз сәнәтиндә дејил, классик дүнја әдәбијјатында да көркәмли јер тутан шәхсијјәтләрдәндир. Фүзули халгы-

мызын ичтимаи-естетик фикирләринин камала чатмасында мүстәсна тә'сир көстәрән вә Азәрбајчан поезијасыны дүнја сәһнәсинә чыхаран сәнәткарлардан бири олмушдур. Бунунла јанашы, беш әсрә јахын әдәбијјатымызда Фүзули тә'сири јени вүс'әт газанмыш, Фүзули әдәби мәктәби вә ән'әнәләри јашамышдыр.

Ф. Көчәрли Фүзулини Азәрбајчан шаирләринин бабасы адландырыр, ону «бәлағәт вә фәсаһәт каны» кими јүксәк гијмәтләндирир.

«Фүзули» очеркинин сәчијјәви чәһәтләриндән бири Фүзули әсәрләринин јаранма, јазылма вә нәшри һаггында верилән мә'луматдыр. Бурада Фүзули күллијјаты, о чүмләдән Истамбул нүсхәси барәсиндә мә'лумат верилир. Сонра исә шаирин әсәрләринин идеја-бәдии мәзијјәтләри ишыгландырылыр.

Ф. Көчәрли «Һәдигәтүс-сүәда» әсәрини Фүзулидә олдуғу кими он бир һиссә илә, һәр һиссәнин гыса вә конкрет шәрһини вермәклә изаһ едир вә бу әсәрин шаирин јарадычылығындакы, үмумијјәтлә, әдәбијјатымыздакы мөвгејиндән, ана дилиндә јазылмасындан бәһс ачыр.

Мүәллиф Фүзулинин нәинки Азәрбајчан әдәбијјатына, бүтүн Јахын Шәргдә түркдилли халгларын әдәбијјатына тә'сирини, һабелә түрк тәдгигатчыларынын она һәср олунмуш мәгалә вә әсәрләрини дә арашдырыр.

Фүзули әсәрләри бир нечә алимин тәдгигат һәдәфинә чеврилмишдир. Ф. Көчәрли тәдрис вә мәктәб тарихимиздә Фүзули әсәрләринин өзүнәмәхсус бир јер тутдуғуну билдирәрәк јазыр ки, Фүзулинин «Лејли вә Мәчнун» әсәри вә гәзәлләри көзәл әдәби нүмунәләр кими узун мүддәт мәктәбләримиздә тәдрис олунмуш, кәнч нәслин тәрбијәси ишиндәки әһәмијјәтинә көрә кениш јајылмышдыр. Буна көрә дә Фүзулинин гәзәлини билмәјән бир адам тапылмаз.

Фүзули сәнәтинин камиллији, дәрин фәлсәфи мәзмуну, бәдии тә'сири Ф. Көчәрлинин нәзәриндән јајына билмәзди. О, шаирин әсәрләриндән бир сыра нүмунәләр кәтирәрәк онларын бәдии-сәнәткарлыг чәһәтләрини ајдынлашдырыр вә һабелә шаирин өзүндән сонракы әдәбијјата тә'сирини арашдырыр. Ф. Көчәрли Фүзулидән сонра гәзәл жанрынын тарихи тәшәккүлүнү бу бөјүк сәнәткарын ады илә бағлајырды. Бунунла јанашы о, Фүзули нәзирәчиләри сырасында орижинал вә јениликчи шаирләрин дә

олдуғуну көстәрирди. Исмајыл бәј Накам, Гасым бәј Закир, Абдулла бәј Аси, Сејид Әзим Ширвани, Гөвси Тәбризи, Молла Гәдим Начи вә башгаларыны бу бахымдан јүксәк гијмәтләндирирди.

Ф. Қөчәрли Фүзулинин азәрбајчанлы хәләфләриндән Гөвси Тәбризијә, Саиб Тәбризијә, Гасым бәј Закирә, Абдулла бәј Асијә вә Сејид Әзим Ширванијә үстүнлүк верирди. Онун гәти гәнаәти белә иди ки, бу шаирләрин әсәрләри идејасы, бәдии-поетик хүсусијјәтләринә көрә мүасир сәсләнир.

Биринчи чилддә Фүзулидән сонра түрк шаири Наби вә өзбәк шаири Нәваинин әдәби ирси арашдырылыр. О, Јусиф Набинин вә Нәваинин Азәрбајчан шаирләринә көстәрдији тә'сири вә бу сәнәткарлары јетишдирән халглар арасындакы гаршылыглы әдәби әлагәләрин күчлү олдуғуну нәзәрә алараг өз әсәринә Азәрбајчан әдәбијјаты илә бағлы бир нечә түрк вә Орта Асија шаирини дә дахил етмиш, бунунла да әдәбијјатымызын тә'сир күчүнү, чоғрафи-әрази кенишлијини нүмајиш етдирмәк истәмишдир. Мүәллиф Набини түркләрин танынмыш вә бөјүк шаирләриндән бири кими гијмәтләндирир.

Ф. Қөчәрли Набинин һәјаты, јашадығы мүһит, мәнсуб олдуғу нәсил вә әсасән дә, јарадычылығы һаггында мә'лумат верир. Алимин Набијә даир шәрһләри бу сәнәткарын әдәби ирси һаггында ајдын тәсәввүр јарадыр. Очеркин мүһүм һиссәси онун шәхси мүлаһизәләриндән ибарәтдир. Анчаг Ф. Қөчәрли тезисләрини јалныз шаир һаггында јүрүтдүјү үмуми нәзәри мүддәаларла јекунлашдырмыр. О, јери кәлдикчә фикирләрини сүбута јетирмәк үчүн Набидән нүмунәләр верир. Набидән кәтирилән нүмунәләрдә һәгигәтән елмә, сәнәтә бағлы олан, һуманист идеалларла јашајан бир сәнәткарын әдәби шәхсијјәти көрүнүр. Мәсәлән, Набинин бәдии-естетик көрүшләри илә Азәрбајчан классикләринин һәјат, сәнәт мәсәләләринә даир мүлаһизәләри арасында бир јахынлыг көрән алим ону тәгдир едәрәк мараглы мүгајисәләр апарыр. Бөјүк Низаминин Наби ше'ринә тә'сирини конкрет нүмунәләр әсасында ајдынлашдырыр.

Ф. Қөчәрлидән әввәл вә сонра һеч бир Азәрбајчан алими, тәдгигатчы вә әдәбијјатшүнасы Набидән белә кениш шәкилдә бәһс ачмамышдыр.

«Әлишир Нәваи» очерки башга очеркләр илә мүгајисәдә зәиф тә'сир бағышлајыр. Һәм Ф. Қөчәрлијә гәдәр,

һәм дә сонралар Ә. Нәваи һаггында чох јазылмыш, өзү дә әсаслы фикирләр дејилмишдир. Ф. Қөчәрли исә һәм өзүндән әввәл дејиләнләри, һәм дә ахтарыб тапдығы јени материаллары бирләшдириб Нәваи һаггында нисбәтән кениш очерк јазмыш, ону Азәрбајчан әдәбијјатынын досту, бир чох Јахын Шәрг шаирләринә күчлү тә'сир көстәрән устад бир сәнәткар кими гијмәтләндирмишдир. Алимин гејдләриндән мә'лум олур ки, о, Нәваинин тәрчүмеји-һалына даир әсас мә'луматы Әлиаға Һәсәнзадәнин «Дәбистан» журналынын 3-чү нөмрәсиндә чап олунмуш мәгаләсиндән алмыш, бир гисмини шаирин өз гәзәлләринин мүгәддимәсиндән вә Сами бәјин «Гамусүле'лам»ындан көтүрмүшдүр. Ф. Қөчәрлијә көрә әслән чығатај түркләриндән олан Нәваинин Азәрбајчан шаирләри арасында бөјүк һөрмәт вә тә'сири олмушдур.

Ф. Қөчәрли Азәрбајчан әдәбијјатынын классик дөврү һаггында ајдын тәсәввүр јарадыр, орта әсрләр әдәбијјаты вә бу әдәбијјатын мәрһәләләри вә әдәби сималарыны тәдгиг едәрәк гијмәтли елми нәтичәләрә кәлир, Кәнчәнин гәдим әдәби-мәдәни һәјаты, тарихи кечмиши вә тәбии көзәлликләриндән данышыр.

«Кәнчә» башлығы алтында вердији мә'луматда Ф. Қөчәрлинин вәтәнпәрвәрлији, халгына, әдәбијјатына олан дәрин мәһәббәти өз әксини тапмышдыр. Узун мүддәт јаделли ишғалчыларын һүчумларына мә'руз галан бу шәһәрин тарихи алим үчүн она көрә гијмәтли иди ки, онун Әбүл Үла Кәнчәви, Низами Кәнчәви, Мәһсәти Кәнчәви кими бөјүк сөз бәһадырлары олмушдур. Тәдгигатчы Тәбриздән, Бакыдан, Шуша, Шамахы вә Губадан бәһс едәркән дә бу шәһәрләрин ичтимаи-сијаси вәзијјәти илә әдәби шәхсијјәтләрин јарадычылығыны вәһдәтдә көтүрмүшдүр. Шүбһәсиз, Ф. Қөчәрли өз мә'луматыны тарихи гајнаглардан алмышдыр. «Кәнчә» башлыглы мәгаләсиндә мүәллиф VII әсрдән тутмуш XIX әсрин икинчи јарысына гәдәрки дөврүн ичтимаи-сијаси вә әдәби мәнзәрәсини шәрһ етмишдир. Онун бу мә'луматы Кәнчә вә онун әтрафы илә бағлы олан әдәби мүһитин кениш тәһлилини вермәјә хидмәт едир. О, Әбүл Үла Кәнчәви, Хагани вә Фәләки Ширванинин достлуғу вә әдәби әлагәләрини дә илк дәфә ишыгландырмышдыр.

Лутфәли бәј Азәрин «Атәшкәдә» тәзкирәсинә әсасланан алим Әбүл Үла вә Хагани илә әлагәдар бә'зи рәвајәтләри дә әсәринә дахил етмишдир. О, Әбүл Үланы фарс

дилиндә јазан вә әсасән дә сарај әдәбијјатынын нүмунәләрини јарадан сәнәткар кими көтүрүр. Онун Фәләки вә Хаганинин бир сәнәткар кими јетишмәсиндә мүәјјән хидмәти олдуғуну да ајдынлашдырыр. «Атәшкәдә»дә кәнчәли кими верилән Әбүл Үла Ф. Көчәрлидә иранлы кими көстәрилир. Онун бу мә'луматы шаирин фарс дилиндә јазмасы илә бағлы иди.

Ф. Көчәрли Мәһәммәд Фүзули, Әлишир Нәваи, Әбүл Үла Кәнчәвијә һәср етдији очеркләриндә бу сәнәткарларын әдәби ирсини тәгдир едәрәк әсәрләриндән нүмунәләр кәтирир. Китабда бу нүмунәләрә кениш јер верилмишдир. Анчаг бу, «Әдәбијјат тарихи»нин јарандығы дөвр үчүн әсас чыхыш јолу иди, чүнки классик ирсин өјрәнилмәдији бир дөврдә бу әсәрләрин нәшри вә тәблиғи әсас вәзифә кими гаршыда дурурду. Китабда «Низами» очерки дә бу бахымдан фәргләнир.

Ф. Көчәрлинин Низами Кәнчәвијә һәср етдији гејдләр тәхминән 6 сәһифәдән ибарәтдир. О, Низаминин «Хәмсә» илә дүнја шөһрәти газандығыны көстәрир вә шаирин һәјаты илә әлагәдар бә'зи мүлаһизәләр ирәли сүрүр.

Бә'зи мәнбәләрин тә'сири алтына дүшәрәк Низами һаггында биртәрәфли фикирләр сөјләјир. Мәһз бунлары нәзәрә алан Чәфәр Чаббарлы «Азәрбајчан түрк әдәбијјатынын сон вәзијјәти» мәгаләсиндә јазырды: «Биз фарс әдәбијјаты дејил, фарсча јазылмыш әдәбијјат дејирик. Чүнки бу күн фарс дилиндә көрдүјүмүз әдәбијјат ајрыча фарсларын дејилдир. Онун сарсылмаз бир сүтунуну Чәлаләддин Руми кими бөјүк түрк шаири вә философларынын фарсча јаздығы «Мәснәви»ләр тәшкил етдији кими, ејнилә Иран мәдәнијјәти мүһитиндә олараг фарсча јазмыш олсалар да... фарс әдәбијјатына тәглид етмәмиш, бәлкә бүсбүтүн орижинал олуб ән гүввәтли фарс јазычыларынын ән гүввәтли әсәрләри илә рәгабәт едә биләчәк, бәлкә дә чохларына үстүн кәлә биләчәк Низами, Хагани кими Азәрбајчан түрк әдибләри дә вардыр ки, бунлары унутмаг олмаз»[1].

Бүтүн бунларла јанашы, «Низами» очеркиндә Ф. Көчәрли шаирин һөкмдарларла әлагәси, доғум тарихи,

---

[1] *Ч. Чаббарлы.* Азәрбајчан түрк әдәбијјатынын сон вәзијјәти, «Коммунист» гәз., 1 мај 1924-чү ил, № 3 (20).

«Хәмсә»си барәсиндә доғру вә дүрүст мүлаһизәләр сөјләјир.

«Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи»ндә тарихиликдән даһа чох чоғрафи принсип әсас көтүрүлдүјүндән тарихи хронолокија позулур. «Низами» очеркинә XVI әср шаирләринә һәср олунмуш очеркләрдән сонра јер верилмишдир.

«Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи»нин Ширван вә Шамахы бөлмәси ики чәһәтдән диггәти чәлб едир. Бурада Азәрбајчанын бу гәдим торпағынын тарихи инкишафы, ичтимаи-сијаси вәзијјәти, әдәби мүһити, харичи истилачыларын Гафгаза мүнасибәти јени бахымдан ишыгландырылыр. Алим Ширванын Јахын Шәргдә мәшһур олмасынын сәбәбини бу јерин тичарәт, сәнәт вә сәнәткарлыг үчүн әлверишли олмасы илә әлагәләндирир. О, V—VI әсрләрдән башлајараг XIX әсрин икинчи рүбүнә гәдәрки тарихи шәраити јығчам шәкилдә изаһ едир вә әдәбијјатын бу зәмин үзәриндә инкишаф етдијини әсасландырмаға чалышыр: «Шамахы шәһәри Гафгаз хитәтәсиндә ән гәдим шәһәрләрдән бириси һесаб олунуб. Мәшһур гөвлә көрә Шамахы Сасаниләрдән Әнуширәвани-Адилин әјјами-сәлтәнәтиндә бина олунмушдур... Ширваншаһларын пајтахт шәһәри сајылырмыш. Ширван шаһлығы исә васи вә мүстәгил бир мәмләкәт олуб, 27 нәсил далбадал онда һөкмранлыг етмишләр имиш. Бу мәмләкәтә дахил олан вилајәтләрдән мәшһури бунлар имиш. Дәрбәнд, Губа, Бади-Кубә, Ширван, Астара, Сәлјан, тамами Чавад ујезди, Мил дүзү илә Кәнчә вә Ирәван губернијаларынын чәнуб вә гәрб сәмтләри та Иран сәрһәддинә кими» (сәһ. 71).

Әдәбијјатшүнас алим өз тәдгигатында бу шәһәрләрин әдәби мүһити, шаирләри һаггында да кениш изаһат верир вә мә'луматыны С. Ә. Ширванидән кәтирдији бир епиграф илә башлајыр.

Бу һиссәдә Хагани һаггында верилән мә'лумат да дәјәрлидир. Ф. Көчәрли көстәрир ки, Хагани әввәлчә «Һәгајиги», сонра исә «Хагани» тәхәллүсүнү көтүрмүшдүр. «Хагани Азәрбајчан торпағында әрсеји-дүнјаја кәлдијинә көрә ол чәнабы биз өз шүәрамыз силкинә дахил еләдик» (сәһ. 76).

Мүәллиф «Атәшкәдә»дән истифадә едәрәк Хаганинин Ширваншаһ Хагани-кәбирин вә Әли Аслан Сәлгубинин мүасири олдуғуну гејд едир. О көстәрир ки, Хаганинин

әсли Шамахы јахынлығындакы Мәлһәм кәндиндәндир. Бу кәнд инди дә дурур.

Ф. Көчәрли Хаганинин сарај мүһити илә ујғунлаша билмәдијини, һәбсә алындығыны, зијарәт мәгсәди илә сарајдан узаглашдығыны, Ирага сәфәрдән гајытдыгдан сонра мәшһур «Төһфәтүл-Ирагејн» әсәрини јаздығыны гејд едир. «Төһфәтүл-Ирагејн» әсәринин мәзмунундан, бәдии көзәллијиндән бәһс едән алим Хаганинин 582-чи һичри тарихдә Тәбриздә вәфат етдијини, Сүрхаб адланан мәһәлләдә «мәгбәрәтүл-шүәра» гәбиристанлығында дәфн олундуғуну сөјләјир, күнәшә хитабән јаздығы ше'рини вә бир-ики гәзәлини китабына әлавә едир.

Ф. Көчәрли Низами вә Хаганидән, һәмчинин онларын мүасирләриндән данышаркән А. Бакыханов Гүдсинин «Күлүстани-Ирәм» китабындан фајдаландығыны билдирмиш вә ондан алдығы мә'луматы әсасән тәкрарламышдыр.

Алим Мәһсәтини белә сәчијјәләндирәрәк көстәрир ки, Мәһсәти Кәнчәви көзәл вә нәчиб бир гыз олуб, Султан Сәнчәрин дә сарајында шөһрәт газанмышдыр. Көзәл гәзәлләри вардыр.

Фәләкидән белә данышыр ки, Фәләки Ширванинин әсл ады Мәһәммәдди. Чаванлығында бир мүнәччимин оғлу илә достлашмыш вә онун атасындан мүнәччимлик елмини өјрәнмишдир. Әбү Үланын тәләбәси олмушдур. Мүнәччимлији севдијинә көрә «Фәләки» тәхәллүсүнү көтүрмүшдүр. Онун бир чох ше'рләри Дөвләт шаһ Сәмәргәндинин «Тәзкирәтүл-шүәра»сында зикр олунмушдур. Бунларын чоху шаһ Мәнүчөһрүн шә'нинә јаздығы гәсидәләрдир.

Ф. Көчәрли Иззәддин Ширванини исә Хаганинин мүасири кими тәгдим едир. О, Мүчирәддин Бејләганини дә Хаганинин шакирди сајыр. Онун изаһатындан баша дүшүлүр ки, ше'р јазмагда маһир олан Бејләгани Хаганинин јаздығы ше'рләрин үзүнү көчүрәрмиш. Көмәји олмадығына көрә Азәрбајчана кедәрәк өз мә'рифәти сајәсиндә Атабәјин јахын адамларындан биринә чеврилир. Гызыл Арсланын оғлу Султан Тоғрулун һүзуруна кедир. Һәр ики султан һаггында гәсидәләр јазыр.

Тәдгигатчы-алим әдәбијјат тарихиндә Зүлфүгар Ширвани, Јәһја Закуи, Бәдр Ширвани, Мәс'уд Ширвани вә б. сималарын һәјаты вә фәалијјәтини дә тәдгиг етмишдир. О, Мүсаһиб Кәнчәви, Молла Мирзә Ширвани, Молла Мәһәммәд Бини, Молла Нәчәф Әли Бадикубә, Һачы Мәһәммәд Чәләби, Мәстәли Ширвани вә башга сәнәткарлар һаггында мә'лумат вермишдир.

Бу бөлмә әдәби-тарихи һадисә вә шәхсијјәтләри әтрафлы шәрһинә көрә сәчијјәвидир. Ф. Көчәрли Азәрбајчан әдәбијјатынын инкишафында, халгымызын ичтимаисијаси шүурунун формалашмасында бөјүк әһәмијјәти олмуш Гарабағда вә Шушада јетишән, классик әдәбијјатымызын көзәл нүмунәләрини јарадан сәнәткарларымызын јарадычылығыны бир сыра мәнбәләрә, тәзкирәләрә, тарихи сәнәдләрә әсасланараг кениш шәрһ етмишдир.

Мүасир әдәбијјатшүнаслыг бахымындан Ф. Көчәрлинин әдәбијјат тарихи вә хүсусилә дә Гарабағ, Шуша бөлмәси бир нечә чәһәтдән әһәмијјәт кәсб едир. Објектив, принсипиал мәзмуна малик олан бу бөлмәдә алим Гарабағ вә Шуша сәнәткарлары һаггында данышаркән онларын фәалијјәтини ханлыглар дөврүндә, хүсусилә XVIII әсрдә өз ичтимаи вә мәдәни сәвијјәсинә көрә шөһрәт газанан Гарабағ ханлығынын тарихи инкишафы илә вәһдәтдә алыр. О көстәрир ки, бу ханлығын пајтахты олан Шуша шәһәринин бинасыны Пәнаһ Әли хан гојмушдур. Пәнаһ Әли хан Гарабағ ханлығыны möhкәмләндирмәк үчүн бир сыра тәдбирләр һәјата кечирмишдир. Әввәла, шәһәрин әтрафына дөрд тәрәфдән һасар чәкдирмиш, ханлығын адына хүсуси пул кәсдирмиш, ону мүстәгил дөвләт шәклинә салмаг истәмишдир. Онун јолуну давам етдирән оғлу Ибраһим ханын заманында Гарабағ ханлығы даһа да инкишаф етмишдир. Белә ки, XVIII әсрин сону, XIX әсрин әввәлләриндә Азәрбајчан халгынын вә өлкәнин мүстәгиллији уғрунда кедән мүбаризәдә Гарабағ ханлығынын хүсуси ролу олмушдур. Османлы Түркијәсинин, фарс задәканларынын вә чар Русијасынын Азәрбајчана мүнасибәтиндә бу ханлыг рус дөвләтинә үстүнлүк вермиш, мүтәрәгги Русија илә јахын әлагәләр јаратмаг сијасәтини даһа мүнасиб һесаб етмишдир. Тарихи һадисәләри ардычыл шәкилдә изләјән Ф. Көчәрли китабын бу һиссәсиндә Гарабағ ханлығынын Русијаја мүлһәг олмасындан, кенерал Сисјановун Ибраһим хана көстәрдији тә'сирдән, Сисјанов Бакыда өлдүрүлдүкдән сонра Ибраһим ханын фәалијјәтиндә баш верән бә'зи дәјишикликләрдән, һәмчинин Шушанын тәбии көзәллији, аб-һавасы, мәдәнијјәти, абадлығы кими мәсәләләрдән данышыр. О, Шушада јашајан әдиб вә шаирләрин, са-

зәндәләрин, ичтимаи-сијаси хадимләрин, маарифчи зијалыларын адларыны чәкир, онларын әдәбијјатын, сәнәтин инкишафындакы хидмәтләрини көстәрмәјә чалышыр. Ф. Көчәрли М. П. Вагифи Гарабағын ән мәшһур шаири һесаб едир вә она хүсуси үстүнлүк верир. О көстәрир ки: «Азәрбајчан түркләринин мәшһур вә мүгтәдир шаири Молла Пәнаһ һесаб олунур ки, бизим әдәбијјатымызын баниси вә мүәссиси адланмаға онун һагғы вардыр» (сәһ. 97).

Ф. Көчәрлинин бу фикри илк бахышда биртәрәфли көрүнә билэр. Белә ки, Азәрбајчан әдәбијјатынын Вагифә гәдәр Хагани, Низами, Нәсими, Фүзули, Хәтаи кими көркәмли шәхсијјәтләри олмуш вә онларын әсәрләри бөјүк шөһрәт газанмышды. Ф. Көчәрли Вагифә она көрә үстүнлүк верирди ки, бу сәнәткарын јарадычылығы илә әдәбијјатымыза мәзмун вә форма јенилији кәлмиш, онун реал һәјатда, халгын дили вә милли тәфәккүр тәрзи илә әлагәси даһа да мөһкәмләнмишдир. Һәгигәтән Вагиф поезијасында инсан ләјагәти, инсан көзәллији мүасир зәминдә, јашадығы, үстүндә кәздији торпагла вәһдәтдә тәрәннүм едилмишдир. Ф. Көчәрли Вагифи зәманәсинин бир чох елмләринә бәләд олан, халг арасында мә'рифәти, һөрмәти илә бөјүк нүфуз газанмыш бир шәхсијјәт кими тәгдим едир вә она верилән «Вагиф» тәхәллүсүнү халгын ады илә бағлајыр. Фикрини әсасландырмаг үчүн халг арасында кениш јајылмыш: «Һәр охујан Молла Пәнаһ олмаз» сөзләрини мисал кәтирир. Ф. Көчәрли Вагифин бир сәнәткар кими күчүнү дилинин садәлији вә халгилијиндә, тәбиилији вә көзәллијиндә, инчәлији вә ахычылығында көрүр. Вагифин мүасири олан Ашыг Әли Гарачадағи Кәлибәринин она һәср етдији бир ше'ри нүмунә кәтирир:

Бу әсрдә шаирләрин ханисән,
Мүдәррисә бәрабәрсән, jә'ни сән.
Елмин мә'дәнисән, кәвһәр-канысән.
Ешидәнләр сөзүн дәминә кәлмиш (сәһ. 97).

Совет әдәбијјатшүнаслары Ф. Көчәрлинин Вагифлә әлагәдар олан бу мүддәасыны сонралар даһа да тәкмилләшдирәрәк Вагиф јарадычылығынын поетик мәзијјәтләрини ашкара чыхармышлар.

«Вагиф» очеркиндә шаирин һәјат вә јарадычылығы илә әлагәдар мә'лумат о гәдәр дә кениш дејилдир. Јә'ни

Ф. Көчәрли шаирин бәдии ирсини мөвзу вә сәнәткарлыг чәһәтдән кениш тәһлил етмир, һәтта онун һәјаты һаггында әтрафлы мә'лумат вермир. Вагифин Газах маһалынын Һәсәнсу вә јахуд Салаһлыда доғулмасы гәнаәтинә кәлир. Вагифин бабасы Меһди оғлунун әввәл Сарыгамышда јашамасындан, сонра Күр саһилиндә јерләшән Салаһлыја кәлмәсиндән данышыр. «Вагиф» очеркинин мараглы һиссәләри шаирин кәнчлик вә һәјатынын сон дөврүнә аид верилән мә'луматдыр. Ф. Көчәрли көстәрир ки, 1759-чу илдә күрчү князы Икинчи Ираклинин заманында Газах маһалынын вәкили Пәнаһ ағанын өлкәјә зәиф рәһбәрлији илә әлагәдар гарышыглыг олмуш, һәм күрчү князынын, һәм дә Пәнаһ ағанын әлиндән тәнкә кәлән бир нечә елат аиләси (Гарачалы, Чинли, Салаһлы, Дәмирчи, Һәсәнли, Гызылһачылы) Гарабаға көчмүшдүр. Бунларын ичәрисиндә Молла Пәнаһ Вагифин дә аиләси олмушдур. Ф. Көчәрли Вагифин Гарабаға көчмәси һадисәсиндән данышаркән гејд едирди ки, шаир бир нечә мүддәт Тәртәрдә јашамышдыр. Бу дөврдә онун игтисади вәзијјәти ағыр кечмишдир. О өз күзәраныны јарадычылығынын илк илләриндә јаздығы «Бајрам олду» ше'риндә изаһ етмишдир. Тәртәрдә мәктәбдарлыг едән Вагиф өз елми, сәнәтилә мүасирләринин һөрмәтини газанмыш, онун сәси-сорағы өлкәнин һакими Ибраһим хана чатмышдыр. Ибраһим хан Вагифи сараја дә'вәт едиб она ешикағасы вәзифәсини вермишдир. Ф. Көчәрли Вагифин сарајдакы һәјаты илә әлагәдар бир сыра мә'луматлар верир: 1796-чы илдә Гачарын Гарабаға һүчум етдијини, Ибраһим хана Сејид Мәһәммәд Ширази тәхәллүслү шаирин јаздығы бир ше'ри көндәрдијини вә Вагифин она чаваб јаздығыны гејд едир. Гачарын Тифлиси гарәт етдијини, Иранда баш верән гарышыглыгдан горхуб ора гајытдығыны, белә бир вәзијјәтдә кенерал Зубовун Азәрбајчан вә Күрчүстана кәлдијини көстәрир. Бу мә'луматлар мүасир әдәбијјатшүнаслыгда Вагифин һәјаты, дөврү һаггында верилән изаһатларла тәхминән ејнијјәт тәшкил едир. Ф. Көчәрли «Материаллар»ында Гачарын икинчи дәфә 1797-чи илдә Гарабаға һүчумуну, Шушаны фәтһ етмәсини, Ибраһим ханын Дағыстана гачмасыны, Вагифин һәбс олунмасыны, Гачарын кечә икән өлдүрүлдүјүнү, Вагифин Мәһәммәд бәј Чаванширин әлилә гәтлә јетирилдијини, 1797-чи илдә «Молла Пәнаһ күмбәзи»ндә дәфн олундуғуну да гејд

едир. Бу мә'луматдан сонра Ф. Көчәрли Мирзә Јусиф Гарабағинин Вагифин ше'рләрини топлајыб «Мәчмуәји-Вагиф»дә нәшр етдирдијиндән, китабчанын 1856-чы илдә Тејмурханшурада чап олундуғундан, 1867-чи илдә Адолф Берженин Лејпсиг шәһәриндә Вагифин әсәрләрини «Азәрбајчан шуәрасынын асары» ады илә чап етдирмәсиндән, бу әсәрләрин бир һиссәсинин «Сәдаји-һәгг» вә «Тазә һәјат» гәзетләриндә нәшр олунмасындан данышыр. «Вагиф» очеркиндә Ф. Көчәрли јалныз шаирин «Еј Видади, јенә дә хан гуллуғунда гајим тутуб нә гијамәт ејләрсән», «Күр гырағынын әчәб сејрәнкаһы вар», «Мән чаһан мүлкүндә мүтләг доғру һаләт көрмәдим», «Ај габаглы, булуд зүлфлү көзәлин дурубан башына доланмаг кәрәк» вә башга ше'рләриндән нүмунәләр кәтирмәклә кифајәтләнир. Очеркин сонлуғу бир гәдәр јахшы тә'сир бағышламыр. Белә ки, о, Вагифин ичтимаи мәзмунлу әсәрләринин кифајәт гәдәр олмадығыны көстәрир. Алимин бу мүлаһизәси дүзкүн дејилдир. Чүнки мүасир тәдгигат көстәрир ки, Вагиф халгымызын ичтимаи шүурунун, бәдии зөвгүнүн формалашмасында мүһүм рол ојнамыш көркәмли сәнәткарлардан бири олмушдур. Онун бир чох ше'рләри өз мәзмун вә идеја истигамәтинә көрә Вагиф әдәби ирсинин ичтимаи сиглэтини көстәрмәк үчүн фактик материал верир. Белә әсәрләрә нүмунә кими «Бајрам олду», «Еј Видади, кәрдиши-дөврани-кәчрәфтарә бах», «Видади илә дејишмә», «Көрмәдим» мүхәммәси, «Күр гырағынын әчәб сејрәнкаһы вар» вә с. ше'рләрини көстәрмәк олар. Бүтүн бунларла јанашы, ону да гејд етмәк лазымдыр ки, Ф. Көчәрлинин «Вагиф» очерки бу бөјүк сәнәткарын јарадычылығыны сонралар кениш вә системли шәкилдә өјрәнмәкдә тәдгигатчыларымыз үчүн дәјәрли елми мәнбәләрдән бири олмушдур.

«Гарабағ вә Шуша» башлығы алтында верилән очеркдә Видадијә һәср олунмуш сәһифәләр өз јенилији вә орижиналлығы илә диггәти чәлб едир. Ф. Көчәрли дә XVIII әср Азәрбајчан шаирләри ичәрисиндә Молла Пәнаһ Вагифдән сонра әсәрләринин поетик сәвијјәсинә, ичтимаи характеринә көрә үстүнлүјү Молла Вәли Видадијә верир. О, Видади јарадычылығыны шәрһ етмәздән әввәл шаирин дөврү, мүасирләри вә хүсусилә әлагәдар олдуғу тарихи һадисәләрдән данышыр. Ф. Көчәрли көстәрир ки, Видади Вагифин досту вә бир рәвајәтә көрә гоһуму олмушдур. Газах маһалынын Шыхлы кәндиндән олан бу

сәнәткар фитри исте'дада, рәван, сәлис дилә, тәбии зөвгә, камил савада малик чәсарәтли бир шәхсијјәт олмуш, јашадығы мүһитдә кениш күтләнин рәғбәтини газанмышдыр. Белә хүсусијјәтләринә көрә Күрчүстан валиси Иракли шаирлә достлуг етмиш вә бә'зи мәсәләләрдә ондан мәсләһәтләр алмышдыр. Ф. Көчәрли Видадинин бир чох көркәмли шәхсләрлә, о чүмләдән Иракли илә јахынлығыны нәзәрә алараг Вагифин она:

> Еј Видади, јенә хан гуллуғунда
> Гајим олуб вә гијамәт ејләрсән? (сәһ. 139).

мисрасы илә башланан ше'рини јаздығыны гејд едир. Бунунла јанашы, Ф. Көчәрли һәмин фикри нә күрчү, нә рус вә нә дә Азәрбајчан тарихиндә тәсдиг едән мә'лумата раст кәлмәдији үчүн рәвајәт һесаб етмиш, Видади һаггында мә'луматыны давам етдирәрәк бир сыра мараглы мүлаһизәләр сөјләмишдир. Мирзә Чәмалын јаздығына көрә о заман Гарабағда, Бакыда мәшһур олан Вәлијев фамилијалы шәхс Видадинин нәслиндән иди. Ф. Көчәрли бу мә'луматы она көрә верир ки, бир сыра тәзкирәләрдә ејни дөврдә јашајан Баһарлы Мирзә Вәли адлы бир шәхс илә, Шыхлы Молла Мирзә Вәли һәмишә гарышдырылмышдыр. Алим бир сыра елми мәнбәләрә вә хүсусилә дә мүасирләринин хатирәләринә истинад едәрәк Видадинин әдәби ирсини, јарадычылығыны вә шәхсијјәтини дәгиг мүәјјәнләшдирмишдир. Ф. Көчәрли Видадинин аилә һәјатындан, Вагифлә достлуғундан, тәвәллүд тарихиндән, бир сыра ше'рләриндән бәһс едир вә көстәрир ки, Видади Вагифин дә'вәти илә Гарабаға кәтмиш, бир мүддәт «Күлүстан» адланан ханлыгда јашамышдыр. Мәммәдаға Гази Сәидәддин әфәндинин дедијинә көрә Видадинин оғлу Мәһәммәдаға Күлүстанда ханлыг етмишдир. Икинчи оғлу Осман исә Тифлисдә мүфти олмушдур. Видади јүз јашдан артыг өмүр сүрмүш, 1809-чу илдә вәфат етмишдир.

«Видади» очеркинин мараглы чәһәтләриндән бири дә Вагифлә Видади арасында олан мүнасибәтин кениш шәрһидир. Ф. Көчәрли гејд едир ки, јашынын чохлуғуна бахмајараг Вагифлә Видади арасында кичә, зәриф бир мүнасибәт, әрк, мөһкәм гәләм вә аилә достлуғу олмушдур. Һәтта о бу достлугдан бә'зи нүмунәләр дә вермишдир. Вагиф Видадијә зарафат тә'риги илә:

Ешгә дүшмәк сәнә дүшмәз, гочалыбсан белә дур,
Белә ишләр јенә Вагиф кими оғлана дүшәр—

дејә ше'рлә мүрачиәт едир. Видади исә чавабында:

Нә гәдәр олса гоча кәрчи Видади хәстә,
Јенә Вагиф кими, әлбәттә, јүз оғланә дәјәр (сәһ. 142).

дејир вә араларында олан сәмимијјәти, достлуғу нүмајиш етдирир. Бундан сонра Ф. Көчәрли Видадинин тарихи мөвзуда вә мүасирләри һаггында јаздығы ше'рләрдән нүмунәләр верир. Әмиси Һачы Әбдүл Гадирин фитвасы илә өлдүрүлән Һүсејн хан Муштаг һаггында јаздығы мүхәммәсдән (149), өзү һаггында јаздығы мүсәддәсдән (150), дүнјанын вәфасызлығындан, пучлуғундан бәһс едән ше'рләрдән, бә'зи гәзәлләрдән, Вагифлә дејишмәсиндән мисаллар кәтирир. «Видади» очерки бунунла битмир. Очеркин мәзијјәти ондадыр ки, Ф. Көчәрли Видадини милли әдәбијјатымызын инкишафына, әдәби дилимизин формалашмасына, һәр шејдән әввәл, дөврүн, заманын мүһүм актуал проблемләринә имканы вә бачарығы даирәсиндә чаваб вермәк истәјән, һаггын, әдаләтин чарчысы олан бир сәнәткар кими көтүрүр вә гијмәтләндирир. Һаглы олараг Вагиф илә Видадинин характериндә, һәјата мүнасибәтиндә олан фәрги көстәрир, Вагифи никбин, Видадини мүәјјән дәрәчәдә бәдбин адландырыр. Ф. Көчәрли Вагиф оптимизмини әсасән јашадығы мүһитлә, сарајла бағлајыр. Видадинин бәдбинлијиндә реал һәјаты, халгымызын ичтимаи-игтисади вәзијјәтинин тәзаһүрләрини көрүр. Видади ичтимаи дәрдләрдән, халгын ағыр һәјатындан јаздығы үчүн Ф. Көчәрлинин нәзәриндә чох јүксәкдә дајаныр. Лакин һәјата, ичтимаи зиддијјәтләрә тәслим олуб ахыра гәдәр тәрки-дүнја јолу тутдуғундан алимин нәзәриндә Вагифә нисбәтән Видади јарадычылығы зәифләшир.

Ф. Көчәрли Видади әдәби ирсинә јарадычылығынын үмуми руһундан чыхыш едәрәк гијмәт верир. Ону бир сәнәткар, вәтәндаш шаир кими Вагифлә, Закирлә, һәтта Фүзули илә бәрабәр тутур: «Чүн Видадинин әш'арынын чохунда аһу-зар ешидилир, ағламагдан, һүзнү әләмдән бәһс олунур. Она көрә бир гәзәлиндә көзләриндән ахан ганлы јашы барәсиндә белә демишдир:

Ган төкәр хәстә Видади ки, демишдир вазеһ,
Көнлүмүн дидеји-кирјан кими фәввәрәси вар.

Әкәр ки, бу бејт Фүзулинин кәламына бир азачыг бәнзәјир, вәли Фүзулинин сөзләри бундан мүһәссәнатлыдыр:

Күли-рухсарына гаршу көзүмдән ганлы ахар су,
Әзизим, фәсли-күлдүр бу, ахар сулар буланмазмы?» (сәһ. 160)

Ф. Көчәрли Видади сәнәтинә хас олан бир сыра чәһәтләри ајрыча гејд едир. Көстәрир ки, Видади-хәстәнин вәзн вә гафијәләриндә хәта јохдур. Ше'рләриндә көзәл вә ширин сөзләр, дәгиг кәламлар мәгбулдур.

Бундан сонра Ф. Көчәрли ејни мөвзуда јазылмыш үч гошманын тәһлилини верир. Мүәллифә көрә, Вагиф, Видади вә Закирин «Дурналар»ы мөвзу е'тибары илә ејни олса да, фикир, үслуб, сәнәткарларын тенденсијасы, һәјата мүнасибәтләринә көрә бир-бириндән тамамилә фәрглидир. Бу әсәрләр һәр үч сәнәткарын јарадычылығыны, үслубуну көрмәк, һәјата бахышыны дәрк етмәк үчүн фактик материал верир.

Ф. Көчәрли Видади поезијасынын Азәрбајчан халгынын дикәр классикләринин јарадычылығы кими милли зәминдә јетишдијини, доғма ән'әнәләрә бағлы олдуғуну көстәрир, онун өзүндән сонракы әдәбијјата олан мүсбәт тә'сирини дә гејд едир. XVIII әсрин поезијасынын Вагиф—Видади дөврү кими мәшһур олдуғуну көстәрир.

«Гарабағ вә Шуша» һиссәсиндә Губа вә Салјан һакими Фәтәли хан вә Һүсејн хан Муштағын мүасири алим вә шаир Фәтәли хан Мүштәридән бәһс едир. Онун һәјатындан, аилә тарихчәсиндән, ичтимаи-сијаси фәалијјәтиндән данышыр, әсәрләриндән кичик нүмунәләр верир. Ф. Көчәрли Фәтәли хан Мүштәринин әсәрләри һаггында кениш мә'лумат олмадығыны гејд едир вә өмрүнүн сонунда јаздығы, илк дәфә Мирзә Һәсән Әлгәддари әфәндинин «Асари-Дағыстан» китабына дахил едилән бир мәнзумәсини мисал кәтирир. 12 мисрадан ибарәт олан бу гәзәл шаирин мәһәббәт дујғуларыны, ичтимаи һадисәләрә мүнасибәтини ифадә едир. Мүштәри һәмин мәнзумәсиндә өзүнә гәдәркн гәзәл ше'ри ән'әнәләрини давам етдирир.

Һәмин бөлмәдә Әбүлфәт хан Тути һаггында верилән мә'лумат да тәхминән бу гәбилдәндир. Белә ки, Ф. Көчәрли Әбүлфәт ханын ше'рләринин тәбии олдуғуну, Фәтәли шаһын она ханлыг вериб, хүсуси еһтирам көстәрдијини, сарај шаирләринин дејишмәсиндә үстүнлүк газан-

дығыны, шаһзадә Аббас Мирзәни онун шәхсијјәтинә бөјүк һөрмәт етдијини, һичрәтин 1255-чи илиндә Иранда вәфат етмәсини вә индијә гәдәр јалныз түрк вә фарс дилиндә јаздығы ики гәзәлинин бизә кәлиб чатдығыны гејд едир. Шаирин түрк дилиндә јаздығы гәзәли нүмунә кәтирир.

«Гарабағ вә Шуша» бөлмәсиндә Фәтәли хан Мүштәри вә Әбүлфәт хан Тути һаггында мә'луматдан ајдын олур ки, Ф. Көчәрли бу сәнәткарлары Фүзулидән сонра, хүсусилә, XVII—XVIII әсрләрдә јаранан гәзәл әдәбијјатынын, еләчә дә Фүзули ән'әнәләринин давамчылары һесаб едир. Бу чәһәтдән һәмин һиссәдә Гөвси Тәбризи һаггында верилән мә'лумат да сәчијјәвидир. Ф. Көчәрли Гөвсинин һәјаты вә јарадычылығы илә әлагәдар бир сыра тәдгигатлар апармыш вә мүхтәлиф архив материалларындан истифадә едәрәк онун шәхсијјәтини өјрәнмәјә чалышмышдыр. Беләки, о, Гөвсинин адына түрк (Азәрбајчан— *И. Б.*) шаири кими һеч бир јердә раст кәлмәдијини сөјләјир. Бунунла јанашы, 12-јә гәдәр Гөвси тәхәллүсүндә шаирин мөвчуд олдуғуну гејд едир. Алим бу көзәл, инчә зөвгә малик Азәрбајчан шаиринин һәјат вә јарадычылығыны дәгигләшдирмәк мәгсәди илә адлары чәкилән сәнәткарларын јарадычылығы илә таныш олур вә әсәрләрини мүнтәзәм изләјир. О, гејд едир ки, әкәр Азәрбајчан шаирләринин гәзәлләринин ахырында ја Закир, Сејид Әзим, ја да Гөвси тәхәллүсү јазылмасајды, бу әсәрләрин һансы сәнәткара мәхсус олдуғуну ајырмаг чәтинлик төрәдәрди. Чүнки Гөвси бир сәнәткар кими Азәрбајчан әдәбијјатында Закир, Сејид Әзим Ширвани, Гүдси сәвијјәсиндә дајанан шаирләрдән олмушдур. Бунунла јанашы, Ф. Көчәрлијә көрә Шәки вә Ширванда, Бакы вә Салјанда, Кәнчә вә Гарабағда, һәтта Загафгазијанын бир чох јерләриндә бу адда сәнәткар олмамышдыр. Алим һәтта Шәмсәддин Сами бәјин «Гамусүл-е'лам» әсәриндә дә белә бир ада раст кәлмәдијини гејд едир.

Ф. Көчәрли мәнбәләр әсасында Гөвсинин Уғурлу хан Зија оғлунун заманында јашадығыны мүәјјәнләшдирмишдир.

Мә'лумдур ки, Азәрбајчан совет әдәбијјатшүнаслығы Гөвси јарадычылығы илә әлагәдар бир сыра тәдгигат ишләри апармыш, бу сәнәткарын һәјаты вә дөврүнү, әдәби ирсини дәриндән вә һәртәрәфли өјрәнмишдир. Бу саһәдә әдәбијјатшүнаслардан Һәмид Араслы вә Мирәли Сејидовун хидмәтләри тәгдирәлајигдир. Онларын тәдгигатында да Гөвси Тәбризи XVII әсрдә Фүзули әдәби мәктәбини давам етдирән шаирләрдән бири кими көстәрилир вә ше'рләринин идеја-бәдии мәзијјәтләри даһа әтрафлы тәдгиг олунур. Гөвсинин көзәл вә камил ше'рләри орта әсрләр Азәрбајчан әдәбијјатынын өлмәз инчиләридир. Ади сөзү әлван, образлы бир дилдә ифадә етмәк, она күчлү поетик мә'на вермәк, аз сөзлә бөјүк мәтләбләри үзә чыхартмаг Гөвси сәнәтинин сәчијјәви кејфијјәти сајыла биләр.

Гөвсини орижинал бир шаир сајан Һ. Араслы онун әсәрләриндә әксини тапан ичтимаи кәдәри доғру вә дүзкүн мә'наландырырды.

Ф. Көчәрлинин Гөвсини Молла Пәнаһ Вагифин мүасири һесаб етмәси исә, әлбәттә доғру дејил. Бунунла јанашы, онун Вагиф кими Гөвсини дә Азәрбајчан шаирләринин бабасы һесаб етмәси, ше'рләриндә өз әксини тапан бәдиилијә, хәлгилик вә реалист мејлләрә јүксәк гијмәт вермәси ганунаујғундур. Гөвсинин гәзәлләриндән кәтирдији нүмунәләр дә онун фикирләрини мөһкәмләндирир.

Ф. Көчәрли јалныз бу ше'рләрин мөвзу вә мәзмунундан бәһс етмир. Ејни заманда бу әсәрләр васитәсилә шаирин јүрүтдүјү мәтләбләри изаһ едир. О көстәрир ки, Гөвси өз әсәрләриндә «әһли-һәгг вә саһиби-дил вә мә'нипәрәст олмағына шәһадәт едир. Шаир дүнјанын малү мәлалына вә чаһү чәлалына көнүл бағламајыр. Заһири һүсни-чамал вә хәттү хал илә онун иши јохдур. Арадығы саһиби-дил вә һүсни-мә'надыр» (сәһ. 181).

«Гөвси» очеркинин мәзијјәти бир дә ондадыр ки, Ф. Көчәрли шаирин јүксәк сәнәткарлығыны, әсәрләринин естетик тә'сир күчүнү, инчә, ојнаг ифадә хүсусијјәтләрини, дил чәһәтдән камиллијини көстәрмәклә јанашы, дөнә-дөнә шаирин ичтимаи идеалындан, вәтәндашлыг ләјагәтиндән данышыр вә ону јүксәк гијмәтләндирир.

О, «Нола кәр фәрг ола намәрдләрдән мәрд дүнјада»— мисрасы илә башланан гәзәлинә иснад едәрәк шаирин заманәсинә фәал мүнасибәтиндән данышыр. Инсаны аличәнаб, мәрд, мүбариз олмаға, ејни заманда һәјати дүшүнчә илә јашамаға чағырыр. О, Гөвсинин он дөрд мисралыг бир гәзәлинә, тәрчибәндләриндән вә гәсидәләриндән вердији нүмунәләрә әсасланараг доғру, дүрүст нәтичәләрә кәлир.

Бунунла јанашы, Ф. Көчәрли Гөвси јарадычылығы илә әлагәдар очеркә дахил едә билмәдији гәзәл, сагинамә, тәркиббәнд, тәрчибәнд, гәсидә вә башга нөвләрдә јаздығы ше'рләрин адларыны чәкир вә мүәјјән нүмунәләр кәтирир. Беләә нәтичәјә кәлир ки, һәм бу әсәрләр, һәм дә бүтүнлүкдә Гөвси јарадычылығы өз ше'ријјәтинә, ахычылығына вә ичтимаи мә'насына көрә Азәрбајчан әдәбијјатынын классик нүмунәләри сәвијјәсинә галхмышдыр.

Гөвси Тәбриздән сонра Гарабағ вә Шуша бөлмәсиндә Ағамәсиһ Ширвани, Нишат Ширвани, Аға Һүсејн Ариф, Ачиз, Ашыг Әли Кәлибәри Гарачадағи, Сабит Шәгаги, Рафе, Әбдүррәһман аға Дилбазоғлу, Мустафа аға Ариф, Казым аға Салик, Мирзә Мәһәммәд Гајиб оғлу, Фәдаи кими шаирләрин јарадычылығы тәдгиг олунур. Ф. Көчәрли адлары чәкилән бу сәнәткарларла һәмин һиссәни јекунлашдырыр. Бу шаирләр һаггында китабда кениш, әтрафлы тәһлил јохдур. Ф. Көчәрли һәрәси һаггында тәхминән бир вә ики сәһифә мә'лумат вердикдән сонра онларын әсәрләриндән нүмунәләр кәтирир. Мәсәлән: Аға Мәсиһ Ширвани һаггында данышаркән көстәрир ки, о, камил тәбә малик бир шаир иди. Өзү дә Мустафа ханын заманында Ширванда јашамышдыр. Көркәмли әдиб Султан Мәчид Гәнизадәнин дөрдүнчү бабасы һесаб олунур. Молла Пәнаһ Вагиф вә Молла Вәли Видадинин мүасири олан Ағамәсиһ Иранда вәфат етмишдир.

Ф. Көчәрлинин Ағамәсиһ Ширвани һаггындакы бу мә'луматы гыса вә өтәри олса да, онун һәјат вә јарадычылығыны һәртәрәфли өјрәнмәк үчүн зәмин јаратмышдыр.

Мирзә Јусиф Гарачадағи шаирин бир мүәшшәрини мәчмуәсинә дахил етмишдир. Сонралар Һүсејн әфәнди Гајибов да онун бир нечә ше'рини топлусуна салмышдыр. Ф. Көчәрли һәмин мәчмуәдәки әсәрләри нүмунә кәтирәрәк онлары тәһлилдән кечирир: «Ағамәсиһин бә'зи әбјаты һүсн вә ләтафәтдә Молла Пәнаһ Вагифин кәламына бәрабәрдир ки, көзәл мәдһиндә онун јаздығы кәлам јухарыда зикр олунду.

Ағамәсиһ дәхи бир кәламында Вагиф кими, һәгиги көзәллијин нишан вә әламәтләрини бир-бир зикр едиб, заһири көзәллик вә мәлаһәтлә бәрабәр көзәлин әслү нәсәбини дәхи мүлаһизә едиб онлары әввәлинчи шәртләрдән һесаб еләјир» (сәһ. 193).

Мараглы чәһәт одур ки, Ф. Көчәрли шаирин:

> Дила, етмә тәвәггe, расткулуг ганда галмышдыр,
> Гәринә өзкәдир, бунлар кечән дөвранда галмышдыр...

јахуд:

> Олубдур гәлб хаин, һәг билир бир пактинәт јох,
> Дүшәндә сәтмајан дүнјада динин һеч милләт јох... (с. 194)

ше'рләринә истинад едәрәк беләә нәтичәјә кәлир ки, «Ағамәсиһ бу мүхәммәсиндә мүасири Вагиф кими өз заманынын халгындан, онларын дүрүғку, намәкбәһарам, гәдрбилмәз, бивәфа вә бидәјанәт олмагларындан шикајәт едиб, дүнјада дүзлүк вә доғрулуғун набуд олмағындан фәрјад еләјир...» (сәһ. 195).

Ағамәсиһ Ширвани өмрүнүн әксәр һиссәсини гүрбәтдә кечирмиш вә гүрбәтдә дә вәфат етмишдир.

Нишат Ширвани һаггында верилән мә'лумат да тәхминән Ағамәсиһ Ширвани һиссәсиндә олдуғу кимидир. Лакин бу да бир һәгигәтдир ки, истәр ингилабдан әввәл вә истәрсә дә совет дөврүндә XVII—XVIII әсрләр әдәбијјатынын исте'дадлы нүмајәндәләриндән бәһс едиләркән Вагиф вә Видадидән сонра мараг доғуран вә әсас тәдгигат објекти олан шаирләрдән бири Нишат Ширвани олмушдур. Әксәр тәдгигатчылар Нишат поезијасы һаггында јүксәк фикирдә олмушлар.

Ф. Көчәрли Нишат Ширванини дә Ағамәсиһ кими дөврүнүн мө'тәбәр шаирләриндән бири һесаб едир вә ону һәгигәти севән, һијлә вә јаланы, худбин ваизләри, үрәксиз абидләри гамчылајан, өмрүнүн чоху гүрбәт өлкәләрдә кечирән, хүсусилә Иранда шаир вә алимләрлә һәмсөһбәт олан, даима зилләт ичиндә јашајан бир сәнәткар кими тәгдим едир вә шаирин һәјатында ән ағыр илләри әкс етдирән гәзәлиндән үч бејти нүмунә көстәрир.

Ф. Көчәрли Нишат Ширванинин Ағамәсиһә јаздығы ше'ри дә јүксәк гијмәтләндирир. Ф. Көчәрли Нишатын әсәрләриндәки тәрбијәви мотивләрдән, әхлаги-дидактик фикирләрдән сөһбәт ачыр, онлара хүсуси диггәт јетирир вә ејни заманда бир шаир кими онун зиддијјәтли чәһәтләрини дә көстәрир. Алимә көрә Нишат бир тәрәфдән кушәнишин абид вә ваизләри тәнгид едир, дикәр тәрәфдән исә кушәнишин олмаға чан атыр.

Ф. Көчәрли Мәһәммәд аға Мүчтәһидзадәнин «Ријазүл-ашигин» тәзкирәсиндән истифадә едәрәк Ағаһүсејн Арифин Молла Пәнаһ Вагифин дөврүндә јашадығыны,

Нишат вә Ағамәсиһ Ширванинин мүасири олдуғуну билдирир. Алимин мулаһизәсинә көрә Ағаһүсејн Тәбриз шәһәриндә анадан олмуш, ушаглыг вә кәнчлик илләрини јашадыгдан сонра Гафгаза—Шуша шәһәринә көчмүш вә өмрүнүн ахырына гәдәр бурада јашамышдыр. Хүсуси вә образлы тәфәккүрә малик бу шаирин 1220-чи ил һичридә Шушада вәфат етдијини, гәзәл вә гәсидәләр јаздығыны гејд едир. Әсәрләриндән 34 мисралыг үч гәзәлини нүмунә верир. Ағаһүсејн Арифин:

Сәба, гәмхарым ол, гәмхарыма дәрди-дили изһар ет...
Мүмкүн олмаз јары көрмәк бир заман әғјарсыз...
Күнәш нуру дејил, пәртөв салыб көвнү-мәкан үзрә...

мисралары илә башлајан гәзәлләринә истинад едәрәк јазыр: «Бу гәзәлләрдән Арифин зәриф вә хош тәб бир шаир олдуғу анлашылыр. Һејфа ки, тәгәзаји-заман ејлә имиш ки, Ариф кими шаирләримиз дилбәрин вәсфиндән, рәгибин ситәминдән, фәрагын әләминдән, чәрхи-кәчрәфтарын чөвру зүлмүндән башга бир шеј вүчуда кәтирмәјә гадир дејилмишләр» (сәһ. 203).

Бу гејди илә Ф. Көчәрли үмумијјәтлә, гәзәл әдәбијјатынын даһа чох мәһәббәт әдәбијјаты олдуғуна, ичтимаи-сијаси мәсәләләрдән нисбәтән кәнарда галдығына ишарә едир вә бу жанрын мөвзу даирәсинә көрә мәһдуд олдуғуну, мәһәббәт, һичран, һәсрәт, чәфа, дәрд, гәм анлајышларындан кәнара чыха билмәдијини көстәрир. Китаба дүшмәјән бир сыра әсәрләринин Мүфти Әфәнди Гајибовун мәчмуәсиндә сахландығыны нәзәрә чатдырыр.

Мирзә Јусиф Гарабағи өзүнүн тәзкирәсиндә Ачизи Вагифин мүасири һесаб едир, диван тәшкил едә биләчәк гәдәр ше'рләринин олдуғуну вә бунларын 1273-чү (һичри) илдә Тәбриздә чап олундуғуну көстәрир. Ачиз һаггында мә'луматы әсасән Мирзә Јусиф Гарабағинин тәзкирәсиндән көтүрән Ф. Көчәрли гејд едир ки, шаирин әсл-нәсәби һаггында диванда һеч бир мә'лумат јохдур. О, нәинки Мирзә Јусиф Гарадағинин вә еләчә дә өзүнә гәдәрки тәзкирәләрин әксәријјәти һаггында тәхминән бу фикирдә олмуш, онларын әсас гүсуруну ајры-ајры дөврләрдә јашајан шаирләрин һәјат тарихчәси һаггында верилән мә'луматларын биртәрәфлилијиндә көрмүшдүр. Бу мүнасибәтлә алим јазыр: «...бизим әлимиздә бир нечә түрк-Азәрбајчан шаирләринин тәб' олунмуш мәчмуәләри вардыр ки, о чүмләдән, Ачиз, Дилсуз, Рачи, Нәбати, Дивани, Сејид Никари, Дәхил, Гумри вә гејриләри олсун,—бунларын һеч бириндә диван вә мәчмуә саһибләринин тәрчүмеји-һалларына мәхсус бир хәбәр јохдур» (сәһ. 204—205).

Ф. Көчәрли Ачизин ше'рләринә истинад едәрәк онун Фәтәли шаһын оғлу Аббас Мирзәнин заманында јашадығыны, шаһы вә оғлуну тә'риф едән 33 бејтлик гәсидә јаздығыны көстәрир вә бу гәсидәнин тәһлилини апарыр. Бунунла јанашы, бир сыра гәзәл вә гәсидә мүәллифи Ачизин Иран мүһарибәләрини тәсвир едән, сијаси мүндәричәли, вәтән, халг һаггында әсәрләр јаздығыны, Ирана кедиб сәркәрдә Шејх Әли Мирзә илә көрүшдүјүнү сөјләјир. Ачиз түрк һөкумәти илә Иран дөвләтинин апардығы мүһарибәләрә өз мүнасибәтини билдирән бир нечә гәзәл вә гәсидәсиндән нүмунә кәтирир. Ф. Көчәрлијә көрә өз јарадычылығында ичтимаи мәсәләләрә кениш јер верән Ачиз бир сәнәткар кими даһа чох халг ашыгларыны хатырладыр. Онун гәзәлләри вә тә'рифнамәләри нә гәдәр садә, инчә олса да, Вагиф ше'ри сәвијјәсинә галха билмир.

Илк әдәбијјат тарихиндә Ачиздән сонра верилән Ашыг Әли Кәлибәри Гарачадағи, Сабит Шәгаги, Рафе, Әбдүррәһман аға Дилбазоғлу, Мирзә Мәһәммәд Гајиб оғлу, Фәдаи һаггындакы мулаһизәләр ади шәрһчиликдән ирәли кетмир. Бурада кениш тәфәррүат, шаирләрин һәјат вә јарадычылыгларынын әтрафлы изаһы, әсәрләринин һәртәрәфли тәһлили јохдур. Ф. Көчәрли бу сәнәткарлар һаггында гејдләриндә өзүндән әввәлки тәзкирә мүәллифләринин фикирләрини тәкрарлајыр. Мустафа аға Ариф тәхәллүслү шаир һаггында данышаркән көстәрир ки, о, Газах маһалынын Шыхлы кәндиндә 1188-чи илдә (һичри) доғулмушдур, Казым аға Саликин гардашыдыр. Гази Сәидәддин әфәндинин мә'луматындан истифадә едәрәк белә нәтичәјә кәлир ки, Казым аға фарс, түрк вә һәтта рус дилләрини јахшы билмиш, ичтимаи һадисәләрә фәал мүнасибәти үстүндә бир чох мүсибәтләрә дүчар олмушдур. Ф. Көчәрли ону гејрәткеш, биликли, һәм дә милләтпәрәст һесаб едир. Она көрә дә сүркүнә көндәрилдијини, бир мүддәт Газан вә бир рәвајәтә көрә Харковда јашадығыны вә сүркүндә дә вәфат етдијини сөјләјир. Гејд едир ки, чар һөкумәти шүбһәләндији адамлары Русијанын дахилинә сүркүн едирмиш. «Бинәва Ариф Русијада чох һүсрәт вә зилләт чәкир «вә нәһајәт орада

вәфат едир». Ф. Көчәрли Арифин сүркүндә јаздығы ше'р-ләри китабына дахил едәрәк, онлар барәсиндә илк мүлаһизәләр сөјләмишдир.

«Әдәбијјат тарихи»ндә Казым аға Салик һаггында да мә'лумат верилир. Ф. Көчәрли ону дөврүнүн зијалы, хүсуси тәб'ә малик бир шаири кими гијмәтләндирир. Түрк вә фарс дилләрини јахшы билдијини, Пушкин вә Грибоједовла мүасир олдуғуну, Мирзәчан Мәдәтовла мәктублашдығыны, бир сыра сәнәткарлара, о чүмләдән Гүдсијә ше'р һәср етдијини дә гејд едир.

Китабда Саликин ичтимаи мәзмунлу ше'рләриндән дә нүмунә кәтирәрәк онлара өз мүнасибәтини билдирир.

«Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи» китабынын биринчи чилдинин икинчи һиссәсиндә Губа, Ширван вә Кәнчәдә јашајан ирили-хырдалы 31 шаир һаггында мә'лумат верилмишдир. Бир гајда олараг Ф. Көчәрли бу вә ја башга шәхсијјәтин һәјат вә јарадычылығындан бәһс етмәздән әввәл онларын јашадығы јерин тарихи, тәбиәти, чоғрафијасы вә әдәби мүһити һаггында охучулара мә'лумат вериб әдәби шәхсијјәтләрин ирсини тәһлилә чәлб едир. Бу ән'әнәјә садиг галан әдәбијјатшүнас А. А. Бакыханов Гүдси јарадычылығыны да тәдгиг, тәһлил вә шәрһ едәркән онун әдәбијјатда тутдуғу мөвгеји даһа долғун вә дүзкүн гијмәтләндирмәк мәгсәди илә Губанын тарихинә мүрачиәт етмишдир. Бу мүнасибәтлә тарих китабларына, о чүмләдән А. А. Бакыхановун «Күлүстани-Ирәм» адлы тарих әсәринә истинад едән әдәбијјатшүнас топладығы материаллардан чыхыш едәрәк белә бир гәнаәтә кәлир ки, Надир шаһ 1734-чү илдә Дәрбәнд илә Шабран арасында Күлүстани-Ирәм адында сәфалы бағлыг бир јердә истираһәт етмиш вә буранын аб-һавасы шаһа хош кәлдији үчүн онун әмри илә бурада шәһәр салынмышдыр. Бура Шабран, Губа ујезди вә Дәвәчи маһалыдыр. Бу мүнасибәтлә Әрдәбил шәһәриндән кәтирилмиш әскәрләр ишләдији үчүн бурада салынмыш илк мәһәллә дә Әрдәбил мәһәлләси адланмышдыр. Һал-һазырда да бу мәһәллә халг арасында «Әрдәбил мәһәлләси» адыны дашыјыр. Губанын ады илә әлагәдар мөвчуд олан мүхтәлиф рәвајәтләр дә әдәбијјатшүнасын нәзәриндән гачмамышдыр. О, илк нөвбәдә Надир шаһла әлагәдар рәвајәтә истинад едиб көстәрир ки, шәһәрин адыны Надир шаһ өз чадырынын башында олан гүббәнин ады илә Губа гојмушдур. Икинчи рәвајәтә көрә Губанын әсасыны гојан Фәтәли

хан Муштәринин атасы Һүсејнәли хан олмушдур. О заман бу јер Гудјал гаја ады илә танынмышдыр. Һәр ики рәвајәтдән фәргли олараг Ф. Көчәрли апардығы тәдгигатлардан вә әлдә олан материаллардан чыхыш едәрәк көстәрир ки, Губанын әсл гәдим ады Күлүстани-Ирәм олмушдур.

Әдәбијјатшүнас бир чох шаирләр вә алимләр јетишдирән Губа маһалындан сөһбәт ачаркән өз фикирләрини әсасландырмаг мәгсәди илә дөврүнүн танынмыш шаири Казым аға Саликин (1781—1842) бир ше'рини дә нүмунә кәтирир:

> Кәмали-риф'әти-Ширван мә'лум,
> Маариф мә'дәни хаки-Губадыр.
>
> Нечә әһли-бәлағәт вар онда,
> Бири Ағабәјү Мирзә Бабадыр.
>
> Бири «Гүдси» ләгәб Аббасгулу бәј,
> Дијари-нәзмү ше'рә падшадыр (I ч., II һиссә, сәһ. 278).

Көрүндүјү кими, XIX әсрин биринчи јарысындан сонракы Азәрбајчан әдәбијјатындан бәһс едән әдәбијјатшүнас Губа башлығы алтында јалныз бу әразидә јетишән шаирләр һаггында мә'лумат вермәк истәмишдир. Лакин бу һиссәјә Шәки, Гарабағ вә Кәнчә сәнәткарларынын да бир гисмини дахил етмишдир. Дөврүнүн тарихи һадисәләрлә әлагәдар характер хүсусијјәтләрини изаһ вә шәрһ едиб, бу әдәби, ичтимаи-сијаси мүһитин о дөвркү сәнәткарларын јарадычылығына тә'сири мәсәләләриндән сөһбәт ачыб А. А. Бакыханов Гүдсинин әсәрләринә мүрачиәт едир. Шаирин хүсусилә «Күлүстани Ирәм»инә мүрачиәт едән әдәбијјатшүнас ондан сәмәрәли шәкилдә истифадә етмиш вә онун елми-әдәби вә ичтимаи мөвгејини објектив гијмәтләндирмишдир. Ф. Көчәрли әлдә олан фактик материаллардан чыхыш едәрәк А. А. Бакыхановун әслән Бакы ханларынын нәслиндән олдуғуну, онун ушаглыг вә кәнчлик илләринин Күлүстани-Ирәмдә кечдијини вә бурада да јазыб-јаратдығыны көстәрир. Шаирин һәјаты һаггында јығчам мә'лумат верир. 1806-чы илдә рус ордусу Губаја дахил олдуғу заман һәмин өлкәнин ханы Бакыхановун атасы Мирзә Мәһәммәд иди. Узун мүддәт ханлыг едән бу шәхс өвладларынын тә'лим-тәрбијәси илә мәшғул олмуш вә орда да вәфат етмишдир. Губа Русијанын ихтијарына кечдикдән

сонра Мирзә Мәһәммәдин оғлу Бакыханов кениш елми мә'лумата, фитри исте'дада малик олдуғу үчүн о дөврүн русча савадлы зијалыларындан бири кими рус ордусунда хидмәт етмиш вә полковник рүтбәсинә гәдәр јүксәлмишдир. Ф. Көчәрлинин јаздығына көрә о, һичри 1261-чи илдә Һәччә кетмиш, Вадији-Фатимә адланан јердә вәфат етмишдир.

А. А. Бакыханов Гүдси XIX әср Азәрбајҹан әдәбијјатынын көркәмли шәхсијјәтләриндән бири олмушдур. О, елми, ичтимаи вә әдәби фәалијјәти илә XIX әср әдәбијјатында вә еләчә дә ичтимаи фикир тарихимиздә дәрин из бурахмышдыр. Онун «Күлүстани-Ирәм»и өзүнәгәдәрки әдәбијјатымызын мүһүм дөврләрини, бу дөврләрин әсас мәрһәләләрини, әдәби шәхсијјәтләри өјрәнмәк үчүн зәнкин фактик материал верән бир әсәрдир. Ф. Көчәрли Бакыхановун әдәби фәалијјәтини даһа јахшы нәзәрә чатдырмаг мәгсәди илә онун әсәрләрини тарихи ардычыллыгла шәрһ едир. О, «Күлүстани-Ирәм», «Ријазүл-гүдс», «Гануни-әсаси», «Кәшфүл-гәраиб», «Тәһзүбүл-әхлаг», «Китаби-нәсиһәт», «Ејнәүл-мизан», «Әсрарүл-мәләкут», әрәб дилиндә јаздығы «Үмуми ҹоғрафија», фарс дилиндә јаздығы «Мишкәтүл-әнвар», «Мир-атүл-ҹәмал», «Китаби-Әскәријјә» әсәрләрини гејд едир. Поезија саһәсиндәки јарадычылығындан сөһбәт ачыр. Гәзәл вә мухәммәсләринин адыны чәкир, бә'зиләриндән нүмунәләр верир.

> Дила, әзм ејлә сән бүлбүлсифәт күлзарә, бисмиллаһ,
> Мурадын олса мејл етмәк фәғанү зарә, бисмиллаһ... (сәһ. 286).

Ф. Көчәрлинин китабда нүмунә көстәрдији беш бәндлик бу мухәммәс сонрадан «Фүјузат» журналынын 28-чи нөмрәсиндә Бакыхановун шәкли илә бирликдә чап олунмушдур. Шаирин

> Арзу ејләр көнүл дилдар кәлсин, кәлмәди,
> Зүлфи кафир, көзләри хунхар кәлсин, кәлмәди. (сәһ. 287).

вә

> Чох көздә сүрмә, әлдә һәна, үздә хал олур,
> Нисбәт бу гашү бу көзә бәнзәр маһал олур (сәһ. 288).

бејтилә башлајан гәзәлләриндән, Күрҹүстан көзәлләринин тә'рифинә һәср олунмуш мәнзум мәктубундан вә бу ширин, ојнаг бир вәзндә јазылмыш дөрдлүкләрә һәср олунмуш нәзирәләрдән сөһбәт ачыб Мирзә Әләскәр Нөврәс тәхәллүслү шаирин:

> Көнлүм еләә пүнһандыр
> Кијсулар арасында,
> Шанә кәзибән тапмаз
> Јүз мулар арасында (сәһ. 289)—

мисралы нәзирәсини нүмунә кәтирмишдир.

Ф. Көчәрли бу очеркдә Гүдсинин тәмсил јарадычылығындан да сөһбәт ачыр. Онун «русларын әдиби вә тәмсилнәвиси» сајылан Крыловдан јарадычы шәкилдә етдији тәрҹүмәләрини јүксәк гијмәтләндирир. Јени јазылмыш тә'лим китабларына салынмыш тәрҹүмәләри Гүдси тәрҹүмәләри илә мүгајисә едиб белә бир гәнаәтә кәлир ки, Крыловун «Ешшәк вә бүлбүл» тәмсилини һеч бир шаир Бакыханов кими хош сәпкидә вә шаиранә тәрҹүмә едә билмәјибдир. О бу тәмсили башгалары кими сөзбәсөз, даһа доғрусу сәтри вә һәрфи мә'насына көрә тәрҹүмә етмәјиб, әксинә онун мә'насыны өзү хошладығы тәрздә вә охучуларын баша дүшәҹәји садә бир дилдә нәзмә чәкмишдир. Әдәбијјатшүнаса көрә, «Аббасгулу ағанын бу шаиранә тәрҹүмәси һәр бир гираәт китабчасыны зинәтләндирә биләр. Вәли, чифајда, һәр кәс өз јаздығыны севир; јахшы-јамана тәрҹиһ верән јохдур» (сәһ. 191).

Ф. Көчәрли шаирин үмуми јарадычылығындан чыхыш едәрәк белә бир гәнаәтә кәлир ки, А. А. Бакыханов әсасән тәбии вә һәгиги ешгдән, ешгин мүхтәлиф нөвләриндән, өјүд-нәсиһәтләрдән бәһс едән әсәрләр мүәллифи кими танынмышдыр. Лакин бир тәсадүф шаирин һәчв јазмаг саһәсиндәки габилијјәтини дә үзә чыхармышдыр. Даһа доғрусу, Тәбриз бәләдијјәсинә (шәһәр совети) мүсафир олан шаир Тәбриз шәһәри әһлинин мәишәтинә, шәһәрин натәмизлијинә нәзәр јетирмиш вә бу да мүәллиф дили илә демиш олсаг «гылынҹдан кәсинраг» ше'рләр јазмасына сәбәб олмушдур. Бу ше'рләрин мәзмун, идеја вә мүндәриҹәсиндән чыхыш едән әдәбијјатшүнас сәксән ил сонра һәјата вәсигә алмыш «Ибраһим бәјин сәјаһәтнамәси» илә Бакыхановун һәчвләрини мүгајисә едиб белә бир нәтиҹәјә кәлир ки, бу мүддәт әрзиндә Тәбриз әһлинин ичтимаи һәјатында, мәишәт тәрзиндә вә әхлагында бу күнә гәдәр һеч бир дәјишиклик олмамышдыр. Бу узун мүддәт әрзиндә бүтүн милләтләр ајылыб

тәрәгги етдији һалда, һәлә дә мүсәлманлар чәннәт вә чәһәннәм хүлјасындан, «тәвәккүл аллаһа» фәлсәфәсиндән бидар олмамыш вә олмаг һаггында да дүшүнмүрләр. Ф. Көчәрли шаирин һәчвләриндән кәтирдији бир нүмунә илә дејилмиш фикирләрә јекун вурур:

Әја күруһи-ситәмкәр, әһалији-Тәбриз,
Вәфа јеринә чәфа сиздә бу нә адәтдир?!

Нә елмә талиб олан вар, нә мә'нидән акаһ,
Көрүм, илаһи, дағылсын, нечә вилајәтдир?!

...Нә гәдәр сејр еләдим кучә илә базары,
Адам чох аз көрүнүр, издиһами-кәсрәтдир (сәһ. 292) вә с.

Әдәбијјатшүнас шаирин 42 бејтдән ибарәт олан фарс дилиндә јазылмыш бир мәснәвиси һаггында да мә'лумат верир. Һәр бејти биткин бир фикир ифадә едән бу ше'р формасындан усталыгла истифадә едән шаир тутарлы фикирләр сөјләмәк үчүн кениш имкан тапмышдыр. Ф. Көчәрли бу мәснәвинин мәзијјәтләриндән, онун бәдии тәсвир вә ифадә васитәләриндән бәһс едәркән әсәри Шәргин бөјүк шәхсијјәтләриндән бири олан Чәлаләддин Руминин мәснәвиси илә мүгајисә едир вә «Гүдсинин бу мәснәвиси устади-мөһтәрәми олан Чәлаләддин Руминин кәламына бәнзәјир десәк, хәта етмиш олмарыг»—дејир.

А. А. Бакыханова һәср олунмуш бу очеркдә шаирин 102 нәсиһәтиндән ибарәт олан «Нәсиһәтнамә» әсәриндән дә әтрафлы данышылыр. Бу ибрәтамиз вә һикмәтли нәсиһәтләрин мәзијјәтләриндән, мә'на чаларларындан кениш сөһбәт ачыр. Фикирләрини үмумиләшдирмәк мәгсәди илә «Нәсиһәтнамә»дән нүмунәләр кәтирир. Ф. Көчәрли шаирин јазыб-јаратдығы әсәрләрдән, хүсусилә онун «Нәсиһәтнамә» әсәриндән чыхыш едәрәк белә бир гәнаәтә кәлир ки, о, фазил, алим вә һәким бир шәхс олуб, мүасирләринин диггәтини өзүнә чәлб етмишдир. «Нәсиһәтнамә»нин мәзмун, идеја вә мүндәричәсинә јүксәк гијмәт верән әдәбијјатшүнас јазырды: «Бу китаб 102 һәкиманә нәсиһәтләрдән ибарәтдир ки, мәрһум Гүдси онлары тә'лими-әтфал үчүн тәргим етмишдир. Зијадә садә вә ачыг дилдә (олан) бу нәсиһәтләри бөјүкләр дә кәрәкдир дәркүш едиб, онлара әмәл етсинләр, та ки, өзләри үчүн ничат вә сәадәт јолуну булсунлар» (сәһ. 297).

А. А. Бакыханов Гүдсинин әдәби-бәдии јарадычылығыны тәһлил вә тәдгиг едән Ф. Көчәрли шаирин әсәрләринин дили үзәриндә дә дајаныр. Мүәллиф көстәрир ки, Гүдсинин дили садә, анлашыглы, рәван вә ахычыдыр. Онун дили халг данышыг дили һесабына зәнкинләшмишдир. О, чәтин анлашылан әрәб вә фарс тәркибләриндән мүмкүн гәдәр гачмыш, гәлиз вә фикри долашыг ибарәбазлардан фәргли олараг халгын баша дүшәчәји бир дилдә јазыб-јаратмышдыр. Елә мәһз буна көрәдир ки, әдәбијјатшүнас А. А. Бакыханову дүнја шөһрәти тапмыш вә өз халгынын бөјүк һүсн-рәғбәтини газанан бөјүк сәнәткарлар илә мүгајисә едәрәк көстәрирди ки, бөјүк әдибләрин јазысы һәмишә ачыг, садә вә анлашыглы олур. Бу чәһәтдән М. Ф. Ахундовун, Г. Закирин, Һ. Зәрдабинин, һәмчинин русларын бөјүк шаир вә әдибләри олан А. С. Пушкинин, Н. А. Некрасовун, И. С. Туркеневин, Л. Н. Толстојун вә А. П. Чеховун әсәрләрини нүмунә көстәриб, онларын ачыг, садә вә рәван бир дилдә јаздыгларыны тәгдир едирди. Мүәллифә көрә, гәлиз, чәтин вә долашыг дилдә јазан әдибләрин фикирләри инсана фәрәһ әвәзинә гәм вә кәдәр кәтирир.

Бу очеркин сонунда мүәллиф А. А. Бакыхановун гызы Туғра һаггында, гыса олса да, гијмәтли мә'лумат верир. Онун да шаирә олдуғуну, атасынын јолу илә кетдијини көстәрир. Бу мүнасибәтлә Туғра ханымын јаздығы ше'рләрдән бир бејт нүмунә кәтирмишдир:

Туғра ханымам, аләмра чүнки әзизәм,
Аббасгулу аға гызы, Зәһрајә кәнизәм (сәһ. 301).

Үмумијјәтлә, А. А. Бакыханов һаггында верилән очерк өз мәзмун вә елми дәјәри е'тибарилә гијмәтлидир. Азәрбајчанда Совет һакимијјәтинин гәләбәсиндән сонра классик ирсин тәдгиги илә мәшғул олан совет алимләри чох ишләр көрмүшләр. Демәк лазымдыр ки, мәдәни ирсин системли, елми шәкилдә топланыб тәдгиг олунмасы Азәрбајчан совет әдәбијјатшүнасларынын ады илә бағлыдыр. Низами, Хагани, Нәсими, Фүзули, Вагиф, Ахундов кими мә'лум классикләрдән башга мүхтәлиф дөврләрдә јашајан, тәдгиг олунмајан вә јахуд һаггында өтәри, чох аз мә'лумат олан хејли сәнәткарын әдәбијјат аләминә кәтирилмәси дә мүасир тәдгигатын хидмәтидир. Шүбһәсиз бу ишдә гәдим тарихи әсәрләрин, чүнк вә тәзкирәләрин, хүсусилә Ф. Көчәрлинин «Азәрбајчан әдәбијјаты» әсәринин әһәмијјәти биринчи гејд

олунмалыдыр. Китабын икинчи һиссәсиндә XIX әсрдә јазыб-јарадан, лакин әдәбијјат тарихимиздә о гәдәр дә из бурахмајан Мирзә Һүсејн, Кәрбәлајı Сәфи Валеһ, Аға Бағыр Аға, Мәһәммәд бәј Чаваншир, Ашыг Чәфәргулу хан Нәва, Кәрим Аға Фатеһ, Ибраһим аға Ничати, Мәһвәши Ширвани, Мирзә Һүсејн Зүлали, Вазеһ әфәнди Ширвани, Әскәр Ширвани, Гасым Ширвани, Мәһчур Ширвани, Шәкәр Ширвани, Нәби әфәнди Ширвани, Сәнан Ширвани, Лаһичи Ширвани, Ариф, Асәф Ширвани, Нәсими Ширвани, Шејх Ибраһим Гүдси Кәнчәви вә Аға Исмајыл Зәбиһ һаггында мә'луматлар да вар ки, бунлар өз елми сәвијјәсилә о гәдәр дә нәзәр-диггәти чәлб етмир. Анчаг ајры-ајры очеркләр, мәсәлән Абдулла Ибн Чами, Баба бәј Шакир һаггындакы очеркләр мараглыдыр. Тәдгигатчы, Баба бәј Шакири Абдулла бәј Асинин мүасири, Закирин досту вә устады һесаб едир. XIX әсрин һәчвчи сәнәткарлары групуна дахил олан Баба бәјин орижинал әсәрләрини әлә кечирә билмәмәсиндән тәәссүфләнир. Онун әсасән һәчвчи ше'рләр јаздығына үрәкдән ачыјыр.

Китабда «Мирзәчан Мәдәдов» вә «Ашыг Пәри» очеркләриндә мүгајисәли тәдгигата үстүнлүк верилир. Ф. Көчәрли Мирзәчан Мәдәдову Вагифин мүасири адландырыр. Гарабағын Чанаглы кәндиндә доғулдуғуну, мәшһур кенерал Валериан Григорјевичин гоһуму олдуғуну, рус—османлы мүһарибәсиндә бөјүк рәшадәт көстәрдијини гејд едир. Миллијјәт е'тибарилә ермәни олса да, мүсәлманларла достлуг етдијини јазыр. Јүксәк истe'дада малик Мирзәчан Мәдәдовун Казым аға Салик вә Ашыг Пәри илә ше'рләшмәсини ајрыча гејд едир вә ондан бә'зи нүмунәләр кәтирир.

Ф. Көчәрли Ашыг Пәринин Чәбрајыл уездинин Маралјан кәндиндә јашадығыны көстәрир, доғулдуғу вә өлдүјү тарихләри исә гејд етмир. Онун истe'дадына, халг үслубунда көзәл әсәрләр јазмасына хүсуси әһәмијјәт верир.

«Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи»нин «Губа» башлығы алтында верилән икинчи һиссәсиндә Ф. Көчәрли XIX әсрин үч бөјүк сәнәткары: Гасым бәј Закир, Мирзә Фәтәли Ахундов вә Сејид Әзим Ширвани һаггында даһа кениш мә'лумат верир. Мүәллиф әдәбијјат тарихимиздә бөјүк јер тутан, мүтәрәгги рол ојнајан бу сәнәткарлары XIX әср әдәбијјатынын көркәмли әдәби шәхсијјәтләри һесаб

едир. О бу јазычыларын әдәби ирсинә, әсәрләринин идеја вә бәдии чәһәтләринә јахындан бәләд олдуғу үчүн фикирләрини даһа чох елми үмумиләшдирмәләрлә вә конкрет фактларла изаһ едир.

Ф. Көчәрли «Гасым бәј Закир» очеркиндә бир ән'әнә олараг, илк нөвбәдә, шаирин дөврү вә әдәби мүһити һаггында сөһбәт ачыр. Онун һәјат вә јарадычылығы һаггында да кениш мә'лумат верир. Әлдә етдији мәнбәләрә әсасланараг шаирин тәвәллүд тарихини мүәјјәнләшдирир. Тә'лим вә тәрбијәсиндән, заманәсинин елм-камал саһиби олмасындан сөһбәт ачыр, түрк вә фарс дилләрини камил билән бир шәхс кими охучулара тәгдим едир.

Ф. Көчәрлинин вердији бу илк мә'лумат шаирин јарадычылығы илә мәшғул олан әдәбијјатшүнасларын да диггәтиндән јајынмамышдыр. Алим шаирин өз әсәрләри вә мүасирләринин хатирәләринә әсаландығына көрә мараглы нәтичәләрә кәлиб чыхмышдыр. «...о зати-шәриф хошсурәт вә хошсима, ағ бәдәнли, уча гамәтли, зәифүлбүнјә бир вүчуд имиш.

Көјчәк, ағыллы вә көј рәнкә маил көзләри вар имиш. Симасындан, һәрәкәт вә сүкнасындан асари нәчабәт вә рәшадәт көрүнәрмиш.

Данышығы фәсиһ вә сөвтү дилкәш олмаға көрә, чохлары өзүнә маил едәрмиш вә о данышанда она гулаг асмамаг олмазмыш.

Бир аз түндмәзач олдуғу үчүн тәрпәнишиндә дәхи чәпуклук көрүнәрмиш. Инсаф вә мүрүввәтдән харич сөзләр вә ишләр шаири тәбии һалындан чыхарыб, онун гејзү һиддәтинә сәбәб олармыш. Амма ачығы тез сөнүб төвбә вә истиғфар едәрмиш. Адәти һалында зијадә хошхүлг, һәлим, рәһимли вә мүрүввәтли бир адам имиш, саһиби-әглү тәдбир» (сәһ. 380—381).

Ф. Көчәрли Закири мәһз бу чүр гәләмә алыр. Һәтта дејилмиш фикирләрини тәсдиг етмәк үчүн шаирин гәләминдән чыхан дөрд бејтлик бир гәзәлини дә мисал кәтирир. Шаирин башына кәлән мүсибәтләрдән бәһс едән әдәбијјатшүнас көстәрир ки, хошрәфтар, тәбиәти мүлајим, әгли сәлим, һүсни-тәдбирли олмасы ону хәтаву бәладан сахлаја билмәмишдир. Чох бөјүк бәлалара вә чәфалара кирифтар олмушдур. Онун башына кәлән бу мүсибәтләрин әсас сәбәби гардашы оғлу Бәһбуд бәјин гачаглыг вә гулдурлугла мәшғул олуб Гарабағ вилајәтиндә фитнә-фәсад төрәтмәси олмушдур. Закирин бәд-

хаһлары кнјаз Тархан Моуравов, полковник Чәфәргулу хан Нәва, Мирзә Әбулгасым вә Һүсејн бәј кими сатгын адамлар онун огланларыны да бу ишә гатмыш вә өзүнү бөјүк зилләтә салмышлар. Һакими-мүтләг синфин нүмајәндәләри бу һадисәдән истифадә едиб Закири оғлу Нәчәфгулу бәј вә гардашы оғлу Искәндәр бәјлә бирликдә Сибирә сүркүнә көндәрмәји гәрара алырлар. Шаирин евини, мал-мүлкүнү мүсадирә едирләр. Хындырыстан кәндини дағыдыб јерлә јексан едирләр. Шаирин јахын достлары М. Ф. Ахундов, И. Гутгашынлы, М. П. Колубјакин кими көркәмли вә танынмыш шәхсләр Сибир сүркүнүнүн гаршысыны алырлар.

Ф. Көчәрлинин шаирин башына кәтирилән бу мүсибәтләрин тарихи һаггында вердији мә'луматлар јанлышдыр. Бу факт сон дөврләрдә әдәбијјатшүнасларымыз тәрәфиндән дәгигләшдирилмишдир. Көчәрлијә көрә, бу һадисәләр 1855-чи илләрдә баш вермишдир. Әдәбијјатшүнас Камран Мәммәдов «Гасым бәј Закир» адлы монографијасында сәнәдләрә вә апардығы тәдгигатлара әсасланараг шаирин башына кәлән бу мүсибәтләрин 1855-чи илдә дејил, 1849—1850-чи илләрдә олдуғуну сүбут етмишдир.

Гејд етмәк лазымдыр ки, мәтбуатын вә архив сәнәдләринин саһманда олмадығы бир дөврдә Ф. Көчәрлинин јазышмалар вә јаддагалан хатирәләрдән истифадә едәрәк белә бир гәнаәтә кәлмәси тәбиидир. Ф. Көчәрли бу вә ја башга һадисәни изаһ етмәк үчүн чох заман әлдә олан хатирә вә рәвајәтләрдән башга билаваситә мә'лум әдәбијјатлара, даһа доғрусу шаирин гәләминдән чыхан, һәјата вәсигә алан әсәрләрә истинад етмәјә тәшәббүс көстәрмишдир. Мир Мөһсүн Нәввабын «Тәзкирә»синдә вә Мәһәммәд аға Мүчтәһидзадәнин «Ријазүл-ашигин» әсәриндә Закирин өлүмү илә әлагәдар верилмиш тарихин доғру олмадығыны көстәрмәк үчүн Закирин әлдә олан ше'рләринә мүрачиәт етмәси дејилмиш фикирләри бир даһа тәсдиг едир. Даһа сонра Закирин башына кәлән мүсибәтләри изаһ етмәк мәгсәди илә әдәбијјатшүнас шаирин бир тәркиббәндини нүмунә көстәрир.

Ф. Көчәрли шаирин үмуми јарадычылығындан чыхыш едәрәк белә бир гәнаәтә кәлир ки, Закир әдаләтсизлијә гаршы үсјанкар олмушдур. Һагсызлыға дөзә билмәмишдир. Һәтта башына кәлән мүсибәтләри унудуб гардашы оғлу Беһбуду тутдуғу јанлыш јолдан чәкиндирмәк мәгсәди илә она нәсиһәтләр вермишдир. Бу нәсиһәтләрин баш тутмадығыны көрән шаир әһвалаты лазыми јерләрә јазыб билдирмишдир.

Закирин зәманәсинин һагсызлыгларына гаршы чәкинмәдән јаздығы ше'рләр әдәбијјатшүнас тәрәфиндән јүксәк гијмәтләндирилир вә «Бурда чаји-тәәссүф вә һејрәт будур ки, алтмыш-јетмиш сәнә бундан ирәли диван хидмәтчиләри хәлајиг илә нә нөв рәфтар едирмишләрсә, инди дә о күнә рәфтар етмәкдәдирләр. Бу мүддәти-мүтәмадијәдә ки, аз галыбдыр тамам бир әср етсин, онларын әхлаг вә адабында бир тәбәддүлат, бир тәрәгги әсәри мүајинә олунмур. Заһирдә әдаләт вә сәдагәт мә'мурлары вә закон тәрәфдарлары адланырларса да, әсл һәгигәтдә әһли-зәләмәдирләр. Шуғлу сәнәтләри шәрарәт вә фәсад төрәтмәкдир, хилафи-ганун вә әдаләт ишләр етмәкдир. Һәр гисм фәнн вә фүрчәләри халгын малыны јемәк вә өзүнү авамлыгда сахламаг даирәсиндә ишләнир. Дәрјаларча вермәсән, бир ичим су алмаг сәнә мүјәссәр олмаз; гызыл вә күмүш илә чибләрини долдурмасан, ишин јеримәз вә мурадына чатмазсан» (сәһ. 390) —дејир.

Шаирин һәјат вә јарадычылыг јолуну изләјән, тәдгиг, тәһсин вә шәрһ едән әдәбијјатшүнас белә бир гәнаәтә кәлир ки, онун јарадычылығы вә мөвзу даирәси чохчәһәтли вә рәнкарәнк олмушдур. Онун поетик дүнјасында гәзәл, мүрәббе, ше'ри-мүстәзад, тәркиббәнд, тәрчиббәнд вә с. ше'р формаларына раст кәлмәк мүмкүндүр.

Әдәбијјатшүнас шаирин фарс дилини камил билдијини вә бу дилдә јаздығы ше'рләри јүксәк гијмәтләндирир, тәгдирәлајиг сајыр.

Көчәрли гејд едир ки, шаирин фарс дилиндә јаздығы бир чох «абдар» ше'р вә гәзәлләри түрк дилиндә олан ше'рләрдән нә бәдии тәсвир вә ифадә васитәләри, нә дә сәнәткарлыг чәһәтинчә фәргләнмир, о, һәр ики дилдә камил сәнәт әсәрләри јаратмышдыр. Ф. Көчәрли шаирин бу поетик дүнјасындан чыхыш едәрәк онун бәдии чәһәтдән камил, халг данышыг дилинин көзәлликләрини сәнәткаранә экс етдирән ше'рләрини бөјүк шаиримиз Фүзули гәзәлләри, Вагиф мүхәммәсләри илә мүгајисә едир вә һаглы олараг белә бир нәтичәјә кәлир ки, Закирин «түрк гәзәлләри вар ки, Фүзулинин гәзәлләринә бәрабәрдир. Мүхәммәс вә гафијәләри Вагифинкиндән әскик дејил» (сәһ. 389).

Әдәбијјатшүнасын топладығы вә әлдә етдији мате-

риаллар әсасында апардығы мүгајисәләр вә елми тәһлилләр, чыхардығы нәтичә әсасән доғру иди. Көчәрлијә көрә шаирин Азәрбајчан дилиндә јазылмыш, мәишәтимизин мүхтәлиф саһәләриндән бәһс едән надир инчиләри өз мәзмун, идеја вә мүндәричәсинә көрә бу күн дә өз әһәмијјәтини итирмәмишдир. Шаирин гәләминдән чыхан вә һәјата вәсигә алан ше'рләри сәнәткарлыг бахымындан да әдәбијјатшүнасын диггәтини чәлб етмиш вә јухарыда бәһс етдијимиз кими онун әсәрләрини зәманәсинин һагсызлыгларыны әкс етдирән бир күзкүјә бәнзәтмишдир. Көчәрли Закирин Мирзә Фәтәли Ахундова, Исмајылбәј Гутгашынлыја, губернатор Михаил Петрович Колубјакинә, Рәһимбәј Уғурлубәјова, Чәфәргулу хан Нәваја, Баһарлы Мирзә Исмајыла, Зәнкиланлы Мәһәммәдбәј Ашигә, Мирзә Меһди вә башга мүасирләри олан дост вә ашналарына јаздығы мәнзум мәктублары да сәнәткарлыг бахымындан јүксәк гијмәтләндирир вә јазырды: «Бу мәктубатда дүрлү мәсәләләр, мәзәли вә ширин ел сөзләри, назик ишарәләр, зәриф кинајәләр вә мүәммалы кәлмәләр вардыр ки, аздан чох вә назикдән јоғун мә'налар анламаг кәрәкдир» (сәһ. 390).

Бу мәктубларын садә, ачыг вә анлашыглы бир дилдә, өзү дә нәзмлә јазылмасыны, һадисәләрә шаир мүнасибәтинин сәнәткарчасына үмумиләшдирилмәсини јүксәк гијмәтләндирир. Бу мәнзум мәктубларын поетик ифадә тәрзи, бәдии рич'әтләр, шаирин апардығы үмумиләшмәләр вә чыхардығы нәтичәләр әдәбијјатшүнасы разы салыр. Мәһз буна көрә дә о, јери кәлдикчә Закирин бу силсилә мәнзумәләринә мүрачиәт едир. Фикрини тәсдиг етмәк мәгсәди илә ше'рләрдән мисаллар кәтирир. Бу чәһәтдән Закирин М. Ф. Ахундова башына кәлән мүсибәтләр һаггында јаздығы мәнзум мәктубу даһа характерикдир. Шаир чәрхи-фәләјин төрәтдији бәлалары, ихтијарлашдығы бир дөврдә вәтәндән дәрбәдәр дүшмәсини, шаншөһрәт вә рүтбәсинин әлиндән кетдијини, мал вә дөвләтинин дағыдылдығыны, оғрулар вә гулдурлара тај-туш тутулмасыны үрәкјандырычы бир диллә тәсвир едир:

Пиранәсәрликдә чәрхи-кәчрәфтар
Ејләди вәтәндән дәрбәдәр мәни;
Нејләмишәм, билмәм, дөври-залимә
Инчидир дүшәндә бу гәдәр мәни (сәһ. 393).

Он беш бәнддән ибарәт олан бу мәнзум мәктубун һәр бир мисрасы вә һәр бәндиндә шаирин сәнәткарлыгла

үмумиләшдирмәләр апарыб ичтимаи гурулушун төрәтдији ичтимаи бәлалары, дөврүнүн һагсызлыгларыны, инсан чилдинә кирмиш чанавар тәбиәтли үнсүрләрин халгын башына кәтирдији мин бир мүсибәтләри өзүнәмәхсус бир үслубда тәсвир етмишдир. Гејд етмәк лазымдыр ки, бу мәнзум мәктублар јалныз зәманәдән шикајәтлә мәһдудлашмыр. Бәдии әдәбијјат нүмунәси кими шаирин јашадығы дөврүн мәнзәрәсини вермәклә јанашы, бу мәнзумәләрдә өз халгынын милли руһуну, онун һәјат вә ичтимаи-сијаси һадисәләрә бахышыны, дүнјакөрүшүнү, вәрдишләрини, адәт вә ән'әнәләрини, һәјата мүнасибәтини, хејирхаһ вә гүсурлу чәһәтләрини һамы тәрәфиндән баша дүшүлән асан вә анлашыглы бир дилдә лирик сәпкидә бөјүк сәнәткарлыгла верә билмишдир.

Әдәбијјатшүнас Закири һәгигәтин чарчысы вә бир нәсиһәтчи кими, «инсанларын кинини вә гүсуруну көзләриндән охујан» психолог сәнәткар кими гәләмә алыр, руһаниләрин тамаһкарлығыны, икиүзлүлүјүнү, чаһиллијини, бәј силкинин горхаглығыны вә залымлығыны, чох заман оғруларын вә чапгынчыларын һамиси олан мә'мурларын ачкөзлүјүнү, рүшвәтхорлуғуну, хәсислијини чәсарәтлә вә бөјүк усталыгла тәнгид вә ифша едән бир сәнәткар олдуғуну көстәрир. Ф. Көчәрли Закири рус әдәбијјатынын дүнја шөһрәти тапмыш корифејләри олан Пушкинин, Белинскинин, Лермонтовун вә XIX әсрин дикәр танынмыш јазычы вә шаирләринин мүасири кими тәгдим едир. Бу, тәсадүфи дејилдир. Она көрә ки, чар Русијасы Пушкинләрин, Лермонтовларын вә башгаларынын башына Русијада нә ојун ачмышдырса, бу ојун, мүстәмләкә бојундуруғу алтында инләјән халгларын вә милләтләрин габагчыл фикирли оғул вә гызларынын да башына кәлмишдир. Бу гурбанлардан бири дә зәманәсинин танынмыш вә бөјүк шаири Г. Б. Закирдир. Бөјүк әдәбијјатшүнаса көрә Закир јүксәк илһамлы шаирләр јувасы олан тәбиәтин—көзәл Гарабағын танынмыш сәнәткары, һәгиги милли шаирдир. О, зәманәсиндә баш вермиш вә гаршысына чыхан һадисәләри бир күзкү кими әкс етдирмишдир. Мәнсуб олдуғу халгын «мәишәти-миллијјәсини нечә ки вар имиш—ејни илә јазыб, бизим үчүн бөјүк бир јадикар гојубдур. Өз әсриндә шајани-диггәт олмуш олан бир шеј гојмајыбдыр ки, она әл апармамыш олсун.

О вахтын адамларынын әдабү әхлагыны вә доланачагларынын өвзаву әсасыны маһир нәггаш кими өзләринә

мәхсус рәнкләрлә чәкиб бизә көстәрир. Мәишәтин һәр бир синиф вә тәбәгатына әтрафлы нәзәр јетириб, саирләрин көзләринә көрсәнмәјән шејләри көрүб, тәфтиш вә тәнгид елибдир» (сәһ. 407).

Инсана зинәт верән көзәл сифәтләрдән—сәдагәт, дәјанәт, гејрәт, әдаләт, мүрүввәт, иттиһад вә иттифагдан узаг дүшмүш милләтин һалыны көрән шаир мүасирләринин чиркин ишләриндән рәнчидә олуб, «Дусти-һәгиги»-си олан М. Ф. Ахундова үз тутараг јазырды:

Чәкилиб көксүмә дағлар, дүкүнләр,
Кафирә олмасын нәсиб бу күнләр.
Гынамасын мәни көнлү бүтүнләр,
Фикрим дағыныгдыр, хатирим өвраг (сәһ. 407).

Ф. Көчәрли бир күлл һалында Закир јарадычылығындан чыхыш едәрәк көстәрир ки, онун садә, анлашыглы бир дилдә јазыб-јаратмасы, өз халгынын һәјат тәрзини, доланачағыны тәбии, реал бир сурәтдә тәсвир етмәси она гәдәр һеч кәсә нәсиб олмамышдыр. Әдәбијјатшүнаса көрә Закирин кәламлары нәзмләнмиш нәсрдир. Бунда олан рәдиф вә гафијәләр елм зору илә вә савад күчү илә ичад олунмајыбдыр. Бунлар чамаатымызын ағзында һәр заман ишләнән сөзләрдир. Шаир өзү дә ел ичиндә нәшвү нүма тапмыш елоғлу олдуғу үчүн асанлыгла о сөзләри өз мәхсуси малы кими сәрф едир. Даһа сонра әдәбијјатшүнас шаирин халг данышыг дилиндән усталыгла истифадә етмәси үзәриндә дајанараг гејд едир: «һеч бир ше'рдә белә бир садә мисра вә гафијәләрә раст кәлмәк мүмкүн дејил. Закирин мисраларында бу вә ја башга мәгсәдлә ишләтдији: «Бизим башымызда чатдады чанаг», «гојун отураг», «гурду бадалаг», «һамыдан гывраг», «бир гарыш торпаг», «дајаг олан кәсә һәгг олар дајаг», «бир гәдим очаг», «олкил көз-гулаг», «нә диш билсин, нә додаг», «дејәк, данышаг» вә с. сөзләрин һамысы демәк олар ки, халгын дилинин әзбәри вә зәрбүл-мәсәл олмушдур. Ф. Көчәрлијә көрә, «нечә ки, милләтимиз диридир, бу садә сөзләр... исте'малдан дүшмәјәчәкдир, јә'ни әчнәби лисанлардан әхз олунмуш гәлиз ибарәләрин һүчуму алтында боғулуб тәрк олмајачагдыр, милләтимиз дәхи өлмәјиб, дири вә саламат галачагдыр» (413)—дејә гејд едирди.

Әдәбијјатшүнас Закири милли дилимизин инчәликләрини дәриндән билән, ону бөјүк усталыгла горујуб сахлајан бир сәнәткар кими тәгдим едир. Ф. Көчәрли шаирин јарадычылығындан кәтирдији поетик парчаларла фикрини тәсдиг едир.

Закирин М. Ф. Ахундова, Исмајылбәј Гутгашынлыја, Чәфәргулу хана вә губернатор Колубјакинә јаздығы мәнзум мәктублара, бәдии әдәбијјат нүмунәләринә кәлдикдә исә Көчәрли гејд едир ки, бу мәнзум поетик мәктубларын һамысы бир күлл һалында өз дөврүнүн мәнзәрәсини бариз шәкилдә әкс етдирән надир инчиләрдир. Бу мәнзум бәдии әсәрләрин бир чоху А. П. Берженин Лејпсигдә чыхан «Мәчмуәји-әш'ари-шүәраји-Азәрбајчан» адлы китабда чап олунмушдур. Ф. Көчәрлинин дедији кими, «онлар, әдаләтлә десәк, һәмин мәчмуәнин ән јахшы һиссәсини тәшкил едир. Бу мәктублар инди дә, поетик әсәрләри охумаға бөјүк һәвәс көстәрән бүтүн савадлы азәрбајчанлылар тәрәфиндән охунур вә әзбәрләнир»[1].

Ф. Көчәрли Закирин тәмсилләри вә һекајәләри һаггында да мә'лумат верир. Әдәбијјатшүнаса көрә онун бир сыра тәмсилләри өз тәбиилији, һәјатилији илә диггәти чәлб едир. О, бу тәмсилләрин мәзмун, идеја вә мүндәричәсиндән чыхыш едәрәк белә бир гәнаәтә кәлир ки, Закирин јаздығы тәмсилләр һәјат һәгигәтләрини о гәдәр һәјати вә тәбии ифадә едир ки, һәмин тәмсилләри Иван Андрејевич Крыловун тәмсилләри илә мүгајисә етмәк олар. Ф. Көчәрлинин апардығы бу мүгајисәләр тәсадүфи дејилдир. Она көрә ки, Закир дә Крылов кими өз халгынын вә милләтинин адәт-ән'әнәсини, давранышыны, һәјата бахышыны вә дүшүнчәсини, дилини камил билирди. Мәһз буна көрә дә һәр ики сәнәткарын гәләмә алдығы әсәрләр жанрындан асылы олмајараг һәјати һәгигәтләри реалистчәсинә, өзү дә инандырычы бир шәкилдә тәсвир вә тәрәннүм едир. Охучу өзүнү һәјатын бу ахар-бахарында һисс едир. Сөзсүз ки, бу да һәр ики сәнәткарын хәлги вә милли кејфијјәтләриндән ирәли кәлмишдир. Әдәбијјатшүнаса көрә Закир өмрүнүн чох һиссәсини халг арасында кечирдијинә, онун дилини, адәт-ән'әнәсини, давранышыны, доланышығыны јахындан дәрк етдијинә көрә халгын еһтијачыны өз еһтијачы, онларын шадлығыны өз шадлығы вә гара күнүнү исә өз гара күнү һесаб етмиш вә «һәр нә ки, һиссијјат вә хәјалатындан вүчуда кәлибдир, тәмамисини өз чамаатынын мәишәтиндән көтүрүбдүр» (сәһ. 444). Закир реализминин гајнаглары вә хәлги кејфијјәтләринин ришәләри дә мәһз бура-

[1] *Ф. Көчәрли.* Сечилмиш әсәрләри, Б., 1963, сәһ. 60.

дан доғмушдур. Г. Б. Закирин бу вə ја башга əсəрлəринə мүрачиəт едəн əдəбијјатшүнас белə бир гəнаəтə кəлир: «...кəмали-чүр'əт илə демəк олар ки, бунларын дəхи тамамиси еjб вə нөгсандан хали, зијадə мөвзун вə һəгиги һиссијјатдан нəш'əт етмиш кəламлардыр» (сəһ. 447).

Ф. Көчəрли Закири өз дөврүнүн гүдрəтли шаири кими тəгдим едир. Шаирин гəлəминдəн чыхмыш вə һəјата вəсигə алмыш əсəрлəрини јери кəлдикчə Вагифин, Гөвсинин əсəрлəри илə мүгајисə едир. Онлары мəзмун, идеја вə сəнəткарлыг чəһəтдəн јүксəк гијмəтлəндирир. Шаирин бешликлəрини Вагифин мүхəммəслəри илə мүгајисə едəн əдəбијјатшүнас белə бир нəтичəјə кəлир ки, Гасым бəјин ше'рлəриндə диггəти чəлб едəн кəламлар М. П. Вагифин «Мəн чаһан мүлкүндə мүтлəг доғру һалəт көрмəдим» мисрасы илə башланан əсəринə мə'нəн чох јахын вə охшардыр. Һəр ики шаирин, мүхтəлиф дөврлəрдə јашамасына бахмајараг, «рузикари-кəчрəфтарын вə дөврани-дуннəрвəрин гəддаранə кəрдишиндəн аһу налə» етмəсини, өз əсəрлəринин кејфијјəти-һалыны бəјан гылмаларыны, батилин һагга, əјринин доғруја... зүлмүн чəһалəтə, бүхлү һəсəдин мүрүввəт вə əдалəтə, чиркинлијин һүснү лəтафəтə галиб кəлмəсини, алитəб'лəри дəнилəр пəнчəсиндə дəсткир, мəғлубу пəришанһал көрдүклəрини кəтирдији мисалларла изаһ едир (бах: сəһ. 449). Лирикасыны исə Гөвсинин ше'рлəри илə мүгајисə едиб белə бир нəтичəјə кəлир ки, «Гəзəлијјата кəлдикдə, демəк олар ки, Гөвсидəн сонра Загафгазија шүəрасы арасында Закирдəн көзəл вə хошмəзмун гəзəл јазаны олмајыбдыр. Гəзəл јазмагда мəрһумун јəди-бејзасы вар имиш» (сəһ. 455).

Закирин «вəсфи-дилбəр вə мəдһи-көзəл бабында» јаздығы мүрəббеат (дөрдлүк) вə гафијəлəринин М. П. Вагифин ше'рлəри кими садə дилдə јазылдығыны, «тəбии һиссијјатдан вə дəруни зөвгдəн вүчудə кəлмиш кəламлар» олдуғуну көстəриб һəр ики шаирин əсəрлəриндəн нүмунəлəр кəтирəрəк мүгајисəлəр апарыр. Јери кəлдикчə шаирин Хуршидбануја вə башгаларына јаздығы ше'рлəрдəн дə парчалар верир.

Ф. Көчəрли Видади, Вагиф вə Закирин көј үзүндə гатарлашыб охуја-охуја учан дурналара хитабəн јаздығы ше'р һаггында да кениш сөһбəт ачыр. Һəр үч сəнəткардан кəтирдији ше'р нүмунəлəри илə онларын шəхсијјəтини, һəјата мүнасибəтини, дүнјакөрүшүнү, ичтимаисијаси һадисəлəрə бахышыны елми шəкилдə излəјир. Һəр бир шаирин өзүнəмəхсус чизкилəрини бөјүк усталыгла ачан əдəбијјатшүнас белə бир гəнаəтə кəлир ки, бу ше'рлəрин ики ахырынчысы əввəлкинə нəзирə олса да, бунлардан бири о бириндəн үстүн тутула билмəз. Она көрə ки, һəр бир шаирин һəјат һадисəлəринə бахышы вə ифадə васитəлəри башга-башгадыр. Елə məһз буна көрə дə Ф. Көчəрли һəр үч шаирин əсəрлəринə мүрачиəт едиб көстəрир ки, бу дөрдлүклəрдə «Һəр бир шаир өз гəлбинин вə тəб'инин игтизасынча көј үзүндə гатар илə учан дурналара үз тутуб өз һали-дилини əрз гылыр»[1]. Бу дахили һисс вə һəјəчанлары бүрузə верəн ше'рлəрин бириндə һүзн, кəдəр, дикəриндə никбин əһвали-руһијјə, үчүнчүсүндə исə ичтимаи һагсызлыға е'тираз өз бəдии əксини тапмышдыр.

Ф. Көчəрли мəгалəнин сонунда һаглы олараг белə бир нəтичəјə кəлир ки, «Фарсларын... Сə'диси вə русларын Пушкини өз ана диллəринин устады вə халиги мəнзилəсиндə олдуғу кими, Закир дə Азəрбајчан түрклəринин устади-лисани олмаға һаглыдыр. Дилимизин һəр гисм үслуб вə шивəсинə вə тəрзи-мүкалимəсинə бəлəд вə ашина олдуғу мүтəəддид əсəрлəриндəн көрүнүр» (сəһ. 464).

XIX əср сəнəткарлары ичəрисиндə Ф. Көчəрлинин диггəтини чəлб едəн əн бөјүк əдəби сима Мирзə Фəтəли Ахундов олмушдур. Ф. Көчəрли, үмумијјəтлə, һансы сəнəткардан бəһс едир-етсин, илк нөвбəдə онун дөврү, əдəби мүһити һаггында мə'лумат вермəји əсас мəгсəд һесаб етмишдир. О бу принсипə «М. Ф. Ахундов» очеркиндə дə риајəт етмишдир. Онун əдəби јарадычылығынын тəһлилинə кечмəздəн əввəл дөврү вə мүһити һаггында кениш мə'лумат вермишдир. Ф. Көчəрли көстəрир ки, XVIII əсрин орталарына гəдəр кичик бир кəнд олан Нуха—Шəки Надир шаһын өлүмүндəн сонра јаранан Шəки ханлығы заманында артыг бөјүк бир шəһəрə чеврилмиш, 1819-чу илдəн е'тибарəн Русијанын һимајəсинə кечмишдир. 1846-чы илə гəдəр Шамахы, сонрадан исə Бакы вə Кəнчə губернијасынын тəркибинə дахил олмушдур. Бу гејдлəриндəн сонра Ф. Көчəрли бир сыра мəнбəлəрə вə хүсусилə «Асари Дағыстан» əсəринə истинад едиб Шəки һакими Мəммəд Һəсəн хан һаггында мə'лумат верир. Гејд едир ки, чох ағыллы вə тəдбирли олан бу адам ханлығын һөрмəтини газанмыш, елмə, сəнəтə јүксəк гијмəт вермишдир.

[1] *Ф. Көчəрли.* Сечилмиш əсəрлəри, сəһ. 132.

Сәнәти севән Мәммәд Һәсән хан 1761-чи илдә шәһәрдә көзәл бир сарај тикдирмиш, 1804-чү илдә вәфат етмишдир.

Ф. Көчәрли бу тарихи мә'луматдан сонра шәһәрин аб-һавасындан, игтисади вәзијјәтиндән вә әдәби-мәдәни һәјатындан гысача бәһс едир. Шәкидә барамачылығын инкишафындан, ипәк заводунун фәалијјәтиндән данышдыгдан сонра көстәрир ки, бурада елм вә мә'рифәт далынча гачанлар да олуб. Бу мә'рифәт саһибләриндән бириси дә «Нуха шәһәриндә һичрәтин 1227-чи сәнәсиндә ки, миладын 1812-чи илинә мүтабигдир, бизим бөјүк вә мөһтәрәм әдибимиз вә әввәлинчи драма јазанымыз вә мүгтәдир мүтәфәккиримиз М. Ф. Ахундов тәвәллүд едир» (сәһ. 470).

Ф. Көчәрли Ахундовун фәалијјәтини илк мәрһәләләриндән тутмуш вәфатына гәдәр гысача шәрһ едир. Ахундовун өзү һаггында «Кәшкүл» гәзетинин 43, 44, 45-чи нөмрәләриндә чап етдирдији тәрчүмеји-һалыны олдуғу кими әсәринә әлавә едир. М. Ф. Ахундовун һәјат вә фәалијјәтиндән бәһс едәркән Ф. Көчәрли кениш елми тәһлилләр апармыр, һадисәләрин маһијјәтиндән даһа чох заһири әламәтләрини өн плана чәкир. «Алданмыш кәвакиб»ин 1901-чи илдә «Кавказски вестник» журналынын мај нөмрәсиндә чап олунмасындан, 1863-чү илдә Гафгаз чанишини Велики Михаил Николајевичин ичазәси илә тәртиб етдији әлифбаны тәсдиг етдирмәк үчүн Истамбула кетмәсиндән, әлифба һаггында Ахундовун бир сыра мүлаһизәләриндән, Мирзә Шәфи илә јахынлыг вә әлагәсиндән, 1878-чи ил мајын 28-дә вәфат едиб Тифлис гәбиристанлығында дәфн едилмәсиндән данышыр. Бу үмуми изаһатдан сонра Ахундовун әдәбијјат тарихимиздәки ролуну нүмајиш етдирән үмумиләшдирилмиш фикирләр ирәли сүрүр. Көстәрир ки, Ахундов мүсәлман мәишәтинин көһнә, чүрүмүш әсасларыны позан вә дағыдан, ислам тәрәггисинә вә нүфузуна мане олан көһнә гајдалары сарсытмаға чалышан күчлү бир шәхсијјәт олмушдур. М. Ф. Ахундову бир ичтимаи хадим, вәтәнпәрвәр бир зијалы кими көтүрән Ф. Көчәрли онун јарадычылығыны әсасән үч истигамәтдә (ше'р, нәср вә драм) тәһлил вә шәрһ етмәјә чалышмышдыр. Ахундов поезијасындан бәһс едәркән Ф. Көчәрли шаирин Мирзә Һүсејн хана (Истамбулда олан Иран сәфиринә) јаздығы вә ону кәскин тәнгид атәшинә тутдуғу 60 бејтдән ибарәт олан ше'ринә мурачиәт етмиш вә ону китабында нүмунә вермишдир. Ф. Көчәрлинин Ахундов поезијасындан тәһлилә чәлб етдији икинчи әсәр шаирин Мирзә Мүлкүм хана мурачиәтлә јаздығы «Руһүл-гүдс» адлы ше'р парчасыдыр. Ахундов комедијаларындан бәһс едилән һиссәләр нисбәтән кенишдир вә елми чәһәтдән диггәтәлајигдир. Бурада Ф. Көчәрли мараглы мүгајисәләр апарыр, тенденсија мәсәләләриндән, јазычы вә заман, ән'әнә вә новаторлуг кими әдәби принсипләрдән данышыр вә Ахундову һаглы олараг Шәргин илк бөјүк драмнәвиси адландырыр. Ахундовун классик ирслә, мәдәни ән'әнәләрлә бағлы олдуғуну гејд едән Ф. Көчәрли ону Молјер вә Гогола бәнзәдир. Өзүндән сонра Н. Б. Вәзиров, Ә. Һагвердијев, Н. Нәриманов, Ү. Һачыбәјов, Ч. Мәммәдгулузадә кими бөјүк драматургларын шәхсиндә бөјүк әдәби мәктәб јаратмасындан данышыр. «М. Ф. Ахундов» очеркиндә драматургун әсәрләринин јазылма, нәшр олунма тарихиндән, һәмчинин башга дилләрә тәрчүмә олунмасындан бәһс олунур. Мәгаләдә Ахундовун 1857-чи илдә јаздығы «Алданмыш кәвакиб» һекајәсиндән дә данышылыр. Ф. Көчәрли «Алданмыш кәвакиб»дән сөз ачаркән көстәрир ки, мүәллиф бу әсәри илә Иран дөвләтиндә баш верән чәһаләт вә надանлығы тәнгид вә ифша етмишдир. Ахундов заманынын көркәмли мүтәфәккири олмушдур. О, Гарабағ шаирләринә бөјүк тә'сир көстәрмишдир, Закирә исә һөрмәт вә көмәклик етмишдир. Ахундов Закирин милли дилә, милли руһа, милли әдаја һөрмәт етмәсини гијмәтләндирмишдир. Ф. Көчәрли М. Ф. Ахундовдан бәһс едәркән: «Мирзә Фәтәлинин комедијаларына кәлдикдә гәти сурәтдә дејә биләрик ки, рус драма јазанларынын бабасы Гогол вә фирәнк драма јазанларынын бабасы вә устады Молјер олан кими, түрк-Азәрбајчан әдибләринин вә комедијанәвисләринин атасы вә јолкөстәрәни мәрһум Мирзә Фәтәли Ахундов олубдур» (сәһ. 489)—дејә гејд едир.

Бөјүк мүтәфәккир, философ, Азәрбајчан реалист әдәбијјатынын әсасыны гојмуш М. Ф. Ахундов јарадычылығыны, ән'әнәләрини тәдгиг едән, давам вә инкишаф етдирән Ф. Көчәрли илк нәзәријјәчиләрдән биридир. Онун мүхтәлиф мәсәләләрдән, мүхтәлиф сәнәткарлардан бәһс едән әксәр әсәрләри өз мәзмунуна, идејасына, мүасирлијинә көрә диггәти чәлб едир. Бу да шүбһәсиз, онун һәртәрәфли исте'дада малик олмасы вә һәјат тәчрүбәси илә сых бағлылығындан ирәли кәлирди.

Алим халг һәјатыны вә мәишәтини јахшы билән, онун мүхтәлиф тәрәфләрини кифајәт гәдәр дүзкүн, габарыг шәкилдә экс етдирән сәнәткарлара бөјүк һөрмәт вә еһтирамла јанашырды. Бу чәһәтдән Азәрбајчан драматуркијасынын баниси М. Ф. Ахундовун драм јарадычылығына хүсусилә үстүнлүк верирди. Ф. Көчәрли реал һәјат һәгигәтләринин бәдии ин'икасы үзәриндә дајанараг М. Ф. Ахундов комедијаларынын хәлги руһуну јүксәк гијмәтләндирирди.

Ф. Көчәрли мүасирлик, тәбиилик, реаллыг, һәјати мүшаһидә габилијјәти, идејалылыг кими мүһүм мәсәләләрин һәллиндә драматик жанра, хүсусән комедија жанрына бөјүк әһәмијјәт верирди. Бу бахымдан Ф. Көчәрли М. Ф. Ахундов комедијаларыны Загафгазија мүсәлманларынын һәјатыны экс етдирән бир рефлектора бәнзәтмәклә јанашы, «милли әдибләримизин атасы, тәмсилат (драм) јазанларымызын устади-камили, әдәбијјатымызын фәхри, шәккү шүбһәсиз, мәрһум Мирзә Фәтәли Ахундовдур»—дејирди. Даһа сонра онун гәләминдән әдәбијјатын һәр нөв әсәрләри вүчуда кәлдијини, мисилсиз комедијалар, тәнгидә даир көзәл мәгаләләр, ше'рләр, фарс вә Азәрбајчан дилләриндә ширин һекајәләр јаздығыны гејд едирди: «Мирзә Фәтәлинин тәбиндә еләбир зәрифлик, јаратмаглыг гүдрәти, јохдан вүчуда кәтирмәклик гүввәси вар имиш ки, бунун мисли аз мүһәррирләрдә мүшаһидә олунур. Бу, бир аллаһ веркисидир ки, һәр гәләм әһлинә нәсиб олмаз, һәр әдиблик иддиасына дүшәни мәс'ул гылмаз»[1].

Ф. Көчәрли ејни заманда М. Ф. Ахундову Шәрг дилләринин биличиси һесаб едир вә комедија жанрында јазыбјаратдығы әсәрләри јүксәк гијмәтләндирирди. Она көрә ки, о дөврдә әдәби әсәрләрин башга нөвләринә нисбәтән комедија жанры васитәсилә даһа мүһүм мәсәләләрә тохунмаг, бөјүк ичтимаи мәсәләләри һәлл етмәк мүмкүн иди. Даһа доғрусу, әдәби әсәрләрин бу жанрында чәмијјәтдәки нөгсанлары вә гүсурлары даһа долғун вә даһа ајдын бир шәкилдә көстәрмәк, һәмин әсәрләри сәһнәдә тамашаја гојмагла күтләнин диггәтини бу нөгсанлара вә гүсурлара чәлб етмәк мүмкүн иди. Ф. Көчәрлинин фикринчә, һәмин дөврдә мүсәлман һәјаты бу нөвдән олан

[1] *Ф. Көчәрли.* Сечилмиш әсәрләри, сәһ. 243.

әсәрләр үчүн зәнкин вә түкәнмәз материал вердији үчүн Ахундов һәмин жанра мүрачиәт етмишдир. Дикәр тәрәфдән комедија жанрынын башга әдәби жанрлар үзәриндә үстүнлүк тәшкил етмәси әсрин илк илләриндә хүсусилә диггәти чәлб едирди. Әдәбијјатшүнаслығымызын ағсаггалы Ф. Көчәрли М. Ф. Ахундовун халгын бүтүн тәбәгәләринин һәјатынын комик тәрәфләрини бәдии шәкилдә үмумиләшдирә билмәк вә сәнәткарлыгла вермәк бачарығыны өз дөврүнүн сәнәткарларына нүмунә көстәрирди. Ф. Көчәрли бу мүнасибәтлә јазырды: «Мәрһум Мирзә Фәтәлинин комедијалары мәишәтимизин тәәччүблү бир ајнасыдыр ки, заһиримизи дә вә батинимизи дә ејни илә көстәрир. Мүрури-әјјам илә бу ајинәнин үзүнә тоз гонубдур. Бу тозу силиб ајнанын үзүнә сејғәл вериб диггәт илә она бахсаг өз сурәтимизи онда көрәрик... Батини аләмимизә, әмәли-намәшруәмизә вә әһвали-шәниәмизә диггәт јетирсәк, хәчаләт чәкиб јәгин едәрик ки, бу јарым әсрин мүддәтиндә чох да узаг кетмәмишик, чүз'и дәјишиклијимиз вә тәфавүтүмүз олубса, о да заһиридир...

Одур ки, Ахундовун комедијаларыны охујан бәсирәт әһли бир тәрәфдән күлүрсә, бир тәрәфдән дә ағлајыб көз јашы төкүр. Күлмәк көрүнүр, амма ағламаг көрүнмүр. Онун ағыр дамчылары үрәјин үстүнә дүшүб ону јаралајыр, дәлир...» (сәһ. 490).

Көчәрли М. Ф. Ахундов комедијаларындан вә бу комедијаларын бәдии хүсусијјәтләриндән, хәлгилик, мүасирлик вә идејалылығындан бәһс едәркән ону дүнја әдәбијјатынын корифејләрилә мүгајисә едир. Ф. Көчәрли М. Ф. Ахундовун драмнәвислик мәһарәти, сәнәткарлыг хүсусијјәтләри үзәриндә хүсуси олараг дајаныр. М. Ф. Ахундовун «Һачы Гара» комедијасынын һәјатилијиндән бәһс едәркән јазырды: «Һачы Гара» бир сајаг доғру вә дүз јазылыбдыр ки, бу мәрди-хәсисин әхлаги-әтвари, хәсасәт вә даимлији чифеји-дүнја үчүн дини вә иманы вә һәтта әзиз чаны фәнајә вермәси, дүнја малы үчүн јалан сөјләмәји, анд ичмәји бир төвр тәһлил олунубдур ки, куја мәрһум Мирзә бүтүн өмрүнү мәзкур Һачы илә бир јердә кечирибдир вә онун үрәјиндә олан фикирләрини, һәр бир чүзи һәрәкәт вә рәфтарыны, адаб вә әхлагыны лајигинчә өјрәнибдир. Бу мәһарәт вә румузшүнаслыг анчаг Мирзә Фәтәли кими камил вә устади-габил кимсәләрин гәләминдән вүчуда кәлә биләр»[1].

[1] *Ф. Көчәрли.* Сечилмиш әсәрләри, сәһ. 89—90.

Ф. Көчәрли бөјүк фитри исте'дад саһиби олан Мирзә Фәтәлини рус вә дүнја әдәбијјатынын корифејләри илә мүгајисә едәрәк беләә бир нәтичәјә кәлир ки, Мирзә Фәтәли рус әдибләриндән вә драмнәвисләриндән бири олан Гогол вә испан халгынын бөјүк оғлу Сервантес, франсыз халгынын даһи оғлу Молјер кими бөјүк психолог олмуш, гаршысына чыхан бир груп нагис инсанларын фитнә-фәсадларыны, заһири вә дахили аләмләрини гејри-ади исте'дады илә усталыгла ачмыш вә өз охучусунда бу нагис һаллара гаршы нифрәт ојатмышдыр. Бу бөјүк даһиләрин халга хидмәтини үмумиләшдирән Ф. Көчәрли беләә бир нәтичәјә кәлир ки, «Заһирдә күлдүкләри адамларын һалына үрәкдән јаныб ағлајырлар вә онларын әсәрләрини мүталиә едән шәхсләрин гәлбләриндә јатмыш һиссләри ојадыб мәһәббәт чырағыны јандырырлар. Бунунла бәшәријјәт аләминә бөјүк хидмәт көстәрирләр».

Ф. Көчәрли М. Ф. Ахундовун Азәрбајчан әдәбијјаты тарихиндә көркәмли әдиб, драматург, әдәбијјатшүнас вә бир шәхсијјәт кими өзүнәмәхсус фәхри јер тутдуғуну көстәрир.

Очеркин сонунда јенә дә үмуми мәсәләләр верилир. М. Ф. Ахундовун Закирлә, Хуршидбану Натәванла достлуғундан, онун руһаниләр тәрәфиндән һәгарәтлә гаршыланмасындан, 1911-чи ил декабрын 22-дә Тифлисдә күрчү театрында јубилејинин кечирилмәсиндән бәһс едилир. Көрүндүјү кими, «М. Ф. Ахундов» очерки дә «Закир», «А. Бакыханов» вә б. очеркләр кими дәрин елми тәһлилләрә әсасланмыр. Лакин бу очерк сонрадан Ахундовла бағлы олан тәдгигатчылара дүзкүн истигамәт вермәкдә мүһүм әһәмијјәтә малик олмушдур.

Сонралар Ф. Гасымзадә, М. Гасымов, Ә. Дәмирчизадә, М. Гулијев, Ә. Әһмәдов, Һ. Әфәндијев, Мирзә Ибраһимов, Мир Чәлал, М. Һүсејн, М. Ч. Чәфәров, М. Ариф вә башга алим-әдәбијјатшүнаслар Ф. Көчәрлинин башладығы иши давам етдирмиш, бөјүк драматург, нас... М. Ф. Ахундова лајиг гијмәтли елми әсәрләр јаратмышлар.

Азәрбајчан әдәбијјаты тарихиндә өзүнүн инчә, ојнаг, лирик ше'рләри, ашыг тәрзиндә јаздығы гошмалары, гәзәл вә мүхәммәсләри илә мәшһур олан Сејид Әбүлгасим Нәбати узун заман тәнгид вә әдәбијјатшүнаслыг елминин диггәтини чәлб етмишсә дә (һәм ингилабдан әввәл вә һәм дә совет дөврүндә тәхминән 40-чы илләрә гәдәр, системли вә ардычыл шәкилдә тәдгиг олунмамышдыр. XIX әср мүтәхәссисләринин дедијинә көрә, гәдим тәзкирә вә чүнкләрдә дә бу сәнәткар һаггында кениш вә әтрафлы мә'лумат олмамышдыр. Бу көркәмли сәнәткарын әдәби ирси һаггында совет алимләринин тәдгигатына гәдәр нисбәтән әсаслы мә'луматы Ф. Көчәрли вермишдир. О, «Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи»ндә Нәбати һаггында ајрыча бәһс ачыр. Ф. Көчәрли Нәбатини мүгтәдир Азәрбајчан шаирләриндән бири һесаб етмиш, шаирин Гарадағын Үшдибин наһијәсиндә јашадығыны гејд етмишдир. О, өз үслубуна ујғун олараг «Нәбати» очеркиндә дә әввәл Үшдибин һаггында гыса мә'лумат верир. Оранын тәбии көзәлликләриндән, әһалисинин доланышығы вә чәтинликләриндән данышыр. Алимә көрә, Нәбатинин өлдүјү ил мә'лум дејил вә чох еһтимал ки, һичри 1270—1280-чи илләрдә вәфат етмишдир. Ф. Көчәрли шаирин «Ханчобани», «Мәчнун шаһ», «Нәбати» тәхәллүсләриндә ше'рләр јаздығыны, диндар-мө'мин бир адам олдуғуну вә тәнһалыгда јашамағы чох севдијини гејд едир. О, Нәбатинин «Мән дедим бәс, Ханчобани чавандыр» вә «Кушеји-вәһдәт нә әчәб ча имиш»,—мисралы ше'рләриндән нүмунә вердикдән сонра көстәрир ки, «Рәвајәт олунур ки, Сејид Әбүлгасым Үшдибиндә әввәлчә дәрвишләр һәлгәсинә дахил олуб онларын ичиндә нүфузу артыбдыр вә сонралардан дәрвишләрә мүршид олубдур. Бә'зи вахтларда ондан кәрамәт садир олармыш. Белә ки, бир пара харигүладә әламәтләрин ондан зүһур етмәјини көрәнләр олубдур. Е'тикафдан чыхан заманы онун симасында башга бир парлаглыг вә нуранијјәт чилвә едәрмиш» (сәһ. 535).

Ф. Көчәрли Нәбатинин фарс, түрк дилиндә ше'рләр јаздығыны, гәзәл жанрына, ашыг ше'р формаларына даһа чох мурачиәт етдијини, сагинамә, гәсидә, нә'т вә башга формалы әсәрләринин дә олдуғуну көстәрир вә ону Һафиз, Сә'ди сәвијјәли сәнәткар һесаб едир. Ф. Көчәрли Нәбати лирикасынын бәдии хүсусијјәтләри, дил вә үслуб мәсәләләри һаггында данышмаса да, әсәрләринин идејасына, мөвзусуна даир мә'лумат вермиш, даһа чох дидактик фикирләр ифадә едән тәмсил вә һекајәләриндән, «Ләнкәм», «Мәстәм» вә башга ше'рләриндән бәһс етмишдир. Ф. Көчәрлинин Нәбати поезијасындан вердији нүмунәләр ичәрисиндә шаирин сатиралары да вардыр. О, «Заһид аз даныш, кет көзүмдән ит», «Ешгдән мәни

чох да данлама», «Мәндән әл көтүр, еј узунгулаг», «Мән һара, сөһбәтү-намаз һара»—мисралары илә башланан ше'рләрини мисал көстәрир вә онларын гыса тәһлилини верир. Ф. Көчәрлијә көрә Нәбати заманын һадисәләринә диггәтлә вә ачыг көзлә бахмағы бачаран, халгы ајыгсајыг олмаға чағыран бир сәнәткар олмушдур.

«Нәбати» очерки шаирин зәнкин әдәби ирси һаггында әтрафлы мә'лумат вермәсә дә, сонралар шаирин тәдгиги ишинин дүзкүн истигамәтләндирилмәсинә көмәк етмишдир. Азәрбајчанда Совет һакимијјәтинин гәләбәсиндән сонра совет әдәбијјатшүнаслығы бу гүдрәтли сәнәткарла әлагәдар мараглы тәдгигат ишләри апармыш, шаирин күлли мигдарда әсәрләрини топламыш, нәшр етмиш вә онларын елми тәһлилини вермишдир. Бу саһәдә алимләримиздән Ф. Гасымзадәнин, Һ. Араслынын вә Мир Чәлалын хидмәтләри тәгдирәлајигдир.

«Нәбатидәки пантеизм өз фәлсәфи әсасыны Шәргдә кениш јајылан «Вәһдәти-вүчуд»дан алмышдыр»—дејән Ф. Гасымзадәнин Нәбатинин Тәбриздә чап олунан китабынын дибачәсиндән, Нәбатинин 1958-чи илдә АДУ нәшријјаты тәрәфиндән бурахылан сечилмиш ше'рләр китабындан, Ф. Көчәрлинин «Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи материаллары» әсәриндән, Мәммәдәли Тәрбијәтин Теһранда нәшр олунан «Данишмәндани-Азәрбајчан» тәзкирәсиндән вә башга мәнбәләрдән истифадә јолу илә јаздығы «Нәбати» очерки дә мараглыдыр.

Көркәмли алимин гејдләриндә Нәбатинин Азәрбајчан ше'ринин тәрәггисиндәки ролу, онун бөјүк бир сәнәткар кими әдәбијјатымызын инкишафына тә'сири мәсәләләри дүзкүн шәрһ олунур. Мә'лумдур ки, Нәбати поезијасы мүхтәлиф жанрлы, әсасән дә һеча вә әруз вәзнли ше'рләрдән ибарәтдир. Онун «Сәба, мәндән сөјлә о күл'үзарә», «Шејда бүлбүл, фәған етмә, гәм јемә», «Нә мәрвиз, нә тәбибәм-һәлә ләнк-ләнк-ләнкәм» вә башга мисраларла башланан ше'рләри поезијамызын көзәл нүмунәләриндәндир.

«Әдәбијјат тарихи»нин III һиссәсини Ф. Көчәрли «Баһар әјјамы вә Һачы Сејид Әзим Ширвани дөврү» адландырмышдыр. Бу башлыг алтында 30 сәнәткар һаггында мә'лумат верилир. Сејид Әзим Ширвани, Хуршудбану Натәван, Фатма ханым Кәминә, Фәгир Ордубади кими XIX әср әдәбијјатынын форма вә мәзмунча инкишафында мүәјјән рол ојнајан сәнәткарларла јанашы, Ф. Көчәрли Гәдир Ширвани Начи, Әләкбәр Намаз оғлу Гафил, Гафар Һачы Мәһәммәд Зајид оғлу Рағиб, Ағабаба Мәшәди Абдулла оғлу Зүһури, Мәһәммәд Һүсејн оғлу Сәфа, Молла Мәһәммәд Зөв'и, Ағаәли бәј Әфәндизадә Насеһ, Абдулла бәј Аси, Ибраһим бәј Азәр, Мирзә Әбиһәсән Шәһид, Мирзә Һүсејн бәј Салар, Кәрбәлаји Гулу Харрат вәлиди Мәһәммәд Пәриназзадә Јусифи, Мәһәммәдәли бәј Мәхфи, Һәсән бәј Гара, Мәшәди Әбдүл Шаһин, Һачы Мир Һәмизә әфәнди Никари, Мирзә Әләскәр Нөврәс, Мәшәди Мирзә Чәфәр, Мирзә Меһди Начи, Һачы Молла Аббас Шө'лә, Мәшәди Һидајәт бәј Хаки, Молла Һүсејн Сабит, Мирзә Садыг Фани кими шаирләр һаггында да мә'лумат верир. Бу сәнәткарлар XIX әср әдәбијјатынын инкишафында мүәјјән дәрәчәдә рол ојнасалар да јарадычылыгларынын идејасына, мәзмунуна вә бәдии хүсусијјәтләринә көрә ичтимаи фикир тарихимиздә дәрин из бурахмамышлар. Бу һиссәдә Сејид Әзим Ширвани һаггында очерк диггәти чәлб едир.

«Сејид Әзим» адланан очеркин әсас мәзијјәти бу көркәмли шәхсијјәтин јарадычылығында идеја-мөвзу мәсәләләринин XIX әср тәнгиди реализминин классик мүтәрәгги ән'әнәләри илә вәһдәтдә верилмәсидир. Ф. Көчәрли һаглы олараг С. Ә. Ширванини Азәрбајчан халгынын бөјүк сәнәткары адландырыр. Онун бу вахта гәдәр аз тәдгиг олундуғундан, кәләчәкдә исә кениш шәкилдә өјрәниләчәјиндән данышыр. Ф. Көчәрли әввәлчә бу саһәдә көрүлән ишләрдән бәһс едир. Сејид Әзимин бә'зи әсәрләринин Камал әфәнди Үнсизадәнин мәтбәәсиндә чап олундуғуну гејд едир вә онун бөјүк ислаһа еһтијачы олдуғуну көстәрир. Бу изаһатдан сонра Ф. Көчәрли шаирин һал-һазырда әдәбијјатшүнаслыға мә'лум олан тәрчүмеји-һалындан данышыр. О бә'зән С. Әзимин јарадычылығына биртәрәфли јанашыр, дини мөвзуда јазылмыш илк гәләм тәчрүбәләринә әсасланараг ону диндар бир шаир кими гәләмә верир. Белә бир мүнасибәт һәлә о заман «Материаллар»а јазылан мүгәддимәдә дә тәнгид олунмушдур. Ф. Көчәрли «Сејид Әзим» адлы очеркиндә шаирин маарифчилик көрүшләриндән, мәдәни хидмәтләриндән, јени үсулда мәктәб ачмасы, дәрсликләрин олмадығы бир вахтда ушаглар үчүн әдәби материаллар тәртиб етмәсиндән, тәрчүмәләриндән кениш бәһс ачыр. Ону милләт мүчаһидләриндән бириси, һагг јолунда, фанатизм вә чәһаләтә гаршы мәрд вә мәрданә мүбаризә апаран бир сәнәткар кими тәгдим едир.

С. Ә. Ширвани һаггындакы очеркдә шаирин һәм өзүндән әввәлки Азәрбајҹан јазычылары илә, һәм дә Бајрон, Пушкин, Митскевич кими сәнәткарларла мүгајисә едилмәси, бәрабәр тутулмасы әдәбијјат тарихимиз үчүн мараглы фактлардандыр. Бу фикирләрини әсасландырмаг үчүн Ф. Көчәрли јазырды ки, о «өз әсринин ајинеји-һәгигәтнүмасы олуб, бизим шүәранын мөһтәрәмләриндән Гасым бәј Закир, Мирзә Әбүл Гасим Нәбати, Искәндәр аға Шаир кими милләтин ҹәһаләт вә зәлаләтдә галмагларына баис олан үләма вә фанатик руһани синфилә һәмвәгт ҹәнкиндә олубдур. Бу синиф онун ән зијадә хошуна кәлмәјән бир фиргә олубдур» (II ч., I һиссә, сәһ. 44).

«Сејид Әзим» очеркиндә шаирин сатиралары вә тәнгиди көрүшләри һаггында верилән материаллар да мараглыдыр. Ф. Көчәрли С. Әзимин тәнгиди көрүшләри һаггында дәрин елми изаһатлар вермәсә дә шаирин бу саһәдәки хидмәтләрини јүксәк гијмәтләндирир. Мараглыдыр ки, «Материаллар»дакы башга очеркләриндән фәргли олараг «Сејид Әзим» очеркиндә биртәрәфли вә зиддијјәтли фикирләрә даһа чох раст кәлирик. Ф. Көчәрли аддымбашы шаирин дини мөвзуда јазылмыш әсәрләринин адыны чәкир вә онлардан нүмунәләр кәтирир. О, С. Ә. Ширванини әдәбијјат тарихимиздә Гасым бәј Закирлә башланан ичтимаи сатираны давам вә инкишаф етдирән сәнәткар кими көстәрәрәк «Мүҹтәһидин тәһсилдән гајытмасы», «Көпәјә еһсан», «Гази саггалыны јандырыр», «Аллаһа рүшвәт» вә башга әсәрләрини сәрф-нәзәр етдикдән сонра ашағыдакы гәрибә вә зиддијјәтли нәтиҹәјә кәлир: «Јәгиндир ки, әкәр онлар да әгли-пејғәмбәрин милләти-ислама рәһбәр едиб әгл көстәрдији тәригләсалик олмағына баис олсајдылар, мүсәлманлар бу гәдәр далда галмаздылар вә бу дәрәҹәдә бәталәт вә фәлакәтә дүшмәздиләр» (сәһ. 60).

Бунунла јанашы, Ф. Көчәрли С. Әзимин рус дилинә олан рәғбәтини гејд едир вә ону алгышлајыр. Шаирин бу саһә илә бағлы ше'рләриндән нүмунәләр верир вә беләнәтиҹәјә кәлир: «Үмуми мүсәлман әдиб вә шаирләриндән һеч бириси милләти-исламы о дәрәҹәдә тәһсили-үлумә вә фүнунә, һүммәт вә гејрәтә иттиһад вә иттифага, тәрәгги вә тәмәддүнә дә'вәт гылмајыбдыр, нә гәдәр ки, бу јолда Һачы Сејид Әзим... кими милләтин гејрәт вә тәәссүбүн чәкмәјибдир. Онун одуна өз ҹаныны јахмајыбдыр» (сәһ. 64—65).

«Сејид Әзим» очеркиндә Ф. Көчәрли милләтин керилијиндән, авамлығындан, елмдән кәнарда галмасындан шикајәтләнир вә С. Ә. Ширвани јарадычылығындан чыхыш едәрәк бүтүн гәләм достларыны дөврүнүн «Иршад», «Тәрәгги», «Фүјузат» вә дикәр мәтбуат органларында бу мәсәлә илә әлагәдар олараг фәалијјәт көстәрмәјә, чыхыш етмәјә чағырыр. Әһмәд бәј Ағајев кими дини, мүсәлман психолокијасыны тәблиғ едән зијалылары тәнгид атәшинә тутур. С. Ә. Ширванинин дөври мәтбуатда, хүсусилә «Әкинчи» гәзетиндәки иштиракы һаггында верилән мә'лумат да мараглыдыр. С. Әзимин «Әкинчи»дәки фәалијјәти Ф. Көчәрли тәрәфиндән дәриндән тәһлил олунур. О, бә'зи һалларда С. Әзимин дүзкүн фикирләринә гаршы чыхыр вә биртәрәфли нәтиҹәләрә кәлир. Ф. Көчәрли шаирин мәшһур «Инсан габили-тәрбијәдир. Нәбатат вә һејваната тәрбијә вә әдәб тә'сир етдикдә инсана тә'сир етмәзми» кәламына гаршы чыхараг јазырды ки, һәр адам тә'лим-тәрбијәјә габил дејилдир. Онлар нә гәдәр тәрбијә олунсалар да јенә дә авамлыгда галаҹаглар.

«Сејид Әзим» очеркиндә Ф. Көчәрли шаирин тәмсил вә һекајәләри һаггында да данышыр. О, бунлардан бә'зиләринин фарс вә рус дилинә тәрҹүмә олундуғуну билдирир. «Аслан илә ики өкүзүн вагијјәси», «Әрәбин һәзрәти-Әлидән суалы», «Вәсијјәти-Искәндәр» вә башга әсәрләрә әсасланараг онун тәмсилләринин ушаглар үчүн јарарсыз олдуғуну сөјләјир. Бу фикир инандырычы көрүнмүр. Чүнки алимин мисал кәтирдији «Аслан вә ики өкүз» тәмсилиндә кәнч нәслин тә'лим-тәрбијәси үчүн хүсуси әһәмијјәти олан бирлик, достлуг вә әгидә јолдашлығы тәблиғ олунур. Ф. Көчәрлинин «Сејид Әзим» очеркиндә ән дәјәрли фикирләри шаирин гәзәл, гәсидә, мүрәббе, мүхәммәс, мүсәддәс, тәрҹибәнд вә тәркибәндләри һаггындадыр. О, шаирин бу әсәрләриндән кениш нүмунәләр верир вә бә'зиләринә истинад едәрәк јазыр: «Сејид Әзимин өјлә көзәл вә сәлис гәсидәләри, өјлә хошмәзмун мүхәммәсләри вә гит'әләри, өјлә руһпәрвәр гәзәлләри вар ки, Фүзули Бағдадинин кәламына әвәз ола биләрләр» (сәһ. 95).

Ф. Көчәрли шаирин дөврүнүн варлы, танынмыш адамлары һаггында јаздығы бир сыра гәсидәләри һаггында да мә'лумат верир. Бу очеркдә диггәти ҹәлб едән мәсәләләрдән бири дә Ф. Көчәрлинин сәнәткар вә сәнәт һаггында јүрүтдүјү фикирләрдир. Һәр бир шаири дөврүнүн көзү-

ачыг, ичтимаи дәрд вә бәлалары вахтында көрән зијалысы һесаб едән Ф. Көчәрли сәнәткары белә гијмәтләндирир: «Һәгиги шаирин вә һәгиги әдибин јазмагдан вә ше'р демәкдән башга бир шүғлү сәнәти кәрәк олмасын. Әкәр шаир пешәкар вә әһли сәнәт олса, о сәнәт вә пешә шаирин јазмағына, ше'рләр васитәсилә јохдан хәлг етмәјинә, онун тәб'инин ачылыб барвәр олмағына мане оларды. Шаирин сәрмајәси һагг-таала она бәхш вә әта гылдығы тәб'и-сәлимдир ки, ондан нәш'әт едиб зүһурә кәлән чәваһирләрин һәр бирисинин әрбаби-нәзәриндә гәдр вә гијмәти зијадәдир. Вә лакин бизим ичимиздә ол дүрри-киранмајәләрин баһасына пул верән јохдур» (сәһ. 98).

«Сејид Әзим» очеркиндә шаирин Абдулла бәј Аси, Әһсәнүл Гәваид, Капитан Султанов, Шаир Мәһчур, Губалы Налан һаггында ше'рләр јазмасындан, бә'зиләрини тәнгид етмәсиндән, бә'зиләринә С. Әзимин чавабындан да кениш бәһс олунур. С. Әзимин Фүзулијә јаздығы нәзирәләрдән, онун орижинал сәнәткарлыг хүсусијјәтләриндән данышылыр. Ф. Көчәрли С. Ә. Ширванини Һафиз сәвијјәли сәнәткар адландырыр, онун: «Көнүл, та вар әлиндә, чами меј сүбһә шүмар олма» мисралы гәзәлинә истинад едәрәк јазыр: «Әкәрчи бу гәзәлләрдә эксәријјәтән шәраб вә рүбабдан бәһс олунур вә заһиди-ријакарә шаир һәрдәм долашыб... күнчи-мејханәни аличәнаб ваизин бећиштинә, бадеји-наби көвсәринә вә сагији-садәни ғылманына тәрчиһ тутур вә лакин ким нә билир мејханәдән шәраб вә сагидән мурад кимдир вә нәдир. Әкәр түркләрин дә Сејид Мәһәммәд Вәһәбиси олса иди... дүјүнү ачарды» (сәһ. 125).

«Сејид Әзим» очеркиндә рәвајәт, хатирә вә бир сыра мә'луматлар кениш јер тутур. Шаирин әдәби ирси там кенишлији илә тәһлил вә шәрһ олунмур. Алимин сәнәткара јанашма методу мүәјјән мә'нада гүсурлудур. Лакин бу да бир һәгигәтдир ки, «Сејид Әзим» очерки сонралар бу сәнәткарын өјрәнилмәси үчүн мө'тәбәр мәнбәләрдән бири олмушдур. XIX әср әдәбијјатынын көркәмли тәдгигатчысы олан Ф. Гасымзадә Сејид Әзим Ширвани вә XIX әсрә гәдәрки әдәбијјатымызын бир сыра көркәмли әдәби шәхсијјәтләри һаггындакы мәгалә вә очеркләриндә башга мәнбәләрлә јанашы, бу бөјүк алимә дә истинад етмишдир.

Бакыханов вә Закир јарадычылығында инкишаф едән тәмсилчилији јени бир мәрһәләјә галдыран С. Ә. Ширванини Ф. Гасымзадә даһа дәриндән тәдгиг вә тәһлил етмиш, онун јарадычылығынын маһијјәтини, сәнәткарлыг хүсусијјәтләрини елми әсасларла шәрһ етмишдир.

Бу чәһәтдән Ф. Көчәрлинин «Сејид Әзим» очерки шаир һаггында бир сыра јени, мараглы мә'луматлар верән илк мәнбәләрдән бири кими әдәбијјат тарихимиздә хүсуси әһәмијјәтә маликдир.

Үчүнчү һиссәнин ән мараглы очеркләриндән бириси Абдулла бәј Аси һаггында верилән мә'луматдыр. Ф. Көчәрлинин көстәрдији кими, Абдулла бәј Аси XIX әсрин биринчи јарысында Гарабағда јаранмыш «Мәчлиси-үнс»үн фәал шаирләриндән бири олмушдур. О, Гасым бәј Закирин гыз нәвәси Әли бәј Фуладовун оғлудур. Көчәрли Асинин һичри 1256-чы илдә Шушада анадан олдуғуну, тә'лим-тәрбијәсини Шушада алдығыны, әрәб вә фарс дилләринә мүкәммәл бәләд олдуғуну сөјләјир. Ону күчлү исте'дада, дәрин һафизәјә малик бир сәнәткар кими тәгдим едир. О, јазыр ки, Аси Әлишир Нәваини әзбәрдән билирди, нәинки Азәрбајчан, һәмчинин чығатај дилиндә көзәл ше'рләр јазырды. Асини Гасым бәј Закир, Сејид Әзим Ширвани сәвијјәли шаир кими гијмәтләндирән Ф. Көчәрли јазыр: «Асинин тәб'и-ше'ријјәсинин сәдасы һәр јерә јајылыб, өз әсриндә кәлам әһлинин сәрәфразы, ше'р вә гәзәл демәкдә үдәбалар мүмтазы олуб, онун нам вә шөһрәти Шәки, Ширван, Кәнчә вә Газах маһалына јајылмышды, һәр тәрәфдән она намәләр јазылыб, ше'р вә мәнзумә көндәриб, рә'јини арардылар вә тәшвигаты илә ифтихар едәрдиләр вә тәнгидати-фазиланәләри сајәсиндә ез әш'ар вә кәламларына тәбдил вериб һәкку ислаһ едәрдиләр» (сәһ. 147).

Асинин нәинки Гарабағда, бир сыра әдәби мәчлисләрдә, хүсусилә Шамахы шаирләри ичәрисиндә дә бөјүк һөрмәти вар иди. Ф. Көчәрлинин дедији кими, Аси «Бејтүл-хамушан», «Бејтүл-сәфа», «Мәчлиси-үнс» вә башга әдәби мәчлисләрдә ән мө'тәбәр шәхсләрдән бири иди. Бу мәчлисләрдә олан әдәби мүбаһисәләрә эксәрән Асинин ше'рләри илә јекун вурулармы. Ф. Көчәрли Асинин әдәби мәчлисләрдә һамынын диггәтини чәлб едән ше'рләриндән бир нечә нүмунә вермишдир. О, бу нүмунәләри Фүзули поезијасына бәрабәр тутур, Сејид Әзим вә Закирин ше'рләри илә ејни сәвијјәдә гијмәтләндирирди. Алим фикрини әсасландырмаг үчүн Асинин «Мәчлиси-хамушан»а көндәрдији белә бир ше'рини нүмунә верир:

Фəна мүлкинə ашиг кирмəјинчə нəфси рам олмаз,
Мəгами лимəəллаһ сирри анунчүн тəмам олмаз.
Көнүл пири-муғанын, фејзү лүтфи кəр ола шамил,
Меји-вəһдəт ајағын ал əлə, бу мej һəрам олмаз (сəһ. 149).

Ф. Көчəрли Асинин чығатај-өзбəк дилиндə јаздығы əсəрлəринə истинад едəрəк белə бир фикри ирəли сүрүр ки, «Əчнəби лисанында белə фəсаһəт вə бəлағəтлə ше'р демəк һəр адамын һүнəри дејил» (сəһ. 157).

Ф. Көчəрлинин чығатај-өзбəк дилини əчнəби дили адландырмасы «Материаллар»ын мүгəддимəсиндə нəшријјат тəрəфиндəн һаглы олараг чидди тəнгид олунмушдур. «Аси» очеркиндə Ф. Көчəрли һаглы олараг Асинин поезијасына хас олан ичтимаи-сијаси мотивлəрдəн, шаирин сатирик тенденсијасындан данышыр. Көстəрир ки, Аси поезијасында дин, мүсəлманчылыг, үмумəн ислами зеһнијјəт чидди тəнгид олунур. О, Аси поезијасындакы сатирик руһу шəрһ етмəк үчүн ваизлəри тəнгид едəн бир ше'рини нүмунə кəтирир:

Заһида, кушеји-мəсчиддə нəјим вар мəним,
Бəрбəтү чəнкү дəфү нај, нејим вар мəним.
Көвсəри вə'дə едирсəн мəнə кəрчи нисјə,
Нəгд дəстимдə бу күн чами-мејим вар мəним.
Һурү гылманыны чох вəсф елəмə минбəрдə,
Көр нечə сагији-фəрхүндəпејим вар мəним...
Асија, мејкəдə күнчүн өзүнə мəскəн едиб,
Нүсрəти-мүлки-Кəјавуси-Кејим вар мəним (сəһ. 158—159).

Бу вə бу гəбилдəн олан «Вəфалы ашиг», «Мүхəммəс бəһри-тəвил» кими əсəрлəринə истинад едəрəк Ф. Көчəрли Асини сатира саһəсиндə руһлу сəнəткар адландырыр вə онун бир гəзəлиндəн ики мисраны мисал кəтирир:

Ешг рујиндə уруб лафи-əнəлһəг куја
Чəкилиб зүлфдə Мəнсур кими дилдарə (сəһ. 159).

«Аси» очерки көстəрир ки, Ф. Көчəрли шаирин јарадычылығына јахшы бəлəддир. Чүнки алим Асинин əсəрлəрини јалныз идеја, мөвзу чəһəтдəн тəһлил етмир. Јери кəлдикчə онун мəһəббəт мөвзусунда јаздығы ашиганə ше'рлəриндəн дə бəһс едир. Асинин өзүнəмəхсус сəнəткарлыг хүсусијјəтлəриндəн данышыр вə көстəрир ки, «Бундан сəва Асинин кенə хејли мөвзун вə рəван бəһритəвиллəри вə мүхəммəслəри вардыр, чүмлəсини јазмаға еһтијач јохдур» (сəһ. 163).

«Аси» очеркиндə Ф. Көчəрли шаирин һəјатындан данышаркəн Натəванла бағлы бир сыра рəвајəтлəр вə һадисəлəрдəн бəһс едир. Бə'зи мəсəлəлəрə, хүсусилə Натəвана јаздығы һəчвə көрə достлары илə Аси арасында баш верəн наразылыглардан вə саирəдəн данышыр. Ф. Көчəрли Аси поезијасынын Шəки, Ширван, Кəнчə, Гарабағ маһалларына јајылмасыны хүсуси гејд едир вə бүтүнлүкдə онун əдəби ирси һаггында белə гəнаəтə кəлир: «Абдулла бəјин тəхминəн 1500-ə гəдəр əфрады вардыр ки, ибарəти-мүхəммəсат, мүстəзад, тəрчибəнд, гəзəлијјəт, тəчнис вə нөвһəчатдан, һејфа ки, бу əсəрлəрдəн чохуну əлə кəтирмəкдə ачиз галдыг» (сəһ. 171).

Сон иллəрин тəдгигатчылары да Ф. Көчəрлијə истинад едəрəк Асини XIX əсрин көркəмли шаири һесаб етмиш вə онун һаггында бир сыра мараглы фикирлəр јүрүтмүшлəр.

Əдəбијјат тарихинин үчүнчү һиссəсиндə Хуршидбану Натəванын јарадычылығына да хүсуси јер верилмишдир. Натəван Азəрбајчан əдəбијјаты тарихиндə дəрин из бурахан, өз əсəрлəринин инчə, лирик үслубу вə бəдии көзəллији илə танынан сəнəткарлардан биридир. Натəван да Абдулла бəј Аси кими əдəби мəчлислəр дөврүндə јазыб јаратмышдыр. Ф. Көчəрли көстəрир ки, о, Ашыг Пəри, Фатма ханым Кəминə кими шаирлəрин мүасири олмушдур. Хуршидбану Натəван Меһдигулу ханын гызы, Ибраһимхəлил хан Чаванширин нəвəсидир. Ф. Көчəрли көстəрир ки, XIX əсрдə Азəрбајчанын бир сыра əјалəтлəриндə ше'р-сəнəт һəвəскарларыны əтрафына топлајан əдəби мəчлислəр јаранырды. Бу əдəби мəчлислəр поезијанын инкишафына мүсбəт тə'сир көстəрмишдир. Гарабағда «Мəчлиси-үнс», «Мəчлиси-фəрамушан», Шамахыда «Бејтүл-сəфа», Бакыда «Мəчмəүшшүəра», Ордубадда «Əнчүмəни-шүəра», Лəнкəранда «Фөвчүл-фүсəһа» вə башга мəчлислəр фəалијјəт көстəрирди. Бу мəчлислəрдə 100-ə гəдəр шаир иштирак едирди. Һаггында данышдығымыз мəчлислəр ичəрисиндə «Мəчлиси-үнс» даһа фəал иди. «Мəчлиси-үнс» шаир Мирзə Рəһим Фəнанын тəшəббүсү илə 1864-чү илдə Шушада јаранмышды. Ф. Көчəрли гејд едир ки, мəчлис үзвлəрдəн биринин—Һачы Аббас Акаһын евиндə кечирилəрди. Хуршидбану Натəван да һəмин мəчлисдə фəалијјəт көстəрмиш вə 1872-чи илдəн е'тибарəн ону өз һимајəсинə көтүрмүшдү. Ф. Көчəрли көстəрир ки, тəшкил олундуғу заман дөрд нə-

фәрдән ибарәт олан мәчлис тезликлә бөјүмүш, 30-а гәдәр шаири әһатә едән күчлү вә һөрмәтли бир тәшкилата чеврилмиш вә бунларын арасында олан гадын шаирләриндән үчү даһа чох танынмышдыр: Маралјанлы Ашыг Пәри, Фатма ханым Кәминә вә Хуршидбану Натәван. Ф. Көчәрли көстәрир ки, Натәван Дағыстан нүчәбаларындан кнјаз Хасај хан Усмијевә әрә кетмиш, ондан ики өвлады — Меһдугулу хан Сани адлы оғлу вә гызы Ханбикә олмушдур. Оғлу чаван јашларында вәфат етмиш вә бу, Натәванын шәхсијјәтинә, әдәби јарадычылығына чох күчлү тә'сир көстәрмишдир. Гызы Ханбикә исә Нахчыван ханларындан Исмајыл ханын оғлу Аман хана әрә кетмишдир. Натәванын биринчи әри өлдүкдән сонра о, Гарабағын нәчиб сејидләриндән олан Сејид Һүсејнә әрә кетмиш, ондан да бир нечә гызы вә бир оғлу олмушдур. Ф. Көчәрли Натәваны вәтәндаш сәнәткар кими чох јүксәк гијмәтләндирир. Шушаја чәкдирдији булағы онун ән јахшы хидмәтләриндән бири һесаб едир. Көчәрлинин дедијинә көрә Натәван вахтынын чохуну Гарабағын мәшһур сәнәткарларындан олан Г. Б. Закир, Абдулла бәј Аси, Мирзә Рәһим Фәна, Һачы Аббас Акаһ, Мә'мо бәј Мәмаји, Мирзә Әләскәр Нөврәслә бирликдә кечирәрмиш, өз гәзәлләрини халг ше'ри үслубунда јаздығы үчүн мүасирләринин диггәтини чәлб етмишдир. Ф. Көчәрли Натәванын поезијасындан бир сыра нүмунәләр вермишдир. Онун оғлу Меһдигулу ханын өлүмү илә әлагәдар јаздығы «Варымдыр синәдә дәрдү-гәми-ниһан, өлүрәм», «Олмушам дәһри-бәла ичрә бу күн диванә мән» мисралары илә башланан гәзәлләри Ф. Көчәрли тәрәфиндән јүксәк гијмәтләндирилир. Алим гејд едир ки, Хуршидбану Натәванын ше'рләрини мүасирләри һәмишә изләмиш, ону һөрмәтлә јад етмишләр. Ф. Көчәрли бу фикрини тәсдиг етмәк үчүн Г. Б. Закирин Натәвана, Ахундовун Натәванла әлагәдар олараг Закирә јаздығы ше'рләри нүмунә көстәрир. Очеркдә Натәванын һичри 1271-чи илдә хәстәләндији вахт Чәфәргулу хан Нәванын она јаздығы ше'риндән ики мисранын шаирәнин мөһүрүнә һәкк олундуғу көстәрилир.

> Нешинәд ба мәләк занубе зану,
> Кәнизе-Фатеме Хуршидбану (сәһ. 219).

Ф. Көчәрли Натәваны ше'рин гајда-ганунларына дәриндән бәләд олан, әсәрләринин дил, үслуб, вәзн вә гафијә хүсусијјәтләринә диггәт јетирән бир сәнәткар кими тәгдим едир. «Күлбеји-еһзан», «Мөһнәти-мәлал», «Бәлаји-һичр», «Чәфаји-дәһр», «Дәрди би дәрман», «Дилинашад», «Өлүрәм», «Олајды» вә башга әсәрләр шаирин һәјата, инсанлыға мүнасибәти бахымындан чох гијмәтлидир. Натәванын поезијасында өзүнү көстәрән бә'зи субјектив һисс вә дујғулар өз көкләри илә шаирәнин һәјат амалына, чәмијјәтә мүнасибәтинә әсасланыр. Тәсадүфи дејил ки, бу чәһәтләри дәриндән изләјән, нәзәрә алан Ф. Гасымзадә «XIX әср Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи» китабында көстәрир ки, Натәван ше'рләриндә бә'зән фәрди дујғулардан мәһәббәт тәрәннүмүнә, шәхси шикајәтдән ичтимаи шикајәтә кечир, онун сәмими лирикасында јалныз өзүнүн дујғулары дејил, Азәрбајчан гадынлығынын һүгугсузлуғу вә талесизлији ифадә олунмушдур.

Ф. Көчәрли Натәванын мүасири Фатма ханым Кәминә һаггында да бә'зи мүлаһизәләр сөјләјир. Алимин Кәминә һаггындакы гејдләри өз елми дәјәри илә фәргләнир. Истәр Ф. Көчәрлијә гәдәр вә истәрсә дә сонракы тәдгигатларда бу сәнәткар һаггында кифајәт гәдәр мә'лумат јохдур. Лакин сон заманларда—1974-чү илдән сонра бу шаирин јарадычылығы әдәбијјатшүнасларын диггәтини чәлб етмишдир. Профессор Ә. Чәфәрзадә «Азәрбајчанын ашыг вә шаир гадынлары» китабында Кәминәдән бәһс етмиш, әсәрләриндән бир сыра нүмунәләр вермишдир. Ф. Көчәрлинин «Фатма ханым» очерки бу мә'нада илк мәнбә кими мараг доғурур. Алим көстәрир ки, Гарабағын үчүнчү шаирәси Фатма ханым Кәминәдир. О, һичри 1257-чи илдә Шушада доғулмуш, тә'лим-тәрбијәсини орада алмышдыр. Мирзә бәј Баба Фәнанын өвладлары хилгәтән фәрасәт вә зөвг саһиби олдуғундан Фатма ханым да кичик јашларындан өз фитри камалы илә һамыны һејран етмиш, шөһрәт вә һөрмәт газанмышдыр. Фатма ханым түрк вә фарс дилләриндә көзәл ше'рләр јазармыш. Тәхминән 4—5 јүз әфрад ше'р вә гәзәлләри вардыр. Онларын бә'зиләрини әсәрә дахил етдик. Онун гәзәли-түрки адландырдығы ше'ри беләдир:

> Дүшәр көнлүм, әзизим, ганә сәнсиз,
> Кәлир шаму сәһәр әфғанә сәнсиз.
> Сәнинлә дузәхин нарына јаннам
> Бећиштдә бахмазам гылманә сәнсиз (сәһ. 221).

Ф. Көчәрли Фатма ханымын гәзәлләринин дил вә мәзмун бахымындан бир-бириндән көзәл олдуғуну гејд едир. Мәгаләдә Фатма ханымын Мирзә Рәһим Фәна чәнабларына јаздығы һәчви вә Мирзә Рәһим Фәнанын она чавабыны хатырлатмагла кифајәтләнмиш, Кәнчәли Фани тәхәллүслү шаирин онлара јаздығы гәзәлиндән исә үч бејт нүмунә вермишдир.

Јазмыш Кәминә, ше'ри-Фәнаја әчәб чаваб,
Вермәз чаваб ше'рилә бу нөв һич кәс.
Дүшдү нәзәр кәмали-Фәнаву Кәминәјә,
Тәрчиһи-әгл гојду бу әшарә пишү пәс,
Ше'ри-Кәминә чүн әсәли-шәһди-хошкувар,
Дурмуш Фәна кәламы мүгабилдә чүн мәкәс (сәһ. 223—224).

Ф. Көчәрли гејд едир ки, газахлы шаир Ахунд Молла Аббас да Кәминәнин кәламыны—ше'рини Фәнанын ше'риндән үстүн тутмушдур. Ф. Көчәрли әсәринә дахил етдији ше'рләри мүгајисәли шәкилдә тәһлил едир вә ашағыдакы гәнаәтә кәлир: «Бизим зәннимизә көрә һәр ики шаир Кәминәнин кәламыны Фәна әш'арына тәрчиһ тутмагда вә Фәнаны бир нөв тәһгир вә хәчил етмәкдә мүбалиғә едибләр. Зира Мирзә Рәһим Фәна чәнаблары зијадә мүәддәб вә саһиби-мә'руфәт бир вүчуд олдуғундан бир кәсин гәлбинә тохунмаз. Онун Кәминәјә тутдуғу бир пара ирадлар һагг дејилсә дә, еләә бир бөјүк хәта да дејил ки, шаирә ондан артыг төһмәт кәлсин. Шаир анчаг зәрифанә шаирәнин көзәллијини, әһли-һал вә саһиби-дил олмасыны вә батиндән она мејлү рәғбәт бағламағыны изһаф едибдир. Гареини-кирамы шәкдән чыхармаг үчүн Фәнанын бағламағыны инша етдији кәламын ахыр бејтләриндән бир нечәсини бурада зикр етмәјә лазым көрдүк:

Мүддәтди көнлүмүн сәнә кизлин никаһы вар,
Даим хәјал онунла едәр налә чүн чәрәс.
Дәрд әһлисән, чифајдә һәмдәрдин олмады,
Бидәрдләр олурму сәнин илә һәмнәфәс?» (сәһ. 224—225).

Бу гејдләрдән сонра Ф. Көчәрли шаирәнин һәјат тарихчәсиндән, чәмијјәтдәки мөвгејиндән вә мүасирләри арасындакы нүфузундан данышыр. Алимә көрә Фатма ханым Кәминә дөврүнүн көзүачыг, һуманист вә јүксәк мәдәнијјәтли бир зијалысы олмушдур. «Фатма ханым» очеркиндә охујуруг: «Фатма ханым һәгигәтдә чох көзәл вә

зәриф бир чан иди вә заһири көзәллијинә мүвафиг батини вә мә'нәви тәрәфдән дәхи... зијадә хошхулг, мулајимә вә хошрәфтар... иди ки, онун вәфаты чүмлә шүәра вә үрәфаји Гарабаға бөјүк бир јас олду». Фатма ханым һичри 1316-чы илдә, јә'ни 1898-чи ил сентјабр ајында Шушада вәфат етмишдир (сәһ. 225).

Әдәбијјат тарихинин үчүнчү һиссәсинин сонунда Ф. Көчәрли Һачы аға Фәгир Ордубади һаггында мә'лумат верир. О, Фәгири мүасир мөвзулара мејл едән, дөврүнүн танынмыш лирик шаири адландырыр. Ф. Көчәрли Фәгирин Азәрбајчан вә фарс дилләриндә јазылмыш ше'рләриндән ибарәт «Күлшәни-үрфан» әсәрини хүсуси гејд едир. Алим Фәгирин әсәрләринин идеја-мөвзусу вә бәдии хүсусијјәтләринә көрә Өмәр Хәјјам кими шаирләрә јахынлашдығыны, Баһар Ширвани, Сејид Әзим вә Абдулла бәј Аси илә бирләшдијини гејд едир. Фәгирин адынын Нахчыван, Ордубад тәрәфләриндә, Иранын бә'зи шәһәрләриндә әдәбијјатчылара мә'лум олдуғундан данышыр. «Һачы Аға һичри 1252-чи илдә Нахчыван наһијәсиндә доғулубдур. Әһалисинин чохусу мүсәлмандыр. Тичарәтлә мәшғул олур. Ордубад инди Иран илә Русијанын сәрһәддиндәдир. Рус дөвләтинә аиддир. Фәгирин атасы Иранда алыш-вериш едәрмиш. Она көрә Фәгир Ирана кедиб ушаглыгдан Тәбриз, Шираз кими шәһәрләрдә бөјүмүшдүр. Рәвајәтә көрә Ширазда тәһсил алыб, әрәб, фарс дилләрини јахшы өјрәнмиш, ана дилинә күчлү мејл етмишдир. 25 јашында вәтәнә гајыдыб ше'рләрилә шөһрәт тапмышдыр. «Күлшәни-үрфан» адлы бир мәчмуә һазырлајан Фәгир һазырчаваб, һафизәли бир шәхс имиш. Һичрәтин 1303-чү сәнәсиндә 45 јашында икән өлмүшдүр. Фәгирин мәчмуәсини үч ил бундан әввәл оғлу Кәрбәлаји Мәммәд Сәид Ордубади Тәбриздә чап олунмаға көндәрмишдир. Бу вахта гәдәр чап олунмасы бизә мә'лум дејил» (бах: сәһ. 269—270).

Ф. Көчәрли Фәгирин бир сыра әсәрләриндән данышыр вә хүсуси олараг белә бир бејтини нүмунә кәтирир:

Ган ағла, еј көзүм, јенә фәсли-баһар олур,
Бүлбүл баһар оланда иши аһү зар олур (сәһ. 271).

О, бу әсәрә истинад едәрәк Фәгирин поезијасы һаггында марагль фикирләр сөјләјир: «Фәгирин бу ибрәтнамәсинә һикмәт нәзәрилә бахылса, һәгигәтдә бир пара сирләр ашкар олур. Рузикари-ситәмкарын пәнчеји-гәд-

дарында кирифдар олуб, өмүрләринин баһар чағында әчәл бадәсини нуш едән чаван оғланларын, зиба сәнәмләрин мәзарлары үстә битән күл вә лаләләрин... һәр бириси онларын һүсн-мәлаһәтләриндән нишанә дејилләрми?

...Дүнјанын иши беләдир. Бир кәси баша кими хошһал вә камјаб етмәјибдир» (сәһ 274).

Бу изаһатдан сонра Ф. Көчәрли Фәгирин «Күрдүн чул сатмағы» тәмсилини нүмунә көстәрир, әсәрин ифадә етдији мәтләбләрдән данышыр. Алимә көрә, Фәгир бу кәламында халгын авамлығыны вә керилијини тәнгид етмишдир.

Китабын икинчи чилдинин икинчи һиссәсиндә Ирәван вә Дәрбәнд шаирләриндән бәһс олунур. Бир гајда оларағ, Ф. Көчәрли сәнәткарлары чоғрафи принсип әсасында груплашдырдығы үчүн әввәлчә Ирәван шәһәри һаггында гыса мә'лумат верир. Көстәрир ки, Ирәван гәдим шәһәрләрдән биридир. Зәнки чајынын јанындадыр. Шәһәрин бир һиссәси чајын кәнарында уча јердә, бир һиссәси исә чухурдадыр. Бағ-бағчалы бир јердир. Әһалиси памбыг, чәлтик, буғда әкмәклә мәшғулдур. Диндар мүсәлман олдуглары үчүн елм вә мә'рифәтдән там хәбәрдар дејилләр. Нә гәдәр чалышырларса да авамлыглары үзүндән јүксәлә билмирләр. Шәһәрин гәрб вә шимал тәрәфиндә булуддан башларына санки әммамә сарыјан, куја инсанлары аллаһа доғру чағыран пирамид шәклиндә көзәл, башы гарлы Ағры дағы көрүнүр. Бөјүк Ағрынын тәпәси һәмишә гарла өртүлү олур. Ф. Көчәрли гејд едир ки, рәвајәтә көрә Нуһ пејғәмбәрин кәмиси туфандан вә селдән горунмаг үчүн Ағры дағынын башында дајанмышдыр. Ермәни тарихчиләри дә бу рәвајәтә, јә'ни Нуһ кәмисинин Ағры дағында дајанмасына истинад едиб дејирләр ки, «Ирәван шәһәри Нуһун көзүнә саташан кими о, шадланмыш вә ону «Веди» дејә чағырмышдыр (ермәничә көрсәнмәјә «Веди» дејилир). Ермәни тарихчиләринин дедијинә көрә 1441-чи илдән сонра Ирәван шәһәри тәхминән дөрд әсрә гәдәр Османлы империјасына вә Ирана табе олубдур. Османлылар шәһәрин чәнуб сәмтиндә, Зәнки чајынын үстүндә бир гала тикдирибләр. 1804-чү илдә князь Сисјанов, 1808-чи илдә Гудович Ирәваны мүһасирәјә алмыш, лакин тәслим едә билмәмишдир. Нәһајәт, 1827-чи илдә Паскевич Ирәваны тәслим едә билмишдир. Алим Ирәван шәһәринин кечмишдә шаирләрин, зијалыларын, молла, мүчтәһид, заһидләрин јетишмәсиндә бөјүк ролу олдуғуну гејд едир вә бу шәһәрлә бағлы 18 сәнәткар һаггында мә'лумат верир.

1262-чи илдә (һичри) анадан олан вә ев тәрбијәси алдыгдан сонра Мирзә Мәһәммәд Тағы Нахчыванинин мәктәбиндә аз вахтда фарс, түрк дилләрини өјрәнән, өмрүнүн чохуну тичарәтлә кечирән Мәшәди Исмајыл Бәзми варлы тачирләрдән бири олмуш, һәјатынын чох һиссәсини дөврүнүн зијалы алим вә шаирләри илә кечирмиш, узун мүддәт Ирәван шәһәр мәктәбиндә мүәллимлик етмишдир. Ф. Көчәрли өз хатирәләриндә Бәзми илә олан танышлығындан, Ирәван кимназијасына мүәллим тә'јин олунан заман Мирзә Исмајылын тәдрис үсулу илә таныш олмаг үчүн онун мәктәбинә кетмәсиндән бәһс едир. Мәшәди Исмајылын ушаглара әлифбаны өјрәтмәк үчүн сөвти үсулу илә тәртиб етдији әлифба китабы үстүндә көһнә мүәллимләрин ону истеһзаја гојдугларыны да үрәк ағрысы илә гејд едир. Бәзминин фарсча, түркчә ше'рләри чохдур. Амма бир јерә чәм олмајыб. Әсәрләринин чоху гәзәл, рүбаи, мүхәммәс вә гәсидәләрдир.

Ф. Көчәрли шаирин бир нечә гәзәлини вә мүхәммәсини китаба дахил етмиш, онларын идеја-мөвзу вә сәнәткарлыг хүсусијјәтләриндән данышмышдыр. О, Бәзми лирикасында мәһәббәт мөвзусунун, ашиг-мә'шуг изтирабларынын күчлү олдуғуну гејд етдикдән сонра шаирдән нүмунәләр вермишдир. Мәс:

Һәр кимсәнин ки, сән кими бир назлы јары вар,
Дүнјада ејшү ишрәти, хош рузикары вар (II ч., II һ., сәһ. 5).

Ф. Көчәрли Бәзминин бә'зән «Әндәлүс» тәхәллүсү илә ше'рләр јаздығыны, һәчв вә сатираја мејл етдијини гејд едир, лакин белә әсәрләриндән нүмунәләр вермир.

Әслән Тәбриз маһалынын Сәраба јахын Пирануш гәсәбәсиндән олан Мирзә Казым һичрәтин 1248-чи илиндә Иранда анадан олмуш, бир мүддәт Тәбриздә галдыгдан сонра Ирәвана кәлмиш, өмрүнүн сонуна гәдәр орада јашамыш вә орада да вәфат етмишдир.

Бир мүддәт Иран дөвләтинин Вис консуллуғунда мүншилик едән Мирзә Казым сонралар хүсуси мәктәб ачыб мүәллимлик етмишдир. Ф. Көчәрли јазыр ки, сөвти үсулла дәрс апаран Мирзә Казымла мән дә јахындан таныш идим. Онунла тә'лим-тәрбијә мәсәләләринә даир сөһбәтләр едирдик. Тә'лим үсулларында бөјүк мәһарәти

вар иди. Бу саһәдә билијини артырмаг үчүн кимназија мүдиринин ичазәси илә Чистјаковун дәрсләринә гулаг асарды. Мирзә Қазымла бәрабәр Мирзә Әли дә о вахтлар Ирәванда мәктәб ачмышдыр. Һазырлыглы мүәллим иди. Тәзә үсул илә ашина олмаг үчүн Чистјаковун евинә вә синфинә кедәрдиләр. О да лазыми көмәк едәрди. Мирзә Қазымын беш чилд китабы варды.

Ф. Көчәрли Мирзә Қазымын ушаглар үчүн түрк дилиндә нәср вә нәзмлә бир китабча тәртиб етмәсиндән, әсәри хырда һекајәләр, нағыллар вә дүзкүләрлә зәнкинләшдирмәсиндән бәһс едир. Онларын чохунун Мирзә Қазымын өзү тәрәфиндән јазылдығыны дејир. О, көстәрир ки, бу дүзкүләр ушагларын ағызда сөјләдији «Үшүдүм ha, үшүдүм, дағдан алма дашыдым» вәзн вә бәһриндә тәртиб олунмушдур. Алим Мирзә Қазымы бир маарифчи, педагог кими јүксәк гијмәтләндирир. Ушаглары охумаға, елмә, сәнәтә һәвәсләндирмәкдә, онлары зәһмәтә алышдырмагда, тәһсилә сөвг етдирмәкдә Мирзә Қазымын хүсуси истеʼдады олдуғуну көстәрир. Ф. Көчәрли онун дүзкүләриндән бир нечәсини нүмунә вермишдир:

Ај афәрин, күл оғлум,
Күл оғлум, бүлбүл оғлум.
Дәрсин оху рәванла,
Сонра данышт, күл оғлум...
Оғлум, оғлум, наз оғлум,
Дәрсиндән галмаз оғлум (сәһ. 12—13).

Ф. Көчәрли гејд едир ки, Мирзә Қазым әлифбанын чәтинлијини дујмуш, һәрфләрин дәјишдирилмәсинә тәшәббүс көстәрмиш вә јени әлифба тәртиб етмәк фикринә дүшмүшдүр. Әлифбамызын гүсуруну көстәрән бир мәгалә јазыб мәнә көндәрмишдир. Мән һәмин мәгаләни Тифлисдә нәшр олунан «Кәшкүл» гәзетиндә чап олунмаға көндәрдим. Лакин мәгалә чап олунмады. Мәгалә әлимиздәдир. Көзәл хәтлә јазылмышдыр. О, мәгаләсиндә көстәрир ки, елм, фәнни тәһсил етмәк үчүн јазыб охумаг лазымдыр. Һәр тајфа өзләри үчүн аз мүддәт ичәрисиндә охујуб јазмаға имкан верән әлифба дүзәлдибләр ки, орада һәм самит вә һәм дә саит сәсләр вардыр. Лакин бизим гәбул етдијимиз әрәб әлифбасында јохдур. Бу да бизим саваданмағымыза имкан вермир. Һәтта бу әлифбаны дәјишдирәнләри кафәр адландырырлар. (сәһ. 17).

Ф. Көчәрли көстәрир ки, Мирзә Қазым Мирзә Фәтәли Ахундов кими әлифбамызын гүсуруну көрмүш вә онун дәјишдирилмәси уғрунда фәал мүбаризә апармышдыр.

Мирзә Қазым һичри 1310-чу илдә вәба хәстәлијиндән өлмүшдүр.

Ф. Көчәрли Исмајыл бәј Накамы да «Ирәван шаирләри» башлығы алтында вермишдир. Алим Исмајыл бәј Накамы Нуха шаирләринин ән мәшһуру вә мүгтәдири кими тәгдим едир. Һачы Мәһәммәд бәј оғлу Исмајыл бәј Накам 1257-чи ил һичри тарихдә Нухада доғулмушдур. Ф. Көчәрлинин вердији мәʼлуматдан мәʼлум олур ки, Исмајыл бәј Накам мал-мүлк саһиби олуб, 40 јашына кими фираван һәјат кечирмишдир. Тәдричән дөвләти, малы-мүлкү әлиндән чыхмыш, өмрүнүн ахырында әлиндә галан аз мигдарда мүлкдән кәлән чүзи кәлирлә доланмышдыр. Мүәллифин дедијинә көрә Исмајыл бәј кениш мәʼлуматлы, хошхасијјәт вә биликли бир шәхс олмушдур. Шәки маһалында биринчи шаир һесаб олунан бу сәнәткарын үч бөјүк диванынын, 31 мәгаләдән ибарәт «Кәнч дост» китабынын зәманәсиндә мәшһур олдуғуну да гејд едир. Ф. Көчәрли јазыр: «Накамын әлимизә дүшән әсәрләриндән көрүнүр ки, онун чох ачыг вә рәван тәбʼи вар имиш. Онлардан бир нечәси бурада нүмунә үчүн зикр олунур» (сәһ. 114).

Шаирин гәзәлләриндән, мүсәддәс вә тәркибәндләриндән нүмунәләр верән алим, бу шаир һаггында апарылан тәдгигатлардан данышыр. Шаирин гәзәлләринин идеја-мөвзусундан бәһс етмәклә јанашы Көчәрли Накам поезијасынын бәʼзи гүсурларыны да көстәрир. О, Накамын:

Фәған ки, күнһи ғәми-чан билинмәди, галды,
Тәфәггеји-дили-налан билинмәди, галды (сәһ. 115).

гәзәлинә истинадән көстәрир ки, бу шеʼрдә «күнһи-ғәмичан» бирләшмәси јериндә дејил, һәмчинин чәтин анлашылыр. «Ғәм» инсан әһвали-руһијјәсинә аид бир хүсусијјәтдир. Ғәмин алты-үстү, чүзиси вә күллүсү ола билмәз. Ғәм елә чанда, үрәкдә олур. Ғәмин башда, әлдә, ајагда олмасы гејри-мүмкүндүр. «Тәвәггеји-дил» сөзләринә кәлинчә көстәрир ки, бурада «мәʼна» кәламы вәзн-гафијәјә гурбан верилмишдир. Бүтүн бунлара бахмајараг Ф. Көчәрли онун Фүзулијә јаздығы нәзирәсини бүтүнлүклә әсәрә дахил етмиш вә јүксәк гијмәтләндирмишдир:

Күјн-никарә душ кедиб ејләдим бүка,
Куш ејләјиб фәғанымы ол түрки-дилрүба,
Дәрдими билди, һејрәтими күрдү чабәча,
Рәһм етди һалыма деди: еј әрсеји-бәла,
Ким ејләмиш бу дәрдә сәни мүбтәла? Дедим:
Мән билмәм өзкә, ашиги-һејранынам сәнин (сәһ. 116).

Ф. Көчәрли гејд едир ки, «бурада елә фәрдләр—мисралар вардыр ки, онлары ән бөјүк түрк шаирләринин кәламындан ајырмаг мүмкүн дејил. Мәсәлән, түрк көзәлинин пәришан сачларынын ашиги зәнчирә салмасы вә ону әсир етмәси мачәрасыны мә'шугә сорушдугда ашигин она зәрифанә чавабы чох көзәл тәсвир едилмишдир».

Ф. Көчәрли Накамын сөзүн гүдрәти вә фәзиләти, һәмчинин мәһәббәтин үлвилији, әлчатмазлығы һаггында јаздығы вә Низамијә һәср етдији ше'рдән дә нүмунәләр кәтирир. О бу нүмунәләрә истинад едәрәк көстәрир ки, бүтүн хилгәтин сәбәби «күн» әмри олдуғу кими, һәр шејдән әввәл, вүчуда кәлән дә сөз олубдур. Белә олдугда бүтүн мәхлугатын вүчуда кәлмәсинә сәбәб сөз олубдур. Сөзүн мејданы о гәдәр кенишдир ки, ону тәсвир етмәк мүмкүн дејилдир:

Көвһәри-дәрјаји-нәһандыр сүхән,
Чөвһәри-кәнчинеји-чандыр сүхән.

вә ја:

Тәнк дејилдир сүхән әндазәси,
Аләми дутмуш сүхән авазәси (сәһ. 130—131).

Ф. Көчәрли гејд едирди ки, Накамын сөзү бу дәрәчәдә тә'риф етмәси һеч дә тәсадүфи дејилдир. О јазыр: «Доғрудан да сөз һәр чүр тә'рифә лајигдир... Һәр бир милләтин руһани һәјат вә сәадәти бағлыдыр онун өз ана дилинә, нечә ки, ана дили азадә дилләрдә чаридир, о милләт баги галачагдыр. Бир милләт нә гәдәр зилләт вә үсрәтә дүшсә дә, нә гәдәр хар вә зәлил олуб ихтијарыны итирсә дә, нә гәдәр ачиз, зәиф вә мәғлуб олса да фөвт олмаз, итиб батмаз, бәшәрти ки, онун ана дили әлиндән алынмаја, о дилә чәбр олунмаја. Онун һүрријјәт вә истиглалијјәтинә мүмалиәт көстәрилмәјә, әлузунлуг вә гәләбә олунмуја.

Чәнаби Илминскинин ана дилинин васитәсилә Газан, Оренбург, Уфа вә саир дахили губернијаларын татарларыны руслашдырмаг фикир вә нијјәтлә нечә ки, ахырда заһир олунду, нәтичәсиз галды» (с. 135).

Накам сөз һаггында јаздығы ше'рдә ону јүксәк гијмәтләндирир, ону ешг-мәһәббәтлә бағлајыр. Ешги-мәчази вә ешги-һәгиги һаггында сөһбәт апарыр.

Ф. Көчәрлијә көрә Накамын тәсвир етдији бу ешг бүтүн аләми јашадан, һәрәкәтә кәтирән бир илаһи ешгдир. Һансы ки, кечә вә күндүз чөвлан едиб инсаны зөвг вә шөвгә кәтирир. Шаир ешги ики јерә тәгсим едир. Бириси көзәл бир мә'шугәјә ашиг олмаг, икинчиси исә аллаһа ашиг олмагдыр. Һәр икиси ејни гүввәјә малик олса да, шаир һагга олан мәһәббәти тә'рифләјир. О бири мәһәббәти исә јүксәк һесаб едир. Аллаһа ашиг оланлары Ибраһим Хәлил пејғәмбәр сырасына гојур. Гызыл вә күмүшә, көзәлә ашыг оланлары исә күлханлар силкинә дахил едиб, онлары әһли чәм-чәм адландырыр. Шаирә көрә дүнјаја олан мәһәббәт саһибләринин мәһәббәтини мәчази мәһәббәт, аллаһа ашиг оланлары исә мәһәббәтиһәгиги адландырыр вә көстәрир ки, һәр ики бабәтдә ашиг сабит гәдәм олмалыдыр. Сабит гәдәм олмајан ашигләр ахырда тәнбеһ олунуб чәзаланырлар. Бу фикри тәсдиг етмәк үчүн вә сәдагәтли ашиг нүмунәси кими Шејх Сән'аны мисал көстәрир вә онун мә'шугәси јолунда дининдан кечмәсини тәсвир едир. Ф. Көчәрли бу ше'рдә ифадә олунан бә'зи һадисәләри Шәмс Тәбризидән алдығы бир парча илә мүгајисә етмишдир. О парчада Шәмс Тәбризи илһамсыз, ешг-мәһәббәтсиз адамлары шөвгсүз адландырыр. «Мәһәббәтдән хали синәләр, сүр-сүмүк илә долмуш көһнә бир дағардыр. Белә шәхсләрин адлары лөвһи-инсанијјәтдән позулуб көтүрүлсә, ејни—сәлаһдыр» дејир (сәһ. 147). Идарә («Материаллар»ын чап олунмасы үчүн тәртиб олунмуш һеј'әт) Ф. Көчәрлинин кәтирдији бу парчанын Шәмс Тәбризинин јох, Шејх Баһинин олдуғуну дејир.

Зәманәсиндә, әдәби мүһитиндә дәрин бир из бурахмыш, өз әсәрләри илә халгынын һөрмәтини газанмыш Накамын јарадычылығы индијә гәдәр тәдгигата чәлб олунмамышдыр. Ф. Көчәрлинин бу мә'луматы илк мә'хәз кими хүсуси әһәмијјәтә маликдир.

Ф. Көчәрли «Дәрбәнд шаирләри» башлыглы очеркиндә Азәрбајчанда әдәби мәчлисләр дөврүндә јетишән бир сыра сәнәткар һаггында мә'лумат верир. Марагдыдыр ки, бу очеркдә охучулара тәгдим олунан сәнәткарларын мүһүм гисми өз әсәрләринин үмуми руһу е'тибарилә јени ше'р мәктәбинә, сатирик чәрәјана мәнсубдур. Бу, онунла әлагәдар иди ки, 70-чи иллтрдән башлајараг милли театр

вә мәтбуатын јаранмасы, мүтәрәгги рус әдәбијјатына күчлү марағын ојанмасы, јени типли мәктәбләрин ачылмасы, «Әкинчи», «Кәшкүл» кими гәзетләрин нәшрә башламасы көһнә формаларда әсәрләр јазан сәнәткарлара тә'сир көстәрир, онларда мүтәрәгги мејлләр ојадырды. Бу јени мејлләр, поезијада илк нөвбәдә көһнәлик вә авамлыға гаршы чыхмагда, руһаниләрә, динә вә шәриәт ганунларына шүбһә илә јанашмагда, маарифчилик идејаларынын тәблиғ олунмасында өзүнү көстәрирди. Ф. Көчәрли «Дәрбәнд шаирләри» очеркиндә Мирзә Чәбраил Субһәри, Мирзә Исмајыл Гасир, Һачы Әбу Әлһүсејн Рачи, Мирзә Мәһәммәд Тағы Гумри, Аға Мирзә Мәһәммәдбағыр Халхалы дә дахил олмагла он үч сәнәткар һаггында мә'лумат верир ки, бунлардан да әдәбијјат тарихиндә аз-чох мәшһур оланлары Гумри, Гасир вә Халхалидир.

Мәшһур Дәрбәнд шаири Мирзә Мәһәммәд Тағы Гумри һичри 1235-чи илдә Дәрбәнддә доғулмуш, һәлә кичик јашларындан түрк, фарс, әрәб дилләрини мүкәммәл өјрәнмишдир. «Кәнзүл мәсаиб» (Мүсибәтләр хәзинәси—*И. Б.)* адлы әсәриндә шаир өз тәрчүмеји-һалы һаггында гыса мә'лумат вермишдир. Кәнчлијини ејш-ишрәтдә кечирән шаир, сонралар бу һәјатдан узаглашмыш, төвбә едәрәк бир мүддәт тәрки-дүнја јашамышдыр. Сонралар узун мүддәт бу һәјаты хатырламыш, бир сыра ше'рләриндә кәнчлик илләриндән бәһс етмишдир:

Бу севдадан кеч, еј гафил, дәхи-ли өмри-чаван кечди,
Шәбаб әјјамы кетди, зөвги-севдаји-чаһан кечди (сәһ. 156).

Ф. Көчәрли шаирин әлдә олунмуш бир сыра ше'рләрини тәһлил етмиш, Гумри поезијасынын әсас руһуну тәшкил едән мәһәббәт мөвзусуна, лирик әсәрләриндә тәрәннүм олунан ашиг-мә'шуг мүнасибәтләринә јүксәк гијмәт вермишдир. О бу ше'рләр һаггында јазыр ки, Гумридә ешг бөјүк гүввәдир. Һәтта мүсәлманы христиан тәрсаја бәнд едән, чаваны пирә бағлајан, ирзи, намусу, шөһрәти өз әлиндә әсир едән ешгдир. Ф. Көчәрли шаирин ешг һаггындакы фикирләри илә Моллаји Руминин «Мәснәви»синдә бу һагда јүрүдүлән кәламлары мүгајисә едир. Көстәрир ки, елә Молла Руми дә ешгә бу руһда гијмәт вермишдир. (Бах: сәһ. 157).

Мараглы чәһәт будур ки, Ф. Көчәрли Гумри ше'рләриндә ағылла һиссин вәһдәтини, шаирин бу психоложи

вәзијјәтә мүнасибәтини изаһ етмәк үчүн мараглы мисаллар кәтирир. Ағыл ешгә дејир:

Ачды дүбарә дүрчи-дәһан әсли-нүгтәдән,
Чәкди бу рәмзи риштеји-нәзмә гылыб бәјан,
Севда нәдир башында, бу севдадән әл көтүр!
Ешги-мәчазү сөһбәти-бичадән әл көтүр... (сәһ. 158)

Ешг әглә дејир:

Тутији-тә'б дүрчи-дәһан ачды биһичаб,
Султани-әглә верди бу үнван илә чаваб,
Һеч күлүстан бу ләтафәтдә дилара олмаз,
Ариզи-јар кими налеји-һәмра олмаз.
Әл чәкән дамәни-мәһбуби-мәләксимадан
Олса һәр кимсә, олур Гумрији-шејда олмаз (сәһ. 159—160).

Ф. Көчәрли ешг илә әгл арасында мүбаһисәни кениш вә әтрафлы тәһлил етмәсә дә мүәјјән нәтичәјә кәлир. О көстәрир ки, «Кәнзүл мәсаиб»дән башга шаирин бир чох әсәрләри дә вардыр. Гумри һичри 1309-чу илдә 75 јашында вәфат етмишдир. Ф. Көчәрлинин дедијинә көрә шаирин әрәбчә, фарсча, түркчә гәсидәләри, ибрәтнамә вә нәсиһәтнамәләри, дүбејт әсәрләри вардыр. Бунларын чоху чап олунмамышдыр.

Өвладларындан Мирзә Әли Аббас Ријази атасынын ше'рләрини бә'зи әлавәләрлә «Кәнзүл-маариф» ады алтында нәшрә чалышмыш, анчаг мүвәффәг ола билмәмишдир.

Ф. Көчәрлинин «Дәрбәнд шаирләри» бөлмәсинә дахил етдији сәнәткарларын әксәријјәти һәмин әрази илә сыхы бағлы олан шаирләр дејилдир. О, Азәрбајчанын мүхтәлиф маһалларында јетишән, өз әсәрләри илә XIX әср сатирик поезијамызы тәмсил едән ләнкәранлы Мирзә Исмајыл Сәлимзадә Гасир, Чәнуби Азәрбајчан ше'риндә мүәјјән јенилик јарадан Аға Мирзә Мәһәммәдбағыр Халхали вә башга шаирләри дә һәмин башлыг алтында вермишдир.

Ф. Көчәрли Халхалидән бәһс едәркән јазыр ки, о, Чәнуби Азәрбајчанда Тәбризин јахынлығында, Халхал кәндинин Гарабулаг мәһәлләсиндә анадан олмушдур. О, шаирин анадан олдуғу вә өлдүјү илләрин һәләлик мә'лум олмадығыны көстәрир вә онун «Сәләбијјә» әсәри илә даһа чох танындығыны гејд едир. Ф. Көчәрли имканы вә бачарығы даирәсиндә өзүнә гәдәрки мәнбәләрә мүрачиәт етмиш вә белә гәрара кәлмишдир ки, Халхалинин

«Сәләбиіјә»дән башга әсәри олмамышдыр. Бу әсәри Халхали, Нәсрәддин шаһын һакимијјәти илләриндә гәләмә алмыш вә битирмишдир. Шүбһәсиз ки, сонракы тәдгигатлар шаир һаггындакы бу фикрин биртәрәфли олдуғуну конкрет елми фактларла сүбут етмишдир. Академик Ф. Гасымзадә Халхалидән бәһс едәркән онун шакирдләриндән олан Бихудун гејдләринә әсасән белә бир фикир ирәли сүрүр ки, Халхалинин үч дилдә—әрәб, фарс вә түрк (Азәрбајчан—*И. Б.)* дилиндә мүкәммәл диваны олмуш, бунлардан бизә Азәрбајчан дилиндә олан диваны кәлиб чатмышдыр. «Бу диван Ибраһим Тәвәккүлүнүн тәшәббүсү илә һичри 1319-чу (1940) илдә нәшр едилмишдир. Дивана Халхалинин «Сәләбиіјә» әсәри, 30-а гәдәр гәзәли, фарсча вә азәрбајчанча 20-ә јахын мүәммалары, чинаслары, бир нечә кичик сагинамәси, мәснәвиси вә башга мүхтәлиф ше'рләри дахилдир»[1].

Ф. Гасымзадә Ф. Көчәрлидән фәргли олараг Халхалинин мәшһур «Сәләбиіјә» әсәрини вәфатындан 7—8 ил әввәл јаздығыны, һәм әсәрдән кәтирдији 6 мисралыг ше'рә, һәм дә Ибраһим Тәвәккүлүн мә'луматына әсасланараг шаирин тәхминән 1829-чу илдә анадан олдуғуну, 1901-чи илдә—Мүзәффәрәддин шаһ Гачар һакимијјәтинин орталарында тәхминән 72 јашында вәфат етдијини гејд едир[2]. Шүбһәсиз бу мә'луматлар Ф. Көчәрлидә јохдур. О, шаир һаггында кифајәт гәдәр мә'лумат әлдә едә билмәдијиндән анчаг «Сәләбиіјә» әсәриндән данышыр. Ф. Көчәрли «Сәләбиіјә» әсәринин дилини, үслубуну Фүзулинин «Лејли вә Мәчнун» әсәринин дили илә мүгајисә едир. Ф. Көчәрлијә көрә Халхали бу әсәриндә сәлис дилә, мараглы вә ајдын үслуба малик олан бир сәнәткар кими өзүнү көстәрир. О, «Сәләбиіјә»ни ушагларын тә'лим-тәрбијәси үчүн әһәмијјәтли олан аллегорик бир әсәр кими гијмәтләндирир. Ф. Көчәрли «Сәләбиіјә»ни Моллаји Руминин «Мәснәви»си илә мүгајисә едир, аллегорик формада јазылан бу әсәрин форма вә ифадә тәрзинә көрә авам адамлар үчүн хејирли олдуғуну гејд едир. О, көстәрир ки, «Сәләбиіјә» («Түлкүнамә») Исфаһан шәһәриндә тагәтдән дүшмүш ач бир түлкүнүн әһвалаты илә башласа да, һадисәләр инсанларын һәјаты илә

[1] *Ф. Гасымзадә.* XIX әср Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи, Б., 1966, сәһ. 395.

[2] Бах: Јенә орада, сәһ. 395.

бағланыр. Онларын вәзијјәти, адәт-ән'әнәләри, әхлагы вә с. мәсәләләрә кениш јер верилир. Ф. Көчәрли әсәрин јалныз мәзијјәтләриндән, мүвәффәгијјәтләриндән бәһс етмир, јери кәлдикчә онун нөгсанларыны да көстәрир вә нәтичәдә белә бир јанлыш фикрә кәлир ки, «аллаһ дүнјаны белә јарадыбдыр ки, кими фәгирдир, кими дөвләтли...» (сәһ. 236). О, гадынлара, ушаглара мүнасибәт, дүнјанын вәфасызлығы кими мәсәләләри әсәрдәки конкрет фактлара әсасланараг шәрһ етмиш, шаирин икиарвадлылыға гаршы чыхмасына, јаланчы дин хадимләрини, руһани вә моллалары тәнгид етмәсини јүксәк гијмәтләндирмишдир. Ф. Көчәрлинин «Сәләбиіјә» әсәри һаггындакы орижинал фикирләри хүсусилә диггәти чәлб едир. О, әсәрин дидактик-тәрбијәви маһијјәтини дүзкүн баша дүшмүш вә шаирин мүхтәлиф һејванларын дили илә чаванлығын гәдрини билмәк, гонагпәрвәр вә инсанпәрвәр олмаг, ачкөзлүк вә тамаһкарлыг кими зәрәрли чәһәтләрдән узаглашмаг кими кејфијјәтләри тәблиғ етмәсини бәјәнмишдир. Ф. Көчәрли әдәбијјатымызын мараглы вә гијмәтли нүмунәләриндән олан «Сәләбиіјә» әсәрини бүтүнлүкдә белә гијмәтләндирир: «Халхалинин «Сәләбиіјә»си башдан-ајаға көзәл мәсәлләр ...аталар сөзләри илә долудур ки, ...мәишәтимизә аид бир мәсәлә вә нүгтә галмајыбдыр ки, шаир онлара әл апармамыш олсун» (сәһ. 256).

Халхали һаггында даһа дәрин мәзмунлу мә'лумат верән Ф. Гасымзадә «Сәләбиіјә» әсәриндән бәһс едәркән јазыр: «Халхали дүнјанын бир гүтбүндә дөвләтә гәрг оланлары, али имарәтләрдә, назү-не'мәт ичиндә гејдсиз һәјат сүрәнләри, јағлы плов јемәкдән ијрәнән дөвләтлиләри, шаһлары, ханлары, һакимләри, о бири гүтбүндә исә һисли дама вә арпа чөрәјинә һәсрәт галан, өмрүндә пул тапмајан, даима әзијјәт чәкән јохсул вә мәзлумлары көрүр. Шаирә көрә, биринин шадлыгдан вә күлмәкдән ағзы јығышмаз, дикәринин дәрд вә мөһнәт белини бүкүбдүр: бири голу күчлү, о бири күчсүз вә ачиздир; бири көјчәк, дикәри чиркин, бири ағыллы, дикәри ағылсыздыр, бири пуллу, о бири касыбдыр вә с. Халхали бу мүлаһизәләри илә һәјатдакы зиддијјәтләри аз-чох көрүр, лакин онун сәбәбләрини баша дүшмүр»[1].

[1] *Ф. Гасымзадә.* XIX әср Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи, сәһ. 398.

Ф. Гасымзадәнин бу фикирләри илә Ф. Көчәрлинин «Сәләбијјә» һаггындакы мүлаһизәләри арасында бир јахынлыг вә охшарлыг вар. Һәр ики мүәллиф «Сәләбијјә» әсәрини мәзмун вә идејасына көрә јүксәк гијмәтләндирир. Бунунла јанашы Ф. Гасымзадә даһа ирәли кедәрәк елми дәлилләрлә әсәрин дәгиг гијмәтини верир. О јазыр: «Халхали бу әсәри илә 90-чы илләрин поезијасында мүәјјән јенилик јаратмышдыр. Әсәр Ҹәнуби Азәрбајҹанда дәфәләрлә чап олунараг халг күтләләри ичәрисиндә јајылмыш вә охуҹуларын рәғбәтини газанмышдыр»[1].

Ф. Көчәрлинин «Азәрбајҹан әдәбијјаты тарихи» әсәри классик ирсимизин өјрәнилмәси, онун сонрадан тәдгиг едилмәси саһәсиндә гијмәтли мәнбә кими әдәбијјатшүнаслыг елмимизин диггәт мәркәзиндә дајаныр вә бөјүк елми-нәзәри әһәмијјәтә маликдир. Шүбһәсиз тәдгигатчыларымыз бу зәнкин мәнбәјә кәләҹәкдә дә дөнә-дөнә мүраҹиәт едәҹәк вә ондан лазыми дәрәҹәдә фајдаланаҹаглар.

[1] *Ф. Гасымзадә.* XIX әср Азәрбајҹан әдәбијјаты тарихи, сәһ. 399.

ӘДӘБИ-ТӘНГИДИ МӘГАЛӘЛӘР

Ф. Көчәрлинин бөјүк тәнгидчи, мүтәфәккир сәнәткар кими шөһрәт газанмасы, онун мүасир әдәбијјатла даим тәмасда олмасы вә реализм мәсәләләриндә објектив мөвге тутмасы илә әлагәдардыр. Ф. Көчәрли Ҹ. Мәммәдгулузадә, М. Ә. Сабир, Н. Нәриманов, Ә. Һагвердијев вә дикәр мүтәрәгги зијалылар кими бүтүн баҹарыг вә гүввәсини халгынын инкишафына, онун бәдии тәфәккүрүнүн формалашмасына сәрф етмишдир. Ф. Көчәрлинин мүхтәлиф мәтбуат органларында рус вә Азәрбајҹан дилиндә чап олунмуш «Азәрбајҹан комедијалары», «Азәрбајҹан әдәбијјаты», «Әдәбијјатымыза даир мәктуб», «Мәишәтимизә даир», «Азәрбајҹан дөври мәтбуатынын гыса ичмалы», «Молла Нәсрәддин», «Мирзә Фәтәли Ахундов», «Уста Зејнал», «Иранын ојанмасы» вә саир әсәрләри, һәмчинин гардаш халгларын һәјатындан, Чехов, Гогол, Пушкин, Толстој вә классик јазычыларын јарадыҹылығындан бәһс едән елми-публисист мәгаләләри, ики ҹилддән ибарәт «Азәрбајҹан әдәбијјаты тарихи материаллары» өз һәјатилији вә реаллығы илә диггәти ҹәлб едән гијмәтли әсәрләрдир. Ф. Көчәрли елми-публисист јарадыҹылыға 27 јашында Ирәван кимназијасына мүәллим тә'јин олунан дөврдән башламышдыр. О, аз мүддәтдә «Кәшкүл», «Тәрҹүман», «Шәрги-Рус», «Молла Нәсрәддин», «Иршад», «Дәбистан», «Мәктәб», «Рәһбәр», «Һагг јолу», «Һәјат», «Сәда», «Игбал», «Јени игбал», һәмчинин Русијанын мүхтәлиф јерләриндә чыхан мәтбуат органларында елми-нәзәри мәгаләләрлә чыхыш етмишдир.

Ф. Көчәрли јарадыҹылығында реализм проблеми илә бағлы мүлаһизә вә фикирләр дә чох сәчијјәвидир.

Тәнгидчинин «Азәрбајҹан әдәбијјаты», «Әдәбијјатымыза даир мәктуб», «Молла Нәсрәддин», «Уста Зејнал», «Николај Васиљевич Гогол», «Һәсәнбәј Мәликов», «Антон Чехов» вә саир мәгаләләриндә, «Азәрбајҹан татарларынын әдәбијјаты», «Азәрбајҹан әдәбијјаты тарихи материаллары» китабларында әдәби мәсәләләр ичтимаи һәјатын ганунаујғунлуғу, дөврүн тәләби кими гојулур, бу бахымдан шәрһ вә тәһлил едилир. Елә бир әсәри јохдур ки, Ф. Көчәрли орада бәһс етдији һәр һансы әдәби мәсәләнин шәрһиндә ичтимаи мүһити сәрф-нәзәр етмәсин. «Азәрбајҹан комедијалары» мәгаләсиндә Ф. Көчәрли М. Ф. Ахундов, Н. Вәзиров, Н. Нәриманов драматуркијасындан бәһс едәркән, һәр бир комедијанын ме'јары, өлчүсү кими ичтимаи мүһити әсас көтүрүр вә әдәби шәхсијјәтләри дә бу бахымдан гијмәтләндирир. Мүәллиф јазыр: «М. Ф. Ахундовун комедијалары Загафгазија мүсәлманларынын 40 вә 50-ҹи илләрдәки һәјатыны әкс етрән бир рефлектора бәнзәјир...

Һәр әсәриндә, бүтүн комедијаларында Ахундов халгын һәјатына јахшы бәләд олан надир психолог вә сәнәткардыр. Онун јарадыҹылыг исте'дады, һәјат тәҹрүбәси вә һәртәрәфли биликлә зәнкин зәкасы өзүнү һәр јердә көстәрир»[1].

Көчәрли реализм проблемини јалныз бәдии һәјат материалы кими тәсәввүр етмирди. О, реализмдән данышаркән реал һадисә, факт, образ (характер), әшја, дил-үслуб вә с. һамысыны вәһдәт һалында көтүрүр вә бунларын бәдии әдәбијјатда дөврүн тәләбинә ујғун, јүксәк сәнәткарлыгла һәллини реализм адландырыр.

Бүтүн бунлар Ф. Көчәрлинин реализм һаггында нәзәри көрүшләрини ајдынлашдырыр. Лакин әдәбијјатшүнасын өзү реализм һаггында нәзәри ҹәһәтдән әсасландырдығы мүддәалары, проблемләри јарадыҹылығында мүәјјән гәдәр көзләсә дә, бә'зи һалларда тәрәддүд вә зиддијјәтләрә дә јол верир. Мәсәлән, онун «Азәрбајҹан әдәбијјаты» әсәриндә охујуруг: «Азәрбајҹан әдәбијјаты нәср әсәрләри илә даһа аз фәхр едә биләр. Азәрбајҹан вә ја фарс дилләриндә һеч бир роман көстәрмәк олмаз. Нәср

[1] *Ф. Көчәрли.* Азәрбајҹан комедијалары.—Сечилмиш әсәрләри, Азәрб. ССР ЕА нәшријјаты, Б., 1963, сәһ. 35. (Мәгалә «Новоје обозрење» гәзетинин 3, 7, 16 ијун 1895-ҹи ил, 3924, 3928, 3997-ҹи нөмрәләриндә чап олунмушдур).

әсәрләринин Шәрг халгларынын әдәбијјатында беләз олмасы, бизим фикримизҹә, бу халгларда гадынларын өртүлү вәзијјәтдә сахланмасы вә өз халгларынын һәјатына тә'сир көстәрмәк имканындан мәһрум олмасыдыр»[1].

М. Ф. Ахундов ән'әнәләрини давам вә инкишаф етдирән Ф. Көчәрли реалист Азәрбајҹан әдәбијјатынын илк нәзәријјәчиләриндән биридир. О да М. Ф. Ахундов кими истәр јахын вә истәрсә дә узаг кечмишимиздән бәһс едән мәсәләләр үзәриндә дајанаркән, ону саф-чүрүк едир, һәр шејдән әввәл, мүасир вә халги мөвгедән чыхыш едир. Вахты кечмиш, мүасир тәләбләри өдәмәјән түрк вә Иран әдәбијјатынын тә'сиринә гапылыб дәбдәбәли дилли күлү, бүлбүлү тәрәннүм едән сүн'и, јекнәсәг форма-мәзмун сечән вә зорәнтәбиблик едән гәләм саһибләринин мүасирликдән узаг олдуғуну гејд едирди. Мүасир охуҹуларын тәләбләрини өдәмәјән әсәри вә сәнәткары халгиликдән узаг сајырды. Ичтимаи фикрин мәтбуат вә бәдии әдәбијјатда ифадә олундуғуну нәзәрә алан Ф. Көчәрли, һәр шејдән әввәл, кениш күтлә тәрәфиндән баша дүшүләҹәк бир дилдә јазыб-јаратмағы, мүҹәррәд ибарәбазлыгдан, пантүркизм, панисламизм мејлләриндән узаглашмағы мүасирлијин, реализмин әсас шәртләриндән бири һесаб едирди. Ф. Көчәрли һикмәтамиз ше'рләрин, поемаларын, мәнзум романларын вә повестләрин әвәзиндә инсан гәлбини мә'јус едән кәдәрли һиссләри бәдии әдәбијјат нүмунәләриндә өн плана чәкмәји, шәхси мәнафе, газанҹ мәгсәди илә јазылмыш мүбалиғәли мәдһијјәләри халгиликдән узаг вә реализмә јад һесаб едирди.

Ф. Көчәрлинин фикринҹә, мүасир дөврдә јазычы вә шаирләрин өз әсәрләриндә хәјали көзәлләрин сәчијјәси үзәриндә дајаныб, севкилинин сачыны илана, гашларыны камана, кирпикләрини оха, гара көзләрини парлајан ода, шимшәјә, додагларыны јагута, дишләрини сәдәфә бәнзәтмәси мүҹәррәдчиликдән башга бир шеј дејил. Ф. Көчәрли халгын ичтимаи шүуруну тәрбијә етмәк вә милли гүрур һиссини күчләндирмәк мәгсәди илә, һәр шејдән әввәл, һәјатилијә, садәлијә хүсуси фикир верир вә «һәр бир халгын әдәбијјаты о халгын варлығы илә, һәјаты илә бағлыдыр» гәнаәтинә кәлирди. Мүәллифә көрә, ичтимаи-сијаси, әдәби-бәдии вә фәлсәфи фикирләрин ин'икасы бәдии әдәбијјатда да ифадә олуна биләр. Халгын габаг-

[1] *Ф. Көчәрли.* Азәрбајҹан әдәбијјаты.—Сечилмиш әсәрләри, сәһ. 81.

чыл, мүтәрәгги адамлары өз фикирләрини әдәбијјат васитәсилә халга чатдырыр, халгынын истәк вә арзуларыны, хәјал вә душүнчәләрини дә һәмин әсәрләрдә тәрәннүм едир. Белә олдуғу һалда нә үчүн реал варлыг мүчәррәд бир шәкилдә тәсвир олунсун...

Ф. Көчәрли бәдии әдәбијјатда реализм, садәлик, тәбиилик вә инандырычылыг проблемини һәлл етмәји чох вачиб сајырды. Одур ки, Көчәрлијә көрә, һәгиги әдәбијјат өзүнү һәјатда сынамалы, онда јашамалыдыр. Мирзә Чәлил вә Сабирин әсәрләри мәһз һәјатда сынагдан чыхмыш, һәјат нәфәсли бир әдәбијјатдыр. Бу фикирләри Көчәрлинин «Молла Нәсрәддин», «Уста Зејнал» вә саир мәгаләләриндә дә бир даһа көрмәк олар.

Ф. Көчәрли реализминдән данышаркән онун классик әдәбијјат, хүсусилә XII—XVI әсрләр әдәбијјаты һаггындакы фикирләринә истинад етмәмәк олмаз. Ф. Көчәрли XII әср Азәрбајчан әдәбијјатынын бөјүк сималары һаггында хүсуси тәдгигат апармыш, бу дөврүн романтик әдәбијјаты, Низами Кәнчәви, Хагани Ширвани, Мәһсәти Кәнчәви һаггында бир сыра гијмәтли фикирләр сөјләмишдир. Ф. Көчәрлијә көрә, истәр мәфкурә мәсәләләри вә истәрсә дә бир сыра бәдии сәнәткарлыг мәсәләләри гәдим әдәбијјатда нәсиһәтчилик руһунда верилмишдир. Дөврүн Хагани, Низами кими мүтәфәккирләри инсан вә заман, һәјат вә сәнәт проблемләринин һәллиндә хүсусилә фәргләнмишләр. Бүтүн бу чәһәтләринә көрәдир ки, Ф. Көчәрли XII әср Азәрбајчан әдәбијјатыны дөврүн бәдии шәкилдә ин'икасы сајмыш, бу саһәдә бөјүк фәалијјәт көстәрән Низами Кәнчәви вә онун дикәр исте'дадлы мүасирләрини јүксәк гијмәтләндирмишдир. Ф. Көчәрли јазырды: «Шејх Низами бөјүк шаирләрдән бириси олуб, онун кими фәсиһ, рәван тә'б вә ширин зәбан шаир дүнја үзүнә аз кәлибдир. Һеч бир шаир о ләтафәт вә зәрифликдә сөз демәјибдир. Онун чүмләјә мәшһур олан «Хәмсә»си ки, она «Пәнч кәнч» дәхи дејилир, бимисл вә бинәзәр әсәрләрдир ки, һәгигәтдә хәзинә малыдыр»[1].

Ф. Көчәрли классик әдәбијјатын дикәр нүмајәндәләри һаггында да орижинал фикирләр ирәли сүрмүшдүр. О, Фүзули, Хәтаи һаггында данышанда да илк нөвбәдә

[1] *Ф. Көчәрли.* Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи материаллары, 1925, сәһ. 65.

бу јазычылары сәнәткарлыг чәһәтдән фәргләндирмиш, мәнсуб олдуглары әдәби чәрәјанларын реалист һадисәләрә мүнасибәтләрини һәјати фактларла сәчијјәләндирмишдир. Буна көрәдир ки, о, Фүзулини јени әдәбијјатын даһиси, Азәрбајчан поезијасыны дүнја сәһнәсинә чыхаран сәнәткар, Хәтаини јени дил вә мәдәнијјәтин баниси, Вагифи јени нәзмин, һечанын көркәмли нүмајәндәси кими гијмәтләндирмишдир.

Ф. Көчәрлинин әдәбијјатшүнаслыг фәалијјәти јүксәк реализми илә характеризә олундуғу кими, тәнгиди дә принсипиал мөвгеји, ардычыл вә орижиналлығы илә фәргләнирди. XX әсрә гәдәрки Азәрбајчан әдәбијјаты һаггында илк дәфә Ф. Көчәрли сағлам, орижинал фикир демиш, бу әдәбијјаты системли шәрһ етмишдир. Ф. Көчәрли тәнгидиндә бәдии әдәбијјатын әсас мәсәләләри дә өз әксини тапыр. Дил, үслуб, форма вә мәзмун, мүшаһидә вә үмумиләшдирмәләр, типик сурәт, типик шәраит вә с. бу кими мәсәләләр Көчәрлинин бәһс етдији мүһүм әдәби проблемләрдән иди. Онун газахлы Казым аға Салик, Мүшфиг Меһрибанлы, Мирзә Абдулла, Һ. Зәрдаби һаггында мәгаләләриндә дә бу чәһәтләр ајдын нәзәрә чарпыр.

Бәдии әсәрләрин реал ифадә хүсусијјәтләриндән бәһс едәркән гејд етмәк лазымдыр ки, бәдии әдәбијјат әкәр доғрудан да ичтимаи варлығы әкс етдирирсә вә бөјүк бир халгын мүасир һәјатыны вә тарихи кечмишини реалистчәсинә верирсә, демәк јазычы вә јахуд шаир бу һәјат һәгигәтини көстәрәркән садәчә тәсвирлә кифајәтләнә билмәз. Сәнәткарын борчу бу һәјат һәгигәтинин маһијјәтини тәсвир едәркән ајры-ајры фәрдләрдә вә һадисәләрдә типик нөгтәләр сечмәји бачармаг вә ону јарадычы сүзкәчдән кечирмәкдир. Бу јолла кедән сәнәткар һәјатын фәлсәфәсини ән көркәмли мүтәфәккирдән дә көзәл ифадә едә биләр. Бу чәһәтдән Ф. Көчәрли рус вә дүнја классикләринин јарадычылығыны нүмунә көтирир вә Лев Толстој јарадычылығына мүсбәт гијмәт верир. Мә'лум олдуғу кими, Лев Толстојун бәдии сәнәт инчиләриндә онун фәлсәфи көрүшләри идеализмә кедиб чыхдығы һалда, бу бәдии әсәрләр һәм дә бөјүк бир әсрин ән сәчијјәви хүсусијјәтләрини әкс етдирмишдир вә беләликлә дә пролетариатын даһи рәһбәри В. И. Ленинин диггәтини чәлб етмиш вә о, Толстоју «рус ингилабынын күзкүсү» адландырмышдыр.

Ф. Көчәрли милли әдәбијјатын јаранмасында вә әдәби-естетик көрүшләрин инкишафында бөјүк хидмәтләри олан Вагифи, Видадини, һәмчинин Г. Закир, М. Ф. Ахундов, С. Ә. Ширвани, Н. Вәзиров, Ҹ. Мәммәдгулузадә, М. Ә. Сабир, Ә. Һагвердијев вә башга сәнәткарлары јүксәк гијмәтләндирир.

Ф. Көчәрли Азәрбајҹан әдәби вә естетик фикринин инкишафында бөјүк хидмәтләри олан, М. Ф. Ахундов ән'әнәләрини XX әсрдә давам етдирән, нәзәри вә тәнгиди көрүшләринә көрә диггәти ҹәлб едән ән бөјүк шәхсијјәтләрдән бири олмушдур.

Ф. Көчәрли әдәбијјаты халгын вә милләтин «ајинеји-һәгигәтнүмасы» һесаб едир. Әдәби просесин мүәјјән бир идеала әсасландығыны көстәрир. Бу идеал халгын мадди вә мә'нәви тәрәггисини көрмәк арзусу вә халгынын сәадәт вә ниҹат јолларыны көстәрмәк арзусу илә бағлы иди. Мүәллифин фикринҹә, милли интибаһа көмәк етмәк истәјән, халгынын һалына јанан сәнәткар мүтләг милли һәјатын характер хүсусијјәтләриндән бәһс етмәлидир. Она көрә ки, әдәбијјатын тәсвир објекти һәјатдыр. Милли хүсусијјәтләри јарадыҹылығында әкс етдирән сәнәткарын әсәриндә милли варлыг һәјати бојаларла реалистҹәсинә ин'икас етмиш олур. Мүәллифин фикринҹә, шаир вә әдиб нә гәдәр өз халгына јахын олса вә онун адәт вә ән'әнәләри үзрә «нәшвү нүма» тапса, онун дамарларында милли ган нә гәдәр артыг ҹәрәјан етсә—онун әсәриндә өз халгынын милли кејфијјәтләри даһа артыг дәрәҹәдә өзүнү көстәрәҹәкдир. Мәһз бу кејфијјәтләринә көрә дә Ф. Көчәрли Г. Закирин сатирик ше'рләриндән бәһс едәркән «сузишли дил» илә дөврдән, заманәдән шикајәтини, М. Ф. Ахундовун «доланаҹағымызын ејниндән, мәишәтимизин өвзаи-әһвалындан» јазараг заһирдә күлүб, батиндә ағламасыны, Мирзә Ҹәлил әсәрләринин дил садәлији, тәбиилик вә реал һәјатла јахындан бағлылығыны, Сабирин мәишәтимизи ејнилә көстәрмәк јолу илә «күлдүрә-күлдүрә ағлатмасыны вә ағлада-ағлада күлдүрмәсини» һәјати вә реалист сәнәтин әсл нүмунәси һесаб едирди.

Ф. Көчәрли бу бахымдан Закирин јарадыҹылығына јүксәк гијмәт верир вә көстәрирди: «Мәрһум Закирин өз милли дилинин шивәси вә руһуну нә дәрәҹәдә билмәји онун нәзм илә тәртиб гылдығы бир чох нәгл вә һекајәләрдән көрүнүр» (сәһ. 414). Ф. Көчәрли шаирин садә, халги мәнзум һекајәләрини дә тәртиб етдији «Балалара һәдијјә» адлы китаба салмышдыр. Бу, тәсадүфи дејилди. Она көрә ки, Ф. Көчәрли Закири заманәни, дөврү сатирик бир дилләә гамчыладығына, әсәрләриндә иҹтимаи мотивләрин күчлү олдуғуна көрә Фүзули вә Вагифдән үстүн тутурду. Мүәллиф көстәрирди ки, Закирин еләә «түрк гәзәлләри вардыр ки, Фүзулинин гәзәлләринә бәрабәрдир. Мухәммәс вә гафијәләри Вагифинкиндән әскик дејил» (сәһ. 389).

Ф. Көчәрли шаирин јарадыҹылығына објектив јанашыр вә јери кәлдикҹә Закирин јазыб-јаратдығы «асар вә әш'арынын ҹүмләсиндән артыг әһәмијјәтлисини вә мәишәтимизә мүнасибәтлисини», мүасирләри вә достларына көндәрдији мәктублары ачыг вә садә бир дилдә јаздығы үчүн бәјәнир.

Она көрә ки, Закирин тохундуғу һәр бир мәсәлә мүәллифин өз дөврү үчүн дә сәчијјәви иди. XIX әсрин сону, XX әсрин әввәлләриндә дә шаирин тохундуғу, заманәдән шикајәт, һагг вә әдаләтин тапданмасы, гачаг вә гулдурларын өлкәни бүрүмәси, зүлмүн әршә дајанмасы вә саир бу кими һалларын артмасыны реал һәјат һәгигәтләри илә әлагәләндирир вә: «Бу һүзнкәтиричи һал вә кејфијјәт имди дә бизим бу низамсыз вә әсассыз заманәмиздә кәсарәт илә иттифаг дүшмәкдәдир» (сәһ. 387)—дејирди.

Ф. Көчәрли реалист сатирик жанрдан тәләб етдији мүасирлик, тәбиилик, реаллыг, һәјаты мүшаһидә габилијјәти, идејалылыг кими мүһүм мәсәләләрин һәллиндә драматик жанра, хүсусән комедија жанрына бөјүк әһәмијјәт верирди. Бу ҹәһәтдән Ф. Көчәрли М. Ф. Ахундовун комедијаларыны јүксәк гијмәтләндирир, онун әсәрләрини Загафгазија мүсәлманларынын 40 вә 50-ҹи илләрдәки һәјатыны әкс етдирән бир рефлектора бәнзәдир. Ахундову исә исте'дадлы бир драматург, өз халгыны јахшы таныјан, онун мәишәтинин мүхтәлиф саһәләрини кифајәт гәдәр дүзкүн вә сәнәткарлыгла әкс етдирән бир шәхсијјәт кими гәләмә верир. Ону халг һәјатыны јахшы билән надир бир психолог, һәртәрәфли зәнкин зәкаја малик олан алим кими гијмәтләндирир. Ф. Көчәрли ејни заманда, М. Ф. Ахундову Шәрг дилләринин биличиси һесаб едир вә комедија жанрында јазыб-јаратдығы әсәрләри тәгдирәлајиг һесаб едирди: «Мирзә Фәтәлинин ко-

медијаларыны охујан бәсирәт әһли бир тәрәфдән күлүрсә, бир тәрәфдән дә һәзин-һәзин ағлајыб, көз јашы төкүр. Күлмәк көрүнүр, амма көз јашы дәрунидир, көрүнмүр. Онун ағыр дамчылары үрәјин үстүнә дүшүб ону дәлир, јаралајыр...»[1]

Мүәллиф М. Ф. Ахундов комедијаларындан вә онларын бәдии хүсусијјәтләриндән, хәлгилик, мүасирлик вә идејалылығындан бәһс едәркән ону дүнја шөһрәти тапмыш сәнәткарларла мүгајисә едир.

Ф. Көчәрли Азәрбајчан әдәбијјаты тарихиндә сәнәтә реал һәјатын, инсан талејинин әкси кими бахан, әдәбијјата хәлгилик вә тарихилик бахымындан јанашан көркәмли бир әдәбијјатшүнас, реализм мөвгејиндә мөһкәм дуран бир јазычы кими фәхри јер тутур.

Она бу шөһрәти кәтирән халгымызын чохәсрлик тарихинә, дәрин мәзмунлу, маарифчи, ингилаби-демократик әдәбијјатына дәриндән бәләд олмасы, бејнәлмиләлчи көрүшләрә әсасланмасы олмушдур.

ГАРДАШ ХАЛГЛАР ӘДӘБИЈЈАТЫ ҺАГГЫНДА

Бу бөјүк, өлмәз сәнәткар һәјатынын чох һиссәсини Азәрбајчан әдәбијјатынын, мaариф вә мәдәнијјәтинин инкишафына сәрф етмишдир. О, классик вә мүасир әдәби ирсин тәдгиги, фолклор материалларынын топланмасы, мүасир әдәбијјат мәсәләләри, гардаш халглар әдәбијјатынын арашдырылмасы саһәсиндә бир сыра хејирли ишләр көрмүшдүр. Ф. Көчәрлинин јарадычылығында дүнјанын ән габагчыл вә истеʼдадлы, вәтәнпәрвәр зијалыларынын әдәби ирси һаггында мараглы, елми вә мүасир мәʼлуматлара раст кәлмәк мүмкүндүр.

Ф. Көчәрли сағлам мәфкурәли, бәшәри сәнәткарларын әдәби ирсинә мүрачиәт етмиш, онларын јарадычылығында диггәти чәлб едән зәиф чәһәтләри атмыш, мүсбәт чәһәтләрини исә кениш халг күтләсинә чатдырмаг үчүн дәриндән өјрәниб тәблиғ етмишдир. Ф. Көчәрлинин фикринчә өз халгынын варлығы илә бағлы олан һәр бир

[1] *Ф. Көчәрли.* Сечилмиш әсәрләри, сәһ. 258.

гәләм саһиби мүтәрәгги халгларын көзәл әнʼәнәләриндән өјрәнмәли вә өјрәтмәлидир. Јахшы вә сағлам мәфкурәли бир әдәбијјат јаратмаг истәјән халг башгаларындан тәʼсирләнмәлидир. Бу тәʼсир о халгын өз арзусуна мүвафиг шәкилдә шәрһ едилмәлидир.

Тәнгидчинин бөјүк рус вә башга гардаш халгларын әдәбијјатына олан мүнасибәти А. П. Чехов, Н. В. Гогол, Л. Н. Толстој, А. С. Пушкин, күрчү шаири А. Серетели, Ј. С. Гогебашвили, И. Чавчавадзе, Н. О. Ломоури, ермәни халгынын бөјүк драматургу Г. Сундукјан вә башгалары һаггында јаздығы бир чох мәгаләләрдән ајдын көрүнүр.

Азәрбајчан әдәбијјатшүнасы гардаш халгларын әдәбијјатына хүсуси мараг көстәрмиш, бу барәдә мәгаләләр јазмагла бәрабәр, онларын әсәрләриндән нүмунәләр дә тәрчүмә етмишдир. Әсримизин илк илләриндә «һәгиги јарадычы»[1] вә «шәхсијјәтчә үлви»[2] бир сәнәткар олан Ф. Көчәрли «...әдәби тәнгидин бүтүн проблемләри илә ардычыл вә сәмәрәли мәшғул олан, бу саһәдә авторитет сајылан»[3] бир әдәбијјатшүнас вә тәнгидчи олмушдур. Онун бәʼзи мәһдуд вә зиддијјәтли чәһәтләринә бахмајараг јаздығы вә тәрчүмә етдији әсәрләрдә о, бүтүн мүтәрәгги јазычы вә шаирләрә чох һәссас вә тәләбкарлыгла јанашмышдыр.

Ф. Көчәрли 1903-чү илдә јаздығы «Азәрбајчан әдәбијјаты» адлы мәгаләсиндә әдәбијјатымызын тарихи инкишаф јолуна үмуми нәзәр салмагла артыг дүнја шөһрәти газанмыш рус вә Авропа әдәбијјатындан едилмиш тәрчүмәләр үзәриндә дә дајанмыш вә әлдә олан мәʼлум тәрчүмә әсәрләринә әсасән көстәрмишди ки, һәләлик Пушкиндән «Дубровски» вә «Чөл ханымы» повестләринин (М. Һ. Әфәндијев), «Торчу вә балыг», «Олег һаггында маһны», (Ф. Көчәрли), Лермонтовдан «Мтсыри», «Мүбаһисә», «Үч хурма ағачы», «Терекин һәдијјәләри», «Һачы Абрек» (Әһмәдбәј Чаваншир), «Јел кәмиси» (Әскәрағa Адыкөзәлов), Гоголдан «Мүфәттиш» (Н. Нәриманов), Л. Н. Толстојдан «Әввәлинчи шәрабчы» (С. М. Гәнизадә), «Тәнбәкинин вә шәрабын зәрәри барәсиндә» (Ф. Көчәр-

[1] *С. Рәһимов.* Тәнгидчи мәсʼулијјәти, «Әдәбијјат вә инчәсәнәт» гәз., 27 ијун 1964-чү ил.
[2] Јенә орада.
[3] *Ш. Гурбанов.* ХХ әср тәнгидимиз, «Әдәбијјат вә инчәсәнәт» гәз., 25 ијун 1966-чы ил.

ли), Жуковскидән «Јатмыш шаһзадә», «Јај ахшамы» (Әһмәдбәј Чаваншир), А. П. Чеховдан «Ат фамилијасы» (Ф. Көчәрли), Крыловдан бир чох тәмсилләри (Хан Гарадағски вә Рәшидбәј Әфәндијев), Шекспирдән «Отелло» (Һашымбәј Вәзиров), Шопенһауердән «Даһи» (Ф. Көчәрли) вә башгаларындан едилмиш бә'зи тәрчүмәләри гәнаәтбәхш һесаб етмәк олар. Лакин бунларла јанашы кәләчәкдә әдәби фикримизин инкишафына даһа чох фајда верә биләчәк бәдии чәһәтдән камил, дәрин мәзмунлу, гијмәтли әсәрләрин, рус вә Гәрб әдәбијјатынын ән көзәл нүмунәләринин тәрчүмә едилмәсини зәрури сајырды. Бу јол илә даһа бөјүк наилијјәтләр әлдә етмәк мүмкүн олдуғуну көстәрирди.

Ф. Көчәрли зәнкин рус әдәбијјатынын Толстој, Пушкин, Некрасов, Лермонтов, Чехов, Гогол вә с. бу кими габагчыл, бөјүк шәхсијјәтләриндән, онларын һәјата зија верән санбаллы әсәрләриндән бәһс етмишдир. Ф. Көчәрлини рус әдәбијјатына, хүсусилә онун мүтәрәгги, габагчыл, һуманист голуна бағлајан әсас сәбәбләрдән бири бу әдәбијјатын XX әср Азәрбајчан әдәби вә ичтимаи фикри илә мөһкәм бағлылығында иди. Ф. Көчәрли бу әдәбијјатда өз халгынын һәјаты, мәишәти илә бир јахынлыг, доғмалыг көрмүш вә бөјүк һәвәслә Гогол, Некрасов, Чехов, Толстој, Пушкин, Лермонтов вә башга бөјүк шәхсијјәтләр һаггында мараглы, дәрин елми мәгаләләр јазмышдыр. Онун бу мәгаләләри әсрин ичтимаи-сијаси вә мә'нәви-әхлаги зәмининин мәһсулу кими јаранмышдыр. Әдибин бу зәмини һәм елми, һәм сијаси вә һәм дә тәрбијәви чәһәтдән характеризә едән, фәргләндирән мәгаләләриндән бири дә «Николај Васијевич Гогол» адлы әсәридир.

Бу мәгаләдә алим рус әдәбијјатынын һәмин дөврүнү, һабелә Гогол јарадычылығыны белә характеризә едир: «Рус әдибләринин ән мәшһурларындан бириси Гоголдур. Русларын милли әдәбијјатынын бинасыны гојан Пушкин вә Гогол олубдур. Бу ики мүгтәдир әдибин гәләми сајәсиндә русларын әдәбијјаты тәбии һалына вә тәбии рәнкинә дүшүб, фирәнкләрин, инкилисләрин вә немесләрин әдәбијјаты тә'сириндән хилас олмаға башлајыбдыр.

Гогол вә Пушкин милли әдәбијјатларыны мәишәтләринин ајинеји-һәгигәтнүмасы едиб, өзләриндән сонра кәлән үдәба вә шүәраја саламат бир мәсләк, мүстәгим бир јол ачыблар. Гогол һәгигәтнәвис әдибләрин (реалистләрин) бабасы вә нишрәви мәнзиләсиндәдир»[1].

«Николај Васијевич Гогол» мәгаләси өз мәзмуну, үслубу вә елми дәјәринә көрә бөјүк әһәмијјәт кәсб етдији кими, өз тә'сир күчү, мүасирлији, һабелә Азәрбајчан әдәбијјаты илә мөһкәм әлагәләндирилдијинә көрә дә сәчијјәвидир. Мәгалә әдибин һәм рус әдәбијјатына мөһкәм бәләд олмасыны, һәм Гогол әдәби ирсинин там дәринлији илә өјрәнмәсини, һәм дә габагчыл рус вә Азәрбајчан әдәби әлагәләринин әсас истигамәтини дүзкүн дәрк етмәсини бир даһа сүбут едир. Мәгаләдә әдиб рус әдәбијјатынын чаһаншумул әһәмијјәтиндән, миниллик бир әдәбијјатын Пушкин, Некрасов, Туркенев, Достојевски, Гончаров, Л. Толстој, Чехов, Горки кими нәһәнк сималарындан сөз ачмагла бу әдәбијјатын ичтимаи-сијаси вә әхлаги хүсусијјәтләрини нүмајиш етдирир, јүксәк мәфкурәлилијини Н. В. Гоголун јарадычылығы илә үмумиләшдирмәјә чалышыр.

Мәгаләнин мараглы јерләриндән бири дә Гогол вә Пушкинин достлуғунун елми, ичтимаи-сијаси бахымдан мә'наландырылмасыдыр. Көчәрли фәрди характер дашыјан, әхлаги кејфијјәтлә бағлы олан бу достлуг мүнасибәтләрини XX әсрин ичтимаи-сијаси һадисәләри илә әлагәләндирир, рус әдәбијјатынын габагчыл әдәби мәфкурәсини Пушкин вә Гогол јарадычылығы илә бағлајыр.

Ф. Көчәрли Пушкини «дурбин»ә, Гоголу исә «јахындан олан вә көзүн өнүндә, шишәнин алтында тәрпәнән нифрәтәнкиз һәшәрат вә микроблары бөјүдүб»[2] көстәрән зәррәбинә бәнзәдир. Әлбәттә, бу тәшбиһ әсәрләринин тәбиилији, реаллығы вә хәлгилијиндән ирәли кәлирди. Тәсадүфи дејил ки, В. Г. Белински Гоголун јарадычылығындан бәһс едәркән көстәрирди: «Гоголун повестләриндәки там һәјат һәгигәти онун мөвзуларынын садәлији илә бирләшир. О, һәјата јалтагланмыр, лакин она бөһтан да атмыр; о, һәјатда мөвчуд олан бүтүн көзәл вә бәшәри шејләри үзә чыхарыб көстәрдијинә севинир, ејни заманда һәјатдакы ејбәчәрликләри аз да олсун кизләтмир. Һәр ики һалда о, һәјата сон дәрәчә садигдир. Һәјат онун әсәрләриндә һәгиги бир портретдир. Онун тәсвир етдији һәјат орижиналын дахили аләминдән тутмуш үзүндәки чилләләрә

---

[1] *Ф. Көчәрли.* Сечилмиш әсәрләри, сәһ. 205.
[2] Јенә орада, сәһ. 213.

рә гәдәр һәр шеји һејрәт едиләчәк дәрәчәдә доғру әкс етдирән бир портрет кимидир»[1].

Ф. Көчәрли бир халгын тарихи инкишаф јолуну ишыгландыран, онун тәфәккүр вә идракыны зәнкинләшдирән бу бөјүк шәхсијјәтләрә јүксәк гијмәт верәрәк јазырды: «Гогол вә Пушкин... әлләриндә мәш'әл русларын мәишәтинә дахил олуб, онун һәр сәмтинә вә күнчүнә ишыг салыб, милләтин јараларыны, руһани вә чисмани күдрәтләрини, гәм вә шадлыгларыны көрүб вә көрдүкләринин сурәтини вә шәклини маһир нәггаш кими ејни илә чәкиб, бүтүн аләмә көстәриб дејирләр: Бахын, көрүн! Будур бизим милләт; бу сајагдыр онун дирилији вә доланачағы; будур онун һалы, фикирләри, һиссијјаты вә хәјалаты»[2].

Ф. Көчәрли Пушкин илә Гоголун әдәби-бәдии јахынлығындан бәһс едәркән јазырды: «Гоголун ики бөјүк вә мө'тәбәр әсәринин мәал вә мәзмунуну она Пушкин нәгл едиб, һәр ики әсәрин вә сәпкү-сајагда јазылмасыны, шәрһ вә бәјан етмишдир. Бу әсәрләрдән бириси онун «Ревизор» исминдә јазылмыш комедијасыдыр... Икинчиси «Чичиковун сәркүзәшти», јахуд «Фөвт олмуш нәфәсләр» үнванында јазылмыш бир әсәрдир ки, мисл вә бәрабәри јохдур. Һәр ики әсәри сонралардан Пушкин мүталиә етдикдә Гоголу бағрына басыб кәмали-мәмнунијјәтлә она демишдир: «Сән јазан кими бунлары мән бачарыб јаза билмәздим. Һәр һалда сән мәндән маһирсән. Һејфа ки, «Өлмүш нәфәсләр»ин икинчи чилди гуртармамыш, Гогол Италијада икән Пушкин дуелдә гәтлә јетишир»[3].

Ф. Көчәрли Гоголун һәјатында Пушкинин силинмәз изләр бурахдығыны вә бөјүк рол ојнадығыны көстәрмәклә јанашы, Гоголун Пушкинә олан мәһәббәти үзәриндә дә дајаныр. Пушкинин дуелдә гәтлә јетишмәси Гоголу сарсыдыр вә Италијадан достларына јаздығы мәктубда өз һүзнүнү ашағыдакы сөзләрлә изаһ едир: «Мәним һәјатым, мәним шадлығым вә тамам зөвг вә шөвгүм Пушкинлә баһәм фөвт олуб кетди»[4] дејирди. Ф. Көчәрли мәгаләдә Гоголдан кәтирдији бу сөзләрлә һәр ики сәнәткарын бир-биринә олан јахын мүнасибәтләрини шәрһ

[1] *В. Г. Белински,* Рус әдәбијјаты классикләри һаггында, Б., Ушагкәнчнәшр, 1954, сәһ. 270.
[2] *Ф. Көчәрли.* Сечилмиш әсәрләри, сәһ. 205.
[3] Јенә орада, сәһ. 207.
[4] Јенә орада.

етмишдир. Мә'лум олдуғу кими, һәгигәтән Пушкинин өлүмүндән сонра Гогол «Ревизор» вә «Өлү чанлар» кими камил, лајигли әсәр мејдана кәтирә билмәмишдир. Өмрүнүн ахырына кими гејри-тәбии бир һал кечирән Гогол һәтта «Өлү чанлар»ын икинчи һиссәсини дә јандырыб тәләф етмишдир.

Ф. Көчәрли мәгаләдә «бизим мәишәтимизә аз-чох јахын олан «Ревизор» әсәрини дә охучулара тәгдим едир. Бу әсәр һәм өз композисијасы вә һәм дә јазылышы е'тибарилә јени, иштирак едән типләрин характерләри вә рус мәишәтинин инчәликләринин тәсвири чәһәтчә зәнкин, һәдсиз дәрәчәдә бәдии, һәм дә дәрин мә'налы, ичтимаи вә тарихи әһәмијјәтә малик сәнәт нүмунәси иди. Мәһз буну нәзәрә алан Ф. Көчәрли әсәрдә тәсвир олунан хырдача бир шәһәрин галабәјиси олан Антон Антоновичдән тутмуш бу шәһәрин чиновникләринә гәдәр бүтүн персонажларла бизи таныш едир. Бу типләрин һәр бири һаггында өз мүлаһизәләрини сөјләјир.

Һадисәләр, Гоголун «әкәр үч ил бу шәһәрдән ат чапасан јенә дә һеч бир мәмләкәтә чата билмәзсән»[1]—дејә сәчијјәләндирдији узаг бир мәканда чәрәјан едир.

Әсәрин мәзмун вә идејасындан, тә'сир күчүндән, ичтимаи гајәсиндән чыхыш едән Ф. Көчәрли јазырды: «Гоголун бу комедијасы әвәзсиз бир әсәрдир ки, һәмишә һәјат үзрә баги галачагдыр. Онун Городничиси, судјасы, почтмејстри, Добчински—Бобчинскиси, хүсусән Хлестакову нечә ки, Русија дөвләти вардыр, онлар да сағ вә саламат галачаглар»[2].

Ф. Көчәрли мәгаләдә Гоголун комизминдән, онун өзүнәмәхсус јуморунун, һәмчинин сатирик күлүшүнүн характер хүсусијјәтләриндән, һәјат һадисәләринә дүзкүн, сојугганлы мүнасибәтләриндән дә бәһс едир.

Бу чәһәтдән мүәллиф Гоголун тәбиәт вә хасијјәтиндә һәр бир шејин дәринликләринә көз јетирмәк, маһијјәтинә вармаг вә һәр бир шејин күлүнч тәрәфини вә истеһзаја лајиг сәмтини көрүб-көстәрмәк, усталыгла үмумиләшдирмәк бачарығына јүксәк гијмәт верир. «Рус әдибләриндән һеч бири Гогол кими адамларын үстә елә зәрифанә күлмүр вә охучулары күлдүрмүр. Гоголун күлмәји гәрибә бир күлмәкдир. Бизим мәишәтимиздә күлүнч, күлмәли вә ришхәндә сәбәб оласы ајин-адәтләр, мүхтәлиф

[1] *Ф. Көчәрли.* Сечилмиш әсәрләри, сәһ. 209.
[2] Јенә орада, сәһ. 211.

ишләр вә әмәлләр, данышыглар вә сөһбәтләр чохдур. Амма бунларын һамысынын үзүнә адамларын сахта рәфтар вә әлагәләриндән тохунмуш бир пәрдә чәкилибдир ки, һәр адама онун алт тәрәфини көрмәк гүдрәт вә габилиjjәти верилмәjибдир. Гогол исә пәрдәнин алтыны ачыг көрүр вә ону зәрифанә галхызыб, алтында олан әчаибат вә гәраибата бахыб, назиканә күлүр вә бизә көстәриб, бизи дә күлдүрүр»[1] — деjирди.

Заһирдә күлән вә гәлбдә ағлаjан Гогол күлүшү әсримизин илк илләриндә бир чохларынын диггәтини чәлб етмишдир. О чүмләдән Азәрбаjчан әдәбиjjатында ингилаби сатиранын баниси кими шөһрәтләнән Ҹ. Мәммәдгулузадә дә Ф. Көчәрлинин Гоголун анадан олмасынын jүз иллик jубилеjи мүнасибәти илә «Тәрәгги» гәзетиндә (1909, № 57, 58; 18, 19 март) чыхмыш мәгаләсини охудугдан сонра «Молла Нәсрәддин» мәчмуәсинин 5 апрел 1909-чу ил тарихли 14-чү нөмрәсиндә «Гогол» адлы әсәр чап етдирмишдир. Ҹ. Мәммәдгулузадә jазырды: «...Сөз jох, Көчәрли ҹәнабларынын ачыг вә мә'налы мәгаләләриндән, Үзеjир ҹәнабларынын ширин тәрҹүмәләриндән вә гејри jазычыларымызын Гогол барәсиндә вердикләри мә'луматдан охучуларымыз һәмин jазычыны бир нөв таныдылар вә бәлкә jахшы таныдылар... Jүз ил бундан габаг Русиjада бир шәхс анадан олуб вә рус мә'мурларынын барәсиндә бир елә комедиjа jазыб ки, ону инди дә адам охуjанда елә билир ки, Нахчывана, Шушаjа вә бүтүн Гафгаз кәндләринә вә балача шәһәрләрә һөкумәт тәрәфиндән «ревизор» кәлир»[2].

Ф. Көчәрлинин һаггында данышдығы сәнәткарлардан бири дә А. С. Пушкиндир. Чохчәһәтли jарадычылыға малик олан Пушкин Белинскинин дили илә демиш олсаг, «Русиjанын... jалныз көзәл һиссиjjат дили деjил, һәм дә сәнәт вә сәнәткарлығы олан бир поезиjа jаратмаг үчүн доғулмуш биринчи сәнәткар шаир иди»[3]. Белә бир сәнәткар һаггында онларча гиjмәтли мәгаләләр вә монографик әсәрләр jазылмыш, шаирин jарадычылығы, онун сәнәткарлығы, jүксәк бәдии дили тәһлил едилмиш вә гиjмәтләндирилмишдир.

[1] *Ф. Көчәрли,* Сечилмиш әсәрләри, сәһ. 212.
[2] *Ҹ. Мәммәдгулузадә.* Фелjетонлар, мәгаләләр, хатирәләр, мәктублар, Б., АДУ нәшриjjаты, 1961, сәһ. 334.
[3] *В. Г. Белински.* Рус әдәбиjjаты классикләри һаггында, Б., Ушагкәнчнәшр, 1954, сәһ. 98.

Пушкин сәнәтини, ше'рләриндәки садәлиjи, көзәллиjи, тәравәти Азәрбаjчан әдәбиjjатында jүксәк гиjмәтләндирән, тәгдир вә тәблиғ едән әдәбиjjатшүнаслардан бири дә Ф. Көчәрли олмушдур. Ф. Көчәрли дөврүнүн габагчыл вә көзүачыг сәнәткарларындан бири иди. Jухарыда бәһс етдиjимиз кими, о, рус әдәбиjjатынын мүтәрәгги ән'әнәләрини өjрәнмиш вә өjрәтмәк үчүн jазыб jаратмыш, тәрҹүмәләр етмиш вә мүасирләринә дә бу jолла кетмәjи мәсләһәт көрмүшдүр. О, «Әдәбиjjатымыза даир мәктуб» адлы мәгаләсиндә рус тәбиәтини, рус характерини, рус һәjатыны jазыб-jаратдығы әсәрләрин һәр бир сәтриндә доғру вә дүзкүн әкс етдирән Пушкинә jүксәк гиjмәт верирди. Бу милли, халги шаирин һәгиги сәнәткар вә һәгиги шаир һаггында сөjләдиjи фикирләрә истинад едәрәк jазырды: «Һәгиги шаир өз заманәсинин аjинасыдыр вә Пушкинин демәjинә көрә, шаир гаjалардан вә дәрәләрдән кәлән әкс-сәда мәнзиләсиндәдир. Нечә ки, һеjванын бағыртысына, көjүн курултусуна вә чобанын уча аваз илә баjаты чағырмасына әкс-сәда чаваб вериб, һәр бир сәвтү еjни илә тәкрар едир, һәмчинин һәгиги шаир дәхи өз чамаатынын һәр гисим сәдасына, хаһ о сәда сузнак, налә вә фәрjад олсун вә хаһ фәрәһәнкиз, бәшашәт вә шадjаналыг сәси олсун, кәрәкдир еjни илә чаваб верә; өз сәсини милләтин сәсинә гошуб, онун гејрәт вә тәәссүб дамарыны һәрәкәтә кәтирә; тә'сирли кәламы илә ону гәфләтдән бидар едиб, тәрәгги вә маариф сәмтинә чүр'әт вә чәсарәт илә дә'вәт едә»[1].

Көрүндүjү кими, Ф. Көчәрли өз сәсини милләтин сәсинә гошуб, онун һеjрәт вә тәәссүбүнү чәкән Пушкин поезиjасында рус халгынын һәм севинчини, һәм дә онун налә вә фәрjадыны көрмүш, халгы гәфләтдән оjадыб, тәрәгги вә маариф jолуна дә'вәт етмәсини алгышламышдыр. Көчәрлиjә көрә, халгын вә милләтин варлығы илә бағлы олан әсл шаир, һәр шеjдән әввәл, өз халгынын дүзкүн jол көстәрәни олмалы, заманын нәбзини тутмалы, һәмвәтәнләринин арзу вә истәкләрини тәрәннүм етмәлидир. Өз халгынын дәрин мәһәббәтини газанан шаир jалныз бундан сонра бәшәриjjәтин үрәjини фәтһ едә биләр, орада өзүнә даими бир jува гура биләр вә бәшәр тарихи дурдугча о да jашаjа биләр. Пушкин белә сәнәт-

[1] *Ф. Көчәрли.* Сечилмиш әсәрләри, сәһ. 99—100.

кар олмуш, о, «истәр рус тәбиәтини, истәрсә дә рус характерини тәсвир етсин, һәр ики һалда рус һәјатыны тамамилә дүзкүн әкс етдирир; буна көрә дә үмуми бир сәс ону рус милли шаири, халг шаири адландырмышдыр»[1]. Бу нөгтеји-нәзәрдән Пушкин јарадычылығыны јүксәк гијмәтләндирән Гоголун фикирләри илә Ф. Көчәрлинин фикирләри арасында чох јахынлыг вардыр.

Ф. Көчәрли бир чох мәгалә вә мәктубларында рус реализминин бу өлмәз сәнәткарынын адыны вә јарадычылыг јолуну бөјүк һөрмәт вә еһтирамла чәкмәклә бәрабәр, шаирин хәлги кејфијјәтләрини ше'р-сәнәт јолларында гәләм чалан мүасирләри үчүн нүмунә көстәрирди. Ф. Көчәрлинин 1911-чи илдә Абдулла Шаигә јаздығы мәктуб бу фикирләри бир даһа сүбут едир. Мүәллиф јазырды: «Рус шаирләриндән мәшһур Пушкин белә ачыг вә хошмәзмун һекајәләр вә нағыллар јазмаг илә өзү үчүн әбәди ад вә шөһрәт газанмышдыр. Пушкин өз милләтинин дилини вә адәтини јахшы билирди, тәби' дәхи рәван иди. Һекајәләрдә маһал вә заманын өвза вә әһвалыны ејнилә јазмаг чох көзәл гајдадыр вә рус әдибләриндән бә'зисинин бу хүсусда зијада мәһарәти вар. Мәсәлән, Туркенев, Пушкин, Лермонтов. Бу гајданын үмдә шәрти будур ки, ачыг дилдә јазылсын вә јазылан һал вә өвза һәгигәтә мүғајир олмасын»[2].

Ф. Көчәрли рус шаир вә јазычыларыны, хүсусилә, Пушкини, Гоголу, Грибоједову јүксәк гијмәтләндирән өз мүәллими М. Ф. Ахундовун фикирләринә шәрик олараг јазырды: «Пушкинин өлүмү Ахундова чох гијмәтли тә'сир етмишди вә о, бу кәдәрли һадисәнин хәбәрини алан кими чох тә'сирли бир ше'р дә јазмышдыр ки, һәмин ше'р Марлински тәрәфиндән рус дилинә тәрчүмә олунмушдур»[3].

Ф. Көчәрлинин кәлдији нәтичәјә көрә, фирәнкләр Виктор Һуго илә фәхр етдикләри кими, руслар да рус тәбиәтилә тәнәффүс едән, әсәрләри рус тәбиәти кими сакит олан Пушкин илә фәхр етмәјә билмәзләр. Она көрә ки, Пушкин рус һәјатыны, онун тәбиәтини, онун варлығыны, көзәл мәнзәрәләрини ачыг вә ајдын һалда көстәрмишдир. Онун (Пушкинин) «епитети» о гәдәр ајдын вә күчлүдүр ки, бә'зән бир сөз бүтөв бир тәсвири әвәз едир...

[1] *В. Г. Белински.* Рус әдәбијјаты классикләри һаггында, сәһ. 113.
[2] «Азәрбајчан» журн., 1967, № 6, 7. Ф. Көчәрлинин А. Шаигә 1911-чи ил. 26 мај тарихли мәктубу.
[3] *Ф. Көчәрли.* Сечилмиш әсәрләри, сәһ. 65.

Пушкинин гыса бир ше'риндә олан әзәмәти, садәлији вә гүввәти өз ше'риндә јерләшдирә биләчәк дикәр бир шаири көстәрмәк чәтиндир»[1].

Ф. Көчәрли Пушкин сәнәтинин вүс'әт вә гүдрәтиндән бәһс едир. Јери кәлдикчә бу бөјүк сәнәткарын јарадычылығына кор-коранә мүнасибәт бәсләјән, она нәзирәләр јазмаға тәшәббүс көстәрән Нөврәс, Катиби кими шаирләрин зорән-тәбиблик етмәсини, јазыб-јаратдығы әсәрләр илә өзләрини Пушкин, Лермонтов кими сәнәткарлара бәнзәтмәләрини кәскин тәнгид едир. «Бәдии јарадычылыг исте'дады, фикри дәринлији вә нәчиб һиссләринин тәбиилији илә бүтүн мүасирләриндән үстүн олан» шаир Сејид Әзим Ширванини онлара гаршы гојурду. «Әкинчи» гәзети васитәсилә рус әдәбијјатынын бу бөјүк сәнәткарына тә'зим едән Сејид Әзимин Пушкинә олан мүнасибәтини шәрһ едән мүәллиф јазырды: «...Рус шаирләри, илә таныш олан Һачы Сејид Әзим ән чох Пушкин исте'дадыны јүксәк тутур, онун бөјүк јарадычылығы вә һәртәрәфли дүһасынын өнүндә еһтирамла баш әјир. Бә'зи әсәрләрини Пушкинин әсәрләринә охшадараг о, өзүнү һәјәчанландыран дәруни фикирләри бәдии шәкилдә тәсвир етмәкдә бөјүк усталыг көстәрир»[2]. Көрүндүјү кими, Ф. Көчәрли нәинки Сејид Әзимин, һабелә башга танынмыш сәнәткарларын да јарадычылығына фитри исте'дада малик олан Пушкин дүһасынын тә'сири олдуғуну е'тираф едир.

Ф. Көчәрли Л. Н. Толстој һаггында да Азәрбајчан әдәби тәнгидиндә илк доғру вә дүзкүн фикир сөјләјән әдәбијјатшүнаслардан бири, бәлкә дә биринчи олмушдур. О, әлләриндә мәш'әл рус әдәбијјатыны јени јола салан, рус һәјатынын вә мәишәтинин гаранлыг күшәләрини ишыгландыран бу өлмәз сәнәткарларын дүнја ичтимаи вә әдәби фикир тарихиндә өзләри үчүн әзәмәтли бир абидә гојдугларыны гејд едирди. Илләр вә әсрләр бир-бирини әвәз етдикчә бу өлмәз сәнәткарларын јазыб-јаратдығы әсәрләрин мә'нәви сәрвәт кими бир нәсилдән, дикәр нәслә галдығыны көстәрирди. Мә'лумдур ки, дүнја ичтимаијјәтинин нәзәр-диггәтини чәлб едән Толстој ја-

[1] *Гогол.* Пушкин һаггында бир нечә сөз,—Белински классикләр һаггында, Б., Ушагкәнчнәшр, 1954, сәһ. 117.
[2] *Ф. Көчәрли.* Сечилмиш әсәрләри, сәһ. 69.

радычылығы мүхтәлиф чәбһәләрдән тәгдир вә тәнгид олунмушдур. Нәинки Азәрбајчан әдәбијјатында, рус ичтимаи фикриндә дә Толстоја, онун јарадычылығына мүнасибәт мүхтәлиф иди. Бу икили мүнасибәтә вә мүлаһизәләрә дүзкүн гијмәт верән пролетариатын даһи рәһбәри Ленин өзүнүн «Лев Толстој рус ингилабынын күзкүсүдүр» адлы мәгаләси илә чаваб вермишдир. В. И. Ленин Толстојун әсәрләриндә, бахышларында, нәзәријјәләриндә, мәктәбиндә доғрудан да, кәскин зиддијјәтләр олдуғуну көстәрмәклә јанашы онун тәкчә рус һәјатынын мисилсиз мәнзәрәләрини дејил, һабелә дүнја әдәбијјатынын ән көзәл әсәрләрини јарадан даһи бир сәнәткар олдуғуну да дәлилләрлә изаһ етмишдир. Ленин Толстојун бир мүлкәдар, бир Иса диванәси олдуғуну да инкар етмир. Онун јарадычылығындан чыхыш едәрәк көстәрирди ки, Толстојда «ичтимаи јалан вә сахтакарлыға гаршы олдугча гүввәтли, ачыг вә сәмими бир протест» көрмәк олар. Дикәр тәрәфдән, «бир толстојчу», јә'ни рус зијалысы адланан үзкүн, әсәби, ирадәсиз бир адам көрүрүк... Бир тәрәфдән капиталист истисмары амансыз тәнгид едилир, һөкумәтин зоракылығы, мәһкәмә вә дөвләт идарәси ојунбазлығы ифша едилир, сәрвәтин артмасы вә мәдәни наилијјәтләрлә фәһлә күтләләринин сәфаләт, чәһаләт вә мәшәггәтләринин артмасы арасындакы зиддијјәтләрин бүтүн дәринлији ашкара чыхарылыр, дикәр тәрәфдән, зоракылыг јолу илә «зүлмә мүгавимәт көстәрмәмәк» тәблиғ едилир. Бир тәрәфдән, ән сағлам бир реализм көрүнүр, бүтүн вә һәр чүр пәрдәләр јыртылыб дағыдылыр, дикәр тәрәфдән, дүнјада ән мәнфур шејләрдән бири, јә'ни дин тәблиғ едилир»[1].

Өз јарадычылыг дүһасы илә сечилән, рус вә дүнја әдәбијјатына надир инчиләр бәхш едән бу «Иса диванәси» — Толстој әсримизин илк илләриндә демәк олар, ки, Азәрбајчан әдәби тәнгидинин диггәт мәркәзиндә дурмушдур.

Толстојун чохсаһәли зәнкин әдәби ирси, Толстој јарадычылығындакы реализм, хәлгилик, һуманист идејалар XX әср Азәрбајчан әдәби тәнгидиндә мүхтәлиф чәһәтдән, һәр әдәби мәктәбин өз идеја истигамәтинә мүвафиг шәкилдә тәдгиг вә шәрһ едилирди. Бу мә'нада, Л. Н. Толстоја мүнасибәтдә «Фүјузат» вә «Молла Нәсрәддин» әдәби мәктәбләри бир-биринә тамамилә зидд әдәби мөвгедә дајанырдылар. Әкәр «Молла Нәсрәддин» әдәби мәктәбинә Толстојун јүксәк реализми, хәлгилији, В. И. Ленинин дедији кими, онун «рус ингилабынын күзкүсү» олмасы фикри даһа чох лазым идисә, јә'ни демократик әдәби һәрәкат Толстоју бу мөвгедән гијмәтләндирирдисә, «Фүјузат» әдәби мәктәбинә Толстој јарадычылығынын фәрди (субјектив) һуманизми, В. И. Ленинин дедији кими, «онун зүлмә мүгавимәт көстәрмәмәси, Иса диванәси олмасы, әт јемәмәси», бир сөзлә, Толстојун идеалист фәлсәфәси лазым иди. «Фүјузат» әдәби мәктәбинин нүмајәндәләри Толстоја мәһз бу чәһәтдән јанашыр вә гијмәт верирдиләр. Бу, XX әср әдәби тәнгидиндә Толстоја мүнасибәтин ики мејли, ики әдәби хәтти иди ки, бунлардан һәјатилик газанан, әдәбијјат тарихиндә јашајан шүбһәсиз ки, демократик әдәби хәттин Толстој јарадычылығына објектив мүнасибәти олмушдур.

Әдәбијјат тарихиндә хүсуси мәрһәлә тәшкил едән «Фүјузат» журналы вә онун мүгтәдир тәнгидчи вә әдәбијјатшүнаслары демәк олар ки, ахыра гәдәр өз идејамәфкурәләринә, хүсусилә журналын тәблиғ етмәк истәдији пантүркизм, панисламизм идејаларына садиг галмышлар. Буна көрәдир ки, журналын әксәр мүһәррирләри јалныз Азәрбајчан әдәбијјаты һаггында дејил, рус вә дүнја әдәбијјаты һаггында да фикир јүрүдәркән мәһз јухарыда дедијимиз чәбһәдән чыхыш етмишләр. Журналын баш редактору Әлибәј Һүсејнзадә «Фүјузат»ын биринчи нөмрәсиндә Л. Н. Толстој һаггында јаздығы «Толстојлуг нәдир?» адлы мәгаләсиндә көстәрирди: «Бир аилә әфрады о аиләнин әзасы булундуғу киби, милләтләр дә бәшәријјәтин үзвләридирләр. Бир аиләнин әзасы киби милләтләр дә һеч бир вәгт бир синдә, бир јашда булунмазлар, бә'зиләри һәнузәси тифулијјәт јашда булундуглары һалда, дикәрләри дөври-кәмалә јетишмиш, ја дөври-зәвалә үз тутмуш олурлар»[1]. Беләликлә, Әлибәј Һүсејнзадә әдәбијјатда синфи мүбаризәни өрт-басдыр етмәк, антагонист чәбһәләр арасында барышмаз зиддијјәтләри пәрдәләмәк үчүн бүтүн дүнја адамларыны бир мәсләкли, бир әгидәли һесаб етмәк тезисини ирәли сүрүрдү. Шүбһәсиз, бу мүлаһизә һәјатын ичтимаи-сијаси вәзијјәти илә даим тәмасда олан демократик әдәби һәрә-

[1] *В. И. Ленин.* Әдәбијјат һаггында, Б., Азәрнәшр, 1970, сәһ. 122.

[1] «Фүјузат» журн. 1906. № 1, сәһ. 12.

каты нәинки разы сала билмирди, әксинә, даһа күчлү, тутарлы, һәјати тезисләрлә «Фүјузат» әдәби мәктәбинин әмәкдашларына чаваб вермәјә мәчбур едирди. Бу мүрәккәб, шәрәфли вәзифәни әдәбијјат тарихиндән дә мә'лум олдуғу кими, гәлбән «Молла Нәсрәддин»лә бағлы олан Ф. Көчәрли өз өһдәсинә көтүрдү.

Ф. Көчәрли бу саһәдә нәинки Чәлил Мәммәдгулузадәнин, үмумијјәтлә, молланәсрәддинчиләрин рус әдәбијјатына мүнасибәтдә тутдуғу хәтти-һәрәкәти дәриндән өјрәндији үчүн Л. Толстој, Пушкин, Гогол, Крылов, Чехов, Некрасов, Туркенев, Достојевски, Гончаров, Л. Андрејев вә саир бөјүк јазычыларын јарадычылығы һаггында өз сөзләрини деди.

Ф. Көчәрлинин објектив мүнасибәти Русијанын ән мәшһур әдиби һесаб олунан Антон Чехова һәср етдији мәгаләсиндә дә өзүнү көстәрир. Мүәллиф өз әсәрләриндә тәбии һиссләр ашылајан, мәтин, гәләми өткүн, дили ширин вә садә олан бу бөјүк сәнәткары «Русијанын ән мәшһур» әдибләриндән бири вә аз сөзлә чох мә'на ифадә едән бәдии сөз устасы кими тәгдим едир. Ф. Көчәрли кениш охучу күтләси тәрәфиндән тәгдир едилән бу сәнәткарын јарадычылыг јолуну белә ишыгландырырды: «Чехов мухтәсәр вә гысача һекајәләрдә рус милләтинин һәр бир синфинә даир әһвалат јазыб, һәр даирәнин ејиб вә гүсурларыны истеһза вә кинајә тә'ригинчә зәрифанә има' вә ишарәләр илә көстәрир. О чәнаб кәламын устады һесаб олунуб, азачыг вә ләтиф сөзләр илә дәрин вә бөјүк мә'налар јетирмәкдә бимисл бир вүчуд иди. Көдәк вә хырдача рәвајәтләрдә вә нағылларда мәишәтин әнвајитәрзини вә гисим-гисим өвзаларыны тәһрир едиб, демәк олар ки, ејни илә онун шәклини охучулара көстәриб, бир јандан онлары дилшад вә бир јандан мәғмун, мәһзун едир.»[1]

Ф. Көчәрли мөвзусу һәјатдан көтүрүлмүш кичик јумористик һекајәләрлә мүхтәлиф синифләрә мәнсуб олан шәхсләрин психоложи аләмини бөјүк усталыгла тәсвир едән бу сәнәткары алгышлајыр вә гәләминдән чыхан сәнәт нүмунәләринин кениш халг күтләси тәрәфиндән севилә-севилә охунмасыны онун јарадычылыг гәләбәси кими мә'наландырырды. А. П. Чеховун вәфаты мүнасибәтилә 1904-чү ил ијулун 2-дә «Шәрги-Рус» гәзетиндә

[1] *Ф. Көчәрли.* Сечилмиш әсәрләри, сәһ. 91.

нәшр етдирдији мәгалә илә бөјүк сәнәткара матәм сахлајан Ф. Көчәрли онун өлүмүнү, «чәми мә'рифәт әһлинә билүмум вә рус үдәба вә шүәрасына билхүсус, һүзнавәр бир һадисә олдуғуну» Азәрбајчан охучуларына да хәбәр верирди. Ф. Көчәрли рус һәјатыны реал бојаларла тәсвир вә тәрәннүм едән бу сәнәткарын бир чох әсәринин Авропа дилләринә тәрчүмә олундуғуну, өзүндән сонра 12 чилддән артыг әсәр гојдуғуну да көстәрирди. Гејд етмәк лазымдыр ки, Ф. Көчәрли јазычынын јарадычылығында тәзә фикирләр, вүс'әтли хәјаллар, дәрин мә'налар, көзәл эгидәләр дујдуғу үчүн А. Чехову Азәрбајчан охучуларына јахындан тәгдим етмәк мәгсәди илә онун јумористик сәпкидә јазылмыш «Ат фамилијасы» адлы һекајәсини дә тәрчүмә етмиш вә «Шәрги-Рус» гәзетиндә (17 ијул 1904-чү ил, № 105) чап етдирмишдир. Чеховун садә, рәван бир дилдә јазылмыш бу һекајәсинин ичтимаи мәзмун, идеја вә мүндәричәсиндә Ф. Көчәрли о дөвр Азәрбајчан һәјаты вә мәишәти үчүн бир јахынлыг, охшарлыг көрмүш вә гәләмә алмышдыр. Әсәрин гәһрәманы исте'фаја чыхмыш бәсит дүшүнчәли, һәр сөз үчүн тез өзүндән чыхан мәһдуд көрүшлү, сәбирсиз кенерал Булдејев илә садәлөвһ, авам, һәр шејә инанан рус кәндлиси Иван Јевсејевич гаршылашдырылыр. Бу типләр васитәсилә А. Чехов реал һәјат һәгигәтләринин, рус мәишәтинин хәлги хүсусијјәтләрини, рус дворјан мүһитинин сәчијјәви мәнзәрәләрини бәдии шәкилдә үмумиләшдириб әкс етдирмишдир.

Рус әдәбијјатыны вә онун бәшәри сәнәткарларыны дүнјанын габагчыл әдәбијјатларындан бири һесаб едән Көчәрли, һаггында бәһс етдијимиз бәдии сөз баһадырлары илә јанашы, мухтәлиф мүнасибәтләрлә Некрасовун, Туркеневин, Лермонтовун, Крыловун, Горкинин, Белинскинин вә башгаларынын да адларыны мәһәббәтлә чәкир, онларын һаггында јери кәлдикчә гијмәтли фикирләр сөјләјир, бәдии әсәрләриндән, елми-тәнгиди мәгаләләриндән нүмунәләр кәтирир, Азәрбајчан охучусуну, тәнгидчисини, бәдии сөз сәнәткарларыны онларын јарадычылығы илә таныш едирди. Бу сәнәткарлары һеч бир һүдуд танымајан, дүнја халгларынын рәғбәтини газанан, халгын эгли инкишафына, мәдәни тәрәггисинә дүзкүн истигамәт верән «инсанијјәт мүәллими вә мүрәббиси» адландырырды.

Бәшәр тарихиндә јени бир дөвр ачан Бөјүк Октјабр

сосиалист ингилабынын гәләбәси гәфләт јухусунда олан мәзлум халглара азад һәјат вә инсанлара сәадәт кәтирмишдир. Бу бөјүк гәләбәни руһ јүксәклији илә гаршылајан, өз сәсини бәшәријјәтин азадлыг сәсинә гошан сәнәткарлардан бири дә Ф. Көчәрли олмушдур. Ф. Көчәрли Загафгазијада Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабынын бәхш етдији сәадәтдән кениш шәкилдә истифадә едән, тәрәгги јолуна гәдәм гојан күрчү халгыны алгышлајыр: «Бу ахыр вахтларда күрчүләр тәрәгги јолуну тапыблар вә ашкара ирәли кетмәкдәдирләр. Октјабрын 17-дә е'лан олунан һүрријјәт вә азадәлик Гафгазијада, демәк олар, ки, һамыдан артыг күрчүләрә тә'сир едиб, һамыдан зијада онлары... һәрәкәтә кәтирди вә һәтта онлары чүрбәчүр иддиалара салды. О күндән бәри «Сағ олсун һүрријјәт, сағ олсун иттиһад, иттифаг, гардашлыг вә азадәлик» сәдасы кәндләрдә вә шәһәрләрдә бөјүкдән тутмуш хырда ушаглара кими һәр бир синфин—хәлгин дилләриндә чари олмагдадыр. ...Күрчүләрин бу бәшашәтини, бу али һиссләрини вә бу көзәл тәмәнналарыны көрүб вә һәр күн кәндләрдән дәстә-дәстә кәлән рәијјәтләрин шәһәр мејданында вә Чарсојбазарда топлашыб рузнамәјә диггәтлә гулаг асмагларыны мүајинә едиб, гәлбим шад олурду»[1].

Көрүндүјү кими, Ф. Көчәрли бир-биринин малына вә чанына дүшмән кәсилән, азадлыгдан мәһрум, меһрибанчылыгдан узаг олан мүсәлман гардашларыны гоншу күрчү халгындан ибрәт дәрси алмаға чағырыр. «Иттифаг олмајан јердә, тәрәгги дә олмаз» дејә онлара јол көстәрирди. Күрчү халгынын бу тәрәггисини даһа ајдын шәкилдә әкс етдирмәк мәгсәди илә Ф. Көчәрли онун әдиб вә шаирләринин јарадычылығына мүрачиәт етмиш, бу халгын бәдии сөз сәнәткарларынын јазыб јаратдыглары әсәрләри Азәрбајчан охучусуна чатдырмағы өзүнә борч билирди.

Бу мүнасибәтлә гардаш халгларын һәјатындан, әдәбијјатындан бәһс едән онларча мәгаләләр јазмыш вә тәрчүмәләр етмишдир.

Ф. Көчәрлинин «Күрчү шаири Акаки Серетелинин јубилејинә даир», «Јаков Семјонович Гогебашвили», «Дост вә мүәллим Н. О. Ломоуринин хатирәси», «Илја Чавчавадзе», «Милли бајрам», «Редаксијаја мәктуб», «С. Л. Тер-Арутјунов», «А. О. Чернјајевскинин хатирәси» вә башга бу кими мәгаләләри мәһз бу руһда јазылмыш, бу идејаны тәблиғ едән әсәрләрдир.

[1] *Ф. Көчәрли.* Сечилмиш әсәрләри, сәһ. 106.

Мүәллифин күрчү шаири Акаки Серетелинин јубилеји мүнасибәти илә 1908-чи илдә јаздығы «Күрчү шаири Акаки Серетели јубилејинә даир» вә «Милли бајрам» адлы мәгаләләри даһа чох диггәти чәлб едир.

Ф. Көчәрли әлли ил милләтә хидмәт етмиш, халга көзәл һиссләр вә дујғулар ашыламыш, онун кечмишини, мүасир дөврүнү, гуртулуш јолуну көстәрмиш, сәадәтә, хошбәхтлијә чағырмыш, тә'лим-тәрбијәси илә мәшғул олмуш сәнәткары јүксәк гијмәтләндирирди. О, милләт балаларынын бешијини јырғалајан, онлара лајлај чалан, көзәл нағыллар дејән, онларын гәлбинә мәһәббәт тохуму сәпән, Күрчүстанын јараларыны сағалдан, халгын чаван, сағлам дүшүнчәли кәнчләринин үрәјиндә вәтәнпәрвәрлик һиссләри ојадан, ағыр ишлә мәшғул олан зәһмәт адамларынын әмәјини өз маһнылары илә јүнкүлләшдирән бу өлмәз реалист сәнәткарын әдәби вә ичтимаи фәалијјәтини мүасирләри вә гәләм саһибләри үчүн нүмунә көстәрир вә дејирди: «Нечә ки, күрчү милләти сағ вә саламатдыр, онун ады (Акаки Серетелинин — *И. Б.)* дәхи хәјал илә зиндә вә баги галачагдыр. Будур, гоншуларымызын һал-һәјатда олан шаир вә әдибләри һаггында етдији ифаји-мәһәббәт вә мүвәддәт вә изһари-сәдагәт вә хлусијјәт»[1].

Көрүндүјү кими, Ф. Көчәрли һәр шејдән әввәл, А. Серетели јарадычылығынын хәлги вә һәјати кејфијјәтләри үзәриндә дајаныр. Онун фәрди чәһәтләриндән даһа чох ичтимаи ва бәшәри кејфијјәтләрини ишыгландырыр. Әлбәттә, бу да А. Серетели әсәрләринин реал һәјат һәгигәтләри илә бағлылығы, һабелә Ф. Көчәрли илә А. Серетели арасында олан достлуг вә идеја јахынлығындан ирәли кәлирди. Әсәрләриндә халглары достлуға, гардашлыға вә мәһәббәтә чағыран А. Серетели јазырды: «Мәним мүрәккәбим зәһәр вә бал илә, сиркә вә көз јашы илә мәмзучдур. Мән истәјирәм ки, ше'рләрими фәгир охудугда фәгирлијини унутсун, бәдбәхт охујанда тәсәлли булсун вә һагг-савабы һәр кәс нәзмимдә һисс едиб

[1] *Ф. Көчәрли.* Сечилмиш әсәрләри, сәһ. 174.

хошһал олсун. Амма ше'рләримин васитәси илә душмәнләрин дә үрәјинә зәһәр дамыздырмаг истәјирәм...»[1]

Бу мүбариз, узагкөрән, халглары биркә иттифага дә'вәт едән шаир һаггында Ф. Көчәрли өз фикирләрини белә шәрһ едирди: «Акаки Серетелинин үмдә арзусу вә баш фикри мәһәббәт вә гардашлыгдыр. Кәләчәк заманда һамы милләтләрин бирләшиб иттиһад вә иттифагы вә гардаш кими меһрибан доланмаг арзусу шаирин тә'бини күшадә едиб, онун хәјалатыны уча мәгамларда кәздирир вә бу үмуми иттифагын зиддинә кедән тәәссүбкешләри, нифаг вә зиддијјәт тохумуну сәпәнләри вә үрәкләрдә кин вә әдавәт бәсләјәнләри вә филчүмлә һагг үзүнә пәрдә чәкәнләри нифрәт илә јад едиб, лә'нәт дамғасыны онларын алнына басыр. Серетели јектәрәф вә мүтәәссиб милләтпәрәстләрдән дејил ки, өз милләтинин еjб вә гүсуруну көрмәјиб, анчаг ону лајиги-мәһәббәт вә тәһсин билсин. Серетели үчүн һамы милләтләр мүсавидир вә бир-биринә гардашдыр. Шаирин ибадәт ејләдији мә'бәдкаһда бүтүн инсанијјәт сығыша билир»[2].

А. Серетели нәзм илә јанашы, роман, драм, комедија, мәзһәкә, нағыл вә һекајәләр дә јазмышдыр. Демәк олар ки, бүтүн жанрларда һәјат һадисәләрини бәдии шәкилдә тәсвир едән вә үмумиләшдирән, мүәллифи халга севдирән онун мөвзуларынын садә халг һәјаты илә бағлылығы вә дилинин анлашыглы олмасы иди. Бу бөјүк сәнәткарын јарадычылығында вәтән вә милләт јолунда мәрд икидләр кими өзүнү гурбан верән күрчү гадынларынын бәдии образына да раст кәлмәк олар. Бу чәһәти јүксәк гијмәтләндирән Ф. Көчәрли А. Серетелијә һәср етдији мәгаләсиндә мүәллифин романтик руһда јазылмыш «Сулико», вәтәнпәрвәрлик һиссләри ашылајан, ананын вәтәнә олан мәһәббәтини јүксәкликләрә галдыран «Мүрәбби», «Нателла» кими һекајәләрини, «Тамара», «Медеја» кими фачиәләрини нүмунә олараг көтүрүр вә әсәрләр һаггында өз фикрини сөјләјир. «Мүрәбби» һекајәсинин гәһрәманы Ана үч оғлуну вәтәнин мүһафизәси үчүн даваја көндәрир. Ишғалчылар тәрәфиндән вәтәни Күрчүстана вурулмуш јаралар Ананын кечирдији изтираблары даһа да артырыр. Оғланларыны итирән Ана гара хәбәр кәтирмиш мүхбирә үз тутуб: «Бу барәдә

[1] *Ф. Көчәрли.* Сечилмиш әсәрләри, сәһ. 179.
[2] Јенә орада, сәһ. 179—180.

данышма, сөјлә көрүм һансы тәрәф галиб олду, вәтәнимиз саламатдырмы, јохса дүшмән әлинә дүшүбдүр.» Гәләбә хәбәрини ешидән Ана оғланлары үчүн көз јашы ахытса да: «Мән онлары вәтәни мүһафизә етмәк үчүн бәсләмишдим»[1] —дејир.

Вәтәни Күрчүстаны романтик үслубда васф едән А. Серетелинин «Сулико» әсәри Ф. Көчәрлинин диггәтини даһа чох чәлб етмиш вә о, бу ше'ри нәсрлә тәрчүмә етмишдир. Әдәбијјатшүнас күлүн әтрини, бүлбүлүн нәғмәсини, күнәшин, ајын, улдузун шәфәгини вәтәндә көрән шаири јүксәк гијмәтләндирир.

Ф. Көчәрли бүтүн әсәрләри Вәтәнә мәһәббәт һиссилә јоғрулмуш бу бөјүк сәнәткар һаггында мәгаләләр јазмыш, тәрчүмәләр етмиш вә ону Азәрбајчан охучусуна севдирмишдир. Күрчү халгынын шаирә олан мәһәббәтини исә белә изаһ етмишдир: «Бу гәдәр васфә кәлмәјән хидмәтләрин әвәзиндә һәр бир мадди мүавинәт вә еһсанатдан, һәр гисим төһфә вә һәдијјәләрдән зијадә шаири хошһал вә сәадәтмәнд едән бир шеј варса, о да милләтин мәһәббәтидир. Серетели чәнабларыны бу бимисл сәмими вә мә'нәви төһфә илә биз тәбрик едә биләрик»[2].

А. Серетелинин «Мүсәлман гардашларыма» адлы ше'рини вә илк дәфә олараг М. Ф. Ахундовун «Вәзирихани-Ләнкәран» адлы комедијасынын күрчү дилинә тәрчүмәсини Ф. Көчәрли јүксәк гијмәтләндирирди.

А. Серетели «Мүсәлман гардашларыма» ше'риндә халгын ојанмасыны, мүтәрәгги дүнја халгларынын һәјаты илә јахындан таныш олмасыны вә өзүнү танытмасыны әламәтдар бир һадисә кими гијмәтләндирир вә јазырды: «Чох чәкмәз ки, сизи зәиф, бачарыгсыз вә елмсиз биләнләрдән сиз гүввәтли, бачарыглы вә елмли оларсыныз...»[3].

А. Серетели илә бир дөврдә јашајыб јаратмыш, зәһмәткеш халгын һәјатыны түкәнмәз бир еһтирасла тәсвир етмиш бәдии сөз усталарындан бири дә Илја Чавчавадзедир. Ф. Көчәрли һәр ики сәнәткара јүксәк гијмәт вермиш, онларын Күрчүстанын гәһрәман тарихи кечмишинә бөјүк әһәмијјәт вердикләрини вә «Вәтән, милләт јолунда кишиләрин мәрданәлијиндән данышыб күрчү арвад-

[1] *Ф. Көчәрли.* Сечилмиш әсәрләри, сәһ. 181—182.
[2] Јенә орада, сәһ. 174.
[3] Јенә орада, сәһ. 186.

ларыны да унутмадыгларыны» көстәрмишдир. Илја Чавчавадзени (1837—1907) сон мәнзилә јола салан күрчү халгынын бөјүк реалист әдибә олан һөрмәт вә еһтирамыны әкс етдирмишдир.

Үмумхалг мәһәббәти газанмыш бу сәнәткарын өлмәз хатирәсини јад едән Көчәрли Азәрбајҹан халгынын «Серетелиләри вә Чавчавадзеләри олмајыбдырмы? Бизим милли шаирләримиз әрсеји-дүнјаја кәлмәјибдирми? Аја, бизләр белә мөһтәрәм шәхсләрин вүҹудундан мәһрумму галмышыг?»—дејә суал едир. Мүәллиф е'тираф едир ки, бизим дә бөјүк, мүгтәдир вә хоштәб милли шаирләримиз олубдур. Лакин онларын гәдир-гијмәти нә сағлыгларында вә нә дә өлүмүндән сонра гијмәтләндирилмәмишдир. Ф. Көчәрли даһа сонра Гасым бәј Закир, Сејид Әзим Ширвани кими сәнәткарларын јарадычылыгларындан, онларын тәрҹүмеји-һалларынын доғру-дүрүст өјрәнилмәдијиндән, нәшр олунан китабларын аз вә сәлигәсиз олдуғундан вә әксәрән лүзуму олмајан китабларын даһа чох нәшр олунмасындан сөһбәт ачыр. Сејид Әзим Ширванинин јарадычылығына јүксәк гијмәт верән Ф. Көчәрли көстәрир ки, әкәр бу өлмәз шаир «Авропа әһлини һәлә кәнарда гојаг, бизим гоншуларымыз ермәни вә күрчү тајфаларынын ичиндә вүҹуда кәлмиш олса иди, онун әсәрләри кәррат илә чапдан чыхыб, охучулар арасында бир дәрәҹәдә интишар булмушду ки, ушагдан бөјүјә кими ҹүмләси онлары охујуб әксәријјәти әзбәр дә биләрдиләр.»[1]

Даһа сонра мүәллиф бу бөјүк сәнәткарлары — Сејид Әзим Ширванини, Абдулла бәј Асини, Мирзә Фәтәли Ахундову сон мәнзилә јола саларкән «мө'мин мүгәддәсләрин» тәшвиги илә онлара көстәрилән «бие'тиналығы» вә биәдәблији үрәк ағрысы илә хатырлајыр. Мәгаләнин сонунда өз әдибләринә олан сонсуз мәһәббәт вә һөрмәти гардаш күрчү халгындан өјрәнмәји төвсијә едән Ф. Көчәрли Сејид Әзим Ширванинин гәбир дашына һәкк олунмуш

> Мөвти-ҹисмани илә санма мәним өлмәјими,
> Сејјида, өлмәрәм, аләмдә сәсим вар мәним!—

бејтини мисал чәкиб, «әлбәттә бизим дә милли бајрамымыз олачагдыр»[2]—дејирди.

---

1 *Ф. Көчәрли.* Сечилмиш әсәрләри, сәһ. 175.
2. Јенә орада, сәһ. 176.

Ф. Көчәрлини марагландыран сәнәткарлардан бири дә күрчү халгынын мәшһур демократ педагогу Јаков Семјонович Гогебашвилидир. Ј. С. Гогебашвили Күрчүстанда ингилаби-демократик һәрәкатын фәал иштиракчыларындан бири вә Белински, Добролјубов, Кертсен, Чернышевски кими демократларын ән'әнәләринин тәблиғатчысы олмушдур.

Өз халгыны һәгиги вә дәрин бир мәһәббәтлә севән, өзүнүн бүтүн гүввә вә бачарығыны халгын маарифләнмәсинә, мә'нәви инкишафына вә мадди рифаһ һалынын јахшылашмасына сәрф едән Ј. С. Гогебашвили Ф. Көчәрлинин нәзәр-диггәтини ҹәлб едән шәхсләрдән бири олмушдур.

Ф. Көчәрли ушагларын вә ушаг кими садәлөвһ олан халгын сәмими досту, бу исте'дадлы мүәллиф вә публисист Ј. С. Гогебашвилијә јүксәк гијмәт верирди. О, халгын мадди вә зеһни јохсуллуғунун, игтисади вә мә'нәви дүшкүнлүјүнүн әсас сәбәбини маарифсизликдә көрдүјү үчүн шүурлу өмрүнү халгын сәадәт вә хошбәхтлијинә јол ачан маарифә вә мaариф тохуму сәпән халг мәктәбләринә сәрф етмишдир. Ф. Көчәрли онун гәләминдән чыхан садә, үмумхалг тәрәфиндән јахшы баша дүшүлән, өз ана дилини бүтүн инҹәликләринә гәдәр әкс етдирән «Деда ена» («Ана дили»), «Бунебис гари» («Тәбиәтин гапысы») китабларыны өлмәз вә даһи Ушинскинин рус халгы вә рус мәктәбләри үчүн јаздығы «Родноје слово» (Ана дили) адлы дәрсликлә мүгајисә едир вә ону Ушинскинин «пәрәстишкары вә тәглидчиси» адландырырды. Онун адларыны чәкдијимиз китабларынын јерли әһали арасында кениш јајылмасыны вә севилмәсини нәзәрә алан Ф. Көчәрли Азәрбајҹан ибтидаи мәктәбләри үчүн китаб тәртиб едән мүәллифләрә дә һәмин дәрсликләрдән истифадә етмәји мәсләһәт көрүрдү.

Мүәллиф апардығы ахтарышлар вә кәлдији нәтиҹә илә әлагәдар көстәрирди ки, «бизә елә кәлир ки, күрҹү зијалыларындан һеч бири өз халгынын маариф вә савадланмасына мәрһум Гогебашвили гәдәр көмәк етмәмишдир. Онун ана дилини өјрәнмәк үчүн тәртиб етдији дәрсликләр вә чохлу бәдии әсәрләри һәгигәтән ишыға доғру бир пәнҹәрә ачмышдыр.»[1] Бу мә'нада ону славјан әлифбасынын әсасыны гојмуш Кирилл Константин

---

1 «Каспи» гәз., 26 ијун 1912-ҹи ил, № 143.

(827—869) вә гәдим славјан әдәби дилинин јаранмасында бөјүк хидмәтләр көстәрән Мефоди (815—883) илә мүгајисә дә едир.

Ф. Көчәрли 1912-чи илдә J. С. Гогебашвилинин өлүмү мүнасибәтилә «Каспи» гәзетиндә чап етдирдији мәгаләсиндә јазырды: «J. С. Гогебашвилинин өлүмү онун симасында көзәл оғулларындан бирини итирән күрчү халгы үчүн әвәзедилмәз бир иткидир. Лакин мәрһум Јаков Семјонович үчүн тәкчә күрчү халгы ағламыр. Бу итки үчүн ону сәмими гәлбли надир бир инсан, гочаман мүәллим вә тәчрүбәли халг тәрбијәчиси кими гијмәтләндирән башга гоншу халгларын зијалы нүмајәндәләри дә кәдәрләнирләр.»[1]

Шүурлу өмрүнү халгынын сәадәти, хошбәхтлији вә тәрәггисинә сәрф едән, дөврүнүн ачыг фикирли, мүтәрәгги көрүшлү шәхсләри Ф. Көчәрлинин һәмишә диггәт мәркәзиндә олмушдур. Бу шәхсләрдән бири дә Николај Осипович Ломоуридир (1852—1915). Н. О. Ломоури өз дөврүнүн көркәмли күрчү јазычысы вә педагогу олмушдур, күрчү ичтимаи вә әдәби-бәдии фикринин инкишафы тарихиндә өзүнәмәхсус јер тутмушдур. О, ојнаг вә ширин дилдә һекајәләр јазмыш вә кәндлиләрин һәјат вә мәишәтини экс етдирмишдир. Һәмчинин, тә'лим-тәрбијә ишләриндә дә дөнүш јаратмыш, көһнә тәдрис үсулуна гаршы мүбаризә апармышдыр. Н. О. Ломоури һәм дә рус ингилабчы-демократларын идеја истигамәтинин тәблиғатчысы олмушдур.

Ф. Көчәрли «Дост вә мүәллим Н. О. Ломоуринин хатирәси» адлы мәгаләсиндә онун әдәби-бәдии вә ичтимаи фәалијјәтини јүксәк гијмәтләндирирди. О, Н. О. Ломоурини күрчү дилинин көзәл биличиси вә беллетристи, өз повест вә романлары илә күрчү әдәбијјатыны зәнкинләшдирән бир јазычы, күрчү гадынларынын кәдәрли талејини, кәндли тәбәгәсинин гәм вә әзабыны усталыгла тәсвир едән бир сәнәткар кими тәгдим едирди. Ф. Көчәрли Ломоурини бир мүәллим, педагог кими дә гијмәтләндирирди.

Азәрбајҹан-ермәни әдәби вә мәдәни әлагәләри узун әсрлик бир тарихә маликдир. Бу әлагәләр һәр ики халгын һәјатында, мә'нәви аләминдә, адәт вә ән'әнәсиндә дә өз әксини тапмышдыр. Бу мә'нада әдәби әлагәләр

[1] «Каспи» гәз., 26 ијун 1912-чи ил, № 143.

даһа кениш шәкилдә өзүнү көстәрир. Мә'лум олдуғу кими, һәлә вахты икән «Ермәни әдәбијјаты Азәрбајҹан јазылы вә шифаһи әдәбијјаты илә даһа јахындан тәмасда олмушдур. Низами бә'зи әсәрләри үчүн материал топлајаркән ермәни мәнбәләринә мүрачиәт едиб, ермәни һәјатындан мөвзу көтүрдүјү кими, ермәни јазычылары да Низами јарадычылығындан мүтәәссир олмушлар»[1].

Бу әдәби әлагәләр кет-кедә инкишаф етмиш, гардаш халглар арасында достлуғун мөһкәмләнмәсинә, мүнасибәтләрин јахшылашмасына сәбәб олмушдур. Доғрудур, XIX әсрин сону, XX әсрин әввәлләриндә ики гардаш вә гоншу халгын достлуғуну сарсыдан, фитнә-фәсад тохуму сәпән фитнәкар чар нөкәрләри бу халглары бир-биринә гаршы галдырмыш, лакин онларын сәмими достлуг мүнасибәтләрини поза билмәмишдир. Азәрбајҹанын вә һәмчинин ермәни халгынын узагкөрән мүтәрәгги зијалы тәбәгәси бу достлуг галасынын мүһафизәси үчүн мүбаризә апармышлар. Бу зијалылар сырасында Ф. Көчәрлинин бөјүк хидмәтләри олмушдур. О, чаризмин вә буржуа милләтчиләринин төрәтдији гардаш гырғынына гаршы бир нечә мәгалә јазмыш вә чаризмин сијасәтини тәнгид етмишдир. Бу мәгаләләрдә мүәллиф, һәр шејдән габаг, ики гардаш халгын тарихи достлуғуну, онларын биркә иттифагыны тәрәннүм едирди. Мәсәлән, онун 1906-чы илдә болшевик «Дә'вәт-Гоч» гәзетиндә чап олунмуш «Идарәјә мәктуб» адлы мәгаләси бу чәһәтдән мараглыдыр. Ф. Көчәрли милли гырғын әлејһинә чыхараг јазырды: «Әкәрчи ермәни-мүсәлман иғтишашында Шуша гәләсиндә һәгирин еви ичинин әчнасы илә јаныб тәләф олубдур, дајым вә онун ики нәфәр чаван ушаглары гәтлә јетибдир, бунунла белә мән үрәјимдә бүғз вә әдавәт билмәјиб, буну анчаг арзу едирәм ки, бу ики гоншунун арасында шејтанын иғва вә вәсвәсәси илә бәһәмә кәлән фитнә вә фәсад көтүрүлсүн вә јенә ирәлики меһрибанчылыг вә достлуг онларын јерини тутсун. Вахта ки, биз јәгин етдик, һәр ики тәрәфи бир-бири илә вурушдуран вә јек-дикәринин үстә галхызан үчүнчү бир дүшмәндир, онда бизә вачиб олан будур ки, һаман дүшмәнин вәсвәсәсинә бир дә алданмајаг вә мүттәһид олуб, онун дәф'инә вә биздән кәнар олмасына чарәләр тапаг... биз

[1] *П. Хәлилов.* ССРИ халглары әдәбијјаты, I һиссә, Б., Маариф, 1966, сәһ. 36.

бир-биримизә инаныб е'тимад вә е'тибар етсәк, онда бизи барышдырмаға ...нә Галашапов лазым кәләр, нә Левитски вә гејриси»[1].

Көрүндүјү кими, Ф. Көчәрли һәгиги мә'нада бу ики гардаш халгын бабалардан галмыш достлуғунун горунуб сахланмасы үчүн һәр шеји гурбан вермәјә һазыр олан бир вәтәнпәрвәр кими чыхыш едир. Онун ермәни педагогу С. Д. Арутјунов вә ермәни драматургу Г. Сундукјан вә башгалары һаггында јаздығы мәгаләләри дә мәһз бу руһу тәблиғ едирди. Бунунла јанашы гардаш гоншу халглара өз дәрин мәһәббәтини билдирмәк үчүн онларын әдәбијјат нүмунәләринә мүрачиәт етмәји ән јахшы үсул һесаб етмишдир.

Ф. Көчәрли ермәни шифаһи халг әдәбијјаты нүмунәләрини, ермәни дастанлары, нағыллары вә аталар сөзләрини үрәкдән севмиш, ермәни ашыг поезијасына бөјүк мараг көстәрәрәк онунла таныш олмуш вә ермәни ашыгларынын Азәрбајчан дилиндә јаздыглары ше'рләри топлајыб чап етдирмишдир[2].

Ермәни әдәбијјатынын вә мәдәнијјәтинин бөјүк пәрәстишкары олан Ф. Көчәрли Тифлисдә рус дилиндә чыхан «Тифлисски листок» гәзетинин редакторуна мүрачиәт едиб гәзетин јахын нөмрәләринин бириндә јаздығы мәктубуна јер верилмәсини хаһиш едир. Бу мәгалә ермәни халгынын бөјүк драматургу Габриел Сундукјанын (1825—1912) өлүмү мүнасибәти илә јазылмышдыр. Лакин мәгаләнин бу мүнасибәтлә јазылмасына бахмајараг Ф. Көчәрлинин үмумермәни әдәбијјаты вә мәдәнијјәтинә олан рәғбәти дә өз ифадәсини тапмышдыр. Мүәллиф ики гардаш халг арасында әдәби әлагәләрин кенишләнмәси јолунда јорулмадан гәләм чалан Сундукјанын өлүмүнү бөјүк һүзнлә гаршылајыр вә ондан алдығы мәктуба вахтында чаваб верә билмәдији үчүн тәәссүфләндијини билдирирди: «Мартын 10-да мән мәрһум Габриел Сундукјандан ашағыдакы мәзмунда бир мәктуб алмышам: «Һөрмәтли чәнаб Фиридун бәј! Ичазә верин сизи бир хаһишимлә нараһат едим. Зәһмәт чәкиб мәнә хәбәр верин

[1] «Дә'вәт-Гоч» гәз., 17 ијул 1906-чы ил, № 13.

[2] *Ә. Јереванлы.* Шифаһи әдәбијјат вә јазычылар,—Ермәни-Азәрбајчан шифаһи халг әдәбијјаты әлагәләри, Јереван, Ермәнистан Дөвләт Нәшријјаты, 1958, сәһ. 239.

көрүм шаир Мирзә Шәфи һаггында сизә бир шеј мә'лумдурму? Онун поезијасындан чап олунмуш китаблар вармы? Варса о китаблары һардан тапмаг олар? Бу мә'луматы Парисдән профессор Маклер тә'кидлә истәјир. Үмидварам ки, мәним бу хаһишим јеринә јетириләчәкдир вә мән дә Сизә дәриндән миннәтдар олачағам. Сизә һәгиги һөрмәт бәсләјән вә миннәтдар олан бәндејиһәгириниз Габриел Сундукјанс»[1]. Даһа сонра Ф. Көчәрли јазырды: «Мән ермәни драматургунун исте'дадынын бөјүк пәрәстишкары кими онун хаһишини јеринә јетирмәји өзүм үчүн мүгәддәс вәзифә һесаб едирәм вә она көрә дә Шәрг философу вә шаир Мирзә Шәфи һаггында онун истәдији мә'луматы дәрһал топламаға башладым. Мән бу фикирдә идим ки, топладығым материалы шәхсән мәрһум Сундукјанса тәгдим едим вә бу јол илә дә онунла таныш олум. Лакин амансыз өлүм гәфләтән ону алыб апарды вә мәни дә онунла таныш олмаг хошбәхтлијиндән мәһрум етди»[2].

Габриел Сундукјансын «исте'дадынын пәрәстишкары»[3] олан Ф. Көчәрли ермәни драматургунун һәр һансы бир хаһишини јеринә јетирмәји өзү үчүн шәрәф һесаб едир. Ону «...чәмијјәтин мүхтәлиф тәрәфләрини вә һадисәләрини дүзкүн вә бачарыгла мүшаһидә едән бир мүәллиф»[4] адландырмагла јанашы, һәм дә бир чох чәһәтдән Азәрбајчан драматуркијасынын баниси М. Ф. Ахундовла мүгајисә едир, һәр ики сәнәткарын исте'дадлары арасында үмуми чәһәтләр олдуғуну көстәрир. Ф. Көчәрлијә көрә, бу үмуми чәһәтләр тәкчә бу ики сәнәткар арасында дејил, һәм дә һәр ики халгын бир-бири илә јахынлығында өз әксини тапмышдыр. Тәсадүфи дејилди ки, Г. Сундукјан өзүнүн «Ахшам сәбри хејир олар» адлы әсәринин мөвзусуну мүсәлман һәјатындан көтүрмүш вә С. М. Гәнизадә дә онун бу әсәрини Азәрбајчан дилинә усталыгла тәрчүмә етмишдир.

Үмумијјәтлә, Ф. Көчәрли бу бөјүк сәнәткарын өлүмүнү Гафгазда јашајан дикәр халглар үчүн дә ағыр итки һесаб едәрәк јазырды: «Бу бөјүк драматургун вә һуманист вәтәндашын өлүмү јалныз ермәниләр үчүн де-

[1] *Ф. Көчәрли.* Сечилмиш әсәрләри, сәһ. 284.

[2] Јенә орада.

[3] Јенә орада.

[4] Јенә орада.

јил, һабелә Гафгазда јашајан дикәр милләтләр үчүн дә әвәзолунмаз бир иткидир»[1].

Ф. Көчәрлинин гардаш халгларын әдәбијјатына, бу халгларын адәт-ән'әнәсинә, мәишәтинә һәср етдији онларча мәгаләләри, демәк олар ки, милли әдәби вә мәдәни әлагәләрин кенишләнмәсинә, тәрәгги етмәсинә бөјүк тә'сир көстәрмиш, реал һәјат һәгигәтләринин мејдана чыхмасына сәбәб олмушдур.

ДИЛИМИЗИН САФЛЫҒЫ УҒРУНДА МҮБАРИЗӘДӘ

Дөврүнүн елә бир әдәби вә ичтимаи һадисәси олмамышдыр ки, Ф. Көчәрли она өз мүнасибәтини билдирмәсин. Әсримизин илк илләриндә әдәби дил проблеми дә ону дүшүндүрән актуал мөвзулардан бири иди.

Мә'лум олдуғу кими, дил инсанлар арасында ән мүһүм үнсијјәт васитәсидир, кәскин мүбаризә силаһыдыр. Бу бахымдан әдәби вә бәдии дилин бир сыра спесифик хүсусијјәтләри Ф. Көчәрлини даим марагландырырды. Онун дилә даир бир сыра мараглы, орижинал фикирләри «Ана дили», «Сабир һаггында», «Көчәриләрин өвза вә әһвалы», «Азәрбајчан дөври мәтбуатынын гыса ичмалы», «Молла Нәсрәддин», «Тәзә китаб», «Азәрбајчан әдәбијјаты» вә башга әсәрләриндә өз әксини тапмышдыр.

XX әсрин әввәлләриндә пантүркизм-панисламизм мејлләринин тәнгиди кениш вүс'әт алмышды. Јени, кәнч нәслин јетишмәсиндә, дүзкүн истигамәтдә инкишаф етмәсиндә әдәби-бәдии дилин бөјүк әһәмијјәти вар иди. Она көрә дә дилдә һәгиги халгилији күчләндирмәк үчүн хүсусилә мәтбуатын вә бәдии әдәбијјатын ролуну гејд етмәк лазымдыр. Пролетариатын даһи рәһбәри В. И. Ленин һәлә вахты илә рус дилини әчнәби сөзләрлә корлајан, мәтбуат дилинә зәрбә ендириб, кәнч нәслин инкишафына мане олан мүртәче үнсүрләрә гаршы кәскин мүбаризә апарырды. О, «Рус дилини тәмизләмәк һаггында» адлы мәгаләсиндә көстәрирди: «Рус дилини биз корлајырыг. Әчнәби сөзләри лүзумсуз јерә ишләдирик. Онлары дүзкүн ишләтмирик. Недочеты (нөгсанлар) вә ја недостатки (гүсурлар) ја да пробелы (әјәр-әскикләр) демәк мүмкүн олдуғу јердә нә үчүн кәрәк «дефектләр» ишләнсин?»[1]

[1] *Ф. Көчәрли.* Сечилмиш әсәрләри, сәһ. 285.

Әсрин әввәлләриндә биздә дә мәтбуат сәһифәләриндә мүхтәлиф әчнәби сөз вә ифадәләри ишләтмәклә дилимизи корлајанлар вар иди. Азәрбајчан дилини гәлиз әрәб-фарс тәркиб вә ифадәләри илә лүзумсуз јерә «зәнкинләшдирмәк» истәјән «милләт вәкилләринә», пантүркист вә панисламистләрә гаршы чыхан Ф. Көчәрли көркәмли рус педагогу Ушинскијә истинадән дејирди:

«Бир милләтин малыны, дөвләтини вә һәтта вәтәнини әлиндән алсан, өлүб-итмәз, амма дилини алсан, фот олар вә ондан бир нишан галмаз».

...Ана дили милләтин мә'нәви дирилијидир, һәјатынын мајәси мәнзиләсиндәдир. Ананын сүдү бәдәнин мајәси олдуғу кими, ананын дили дә руһун гидасыдыр, һәр кәс өз анасыны вә вәтәнини севдији кими, ана дилини дә севир»[2].

Ф. Көчәрли бәдии әсәрин инсан гәлбинә јол тапа билмәсинин вә охучуда бәдии дујғулар ојатмасынын сәбәбини изаһ едәрәк көстәрир ки, һәгиги јазычы кениш дүнјакөрүшә, али фикирләрә, тәбии һиссләрә, ачыг зеһнә, бир сөзлә, сәнәткар илһамына малик олмалыдыр. Анчаг бу кејфијјәтләрә малик олан сөз устасы јүксәк кејфијјәтли бәдии әсәрләр јарада биләр вә охучуларын һүсн-рәғбәтини газанар. Зорла јазылмыш кәлам нә гәдәр «мөвзун вә мүсәлсәл» олса да, охучулара тә'сир едә билмәз.

«Нә гәдәр шаирин тәби сәлим, зеһни ачыг, ...даирәји-әглијјәси васи, әфкар вә һиссијјаты тәбии вә али олса, бир о гәдәр онун гәләми-чәваһирнисарындан вүгуа кәлән нәгшәләр вә тәсвирләр мәрғуб вә дилавиз олачагдыр, бир о гәдәр онун асари-гәләми вә мәһсулаты-фикри али олачагдыр, бир гәдәр о әсәрләрин әзһан вә вичдан үзәринә тә'сираты күлли тәрбијјәји-әфкар вә тәһзиби әхлаг јолунда фајдасы артыг, әһәмијјәти бөјүк вә мәзијјәти зијада олачагдыр»[3].

[1] *В. И. Ленин.* Әдәбијјат һаггында, Б., Азәрнәшр, 1970, сәһ. 26.
[2] *Ф. Көчәрли.* Сечилмиш әсәрләри, сәһ. 292.
[3] Јенә орада, сәһ. 98.

Халг дилиндә јазылмыш бәдии әсәрләрин тәбии, һәјати олмасы, зеһинләрә вә үрәкләрә јол тапмасы, бәдии тәсвир вә ифадәләрин охучулар тәрәфиндән рәғбәтлә гаршыланмасы Ф. Қөчәрлинин көрмәк истәдији әсас мәсәләләр иди. Мәһз бу али фикирләр инсан әхлагына, онун тәрбијәсинә мүсбәт тә'сир көстәрмәлидир. Сөзсүз ки, бу да мүәллифин фикринчә һәјаты доғру-дүрүст, бәдии шәкилдә әкс етдирмәк, һиссләри, фикирләри тәбии, илһамлы тәрәннүм етмәк бачарығындан асылыдыр. Бу чәһәт јазычыдан кениш дүнјакөрүшә малик олмағы тәләб едир. Даһа доғрусу, Ф. Көчәрли бир груп мүртәче романтикләрдән фәргли олараг, «сәнәт сәнәт үчүндүр» фикринә гаршы чыхыр вә бәдии әсәрин идејасыны, мәзмунуну онун формасындан ајырмыр, әксинә, онлары вәһдәтдә көтүрүр.

Ф. Қөчәрли анлашыглы вә зәнкин бәдии дилдән сөһбәт ачаркән илк нөвбәдә Азәрбајчан әдәбијјатында Вагифи, Видадини, Г. Закири вә Сејид Әзим Ширванини јүксәк гијмәтләндирир. Онларын гәләминдән чыхан һәр сөз вә ифадәни охучу үчүн «чан риштәси илә вә үрәк ганы илә тәһрир, тәнзим олдуғуну көстәрир. Вагиф вә Видади әш'арыны руһа гида, әглә гүввәт, фикир вә хәјала һәрәкәт вә вүс'әт верән» әсәрләр сајырды.

Бу чәһәтдән Вагифин бәдии дили үзәриндә дајанан мүәллиф әсасән онун мә'налы вә анлашыглы дилинә, сөз вә ифадә хүсусијјәтләринә, тәбии һиссләринә, садә вә ојнаг, ширин халг дилиндән усталыгла истифадә етмәк бачарығына бөјүк гијмәт верирди. Вагиф халг һәјатыны, онун адәт вә ән'әнәсини дәриндән билән, халгын истәк вә арзуларыны, севинч вә кәдәрини дујан, вәтән өвладына вә онун дилинә һөрмәтлә јанашан сәнәткар олмуш, өз дилини фарс вә әрәб тәркибләриндән тәмизләмәјә чәһд етмиш, садә бир дилдә јаратмышдыр. Ф. Қөчәрли дә мәһз бу чәһәти јүксәк гијмәтләндирмиш вә «Азәрбајчан әдәбијјаты» адлы мәгаләсиндә онун халгла бағлылығыны, дил вә үслубунун ајдын вә ахычылығыны, тәмизлијини јүксәк гијмәтләндирмишдир.

Вагифин дил вә үслубунун көзәллији, ајдын вә рәванлығы, ифадә хүсусијјәтләри халга бағлылығындан ирәли кәлирди. Онун халги олмасы да мәһз бунунла сәчијјәләнир. В. Г. Белински көстәрир ки, халгилији бу вә ја дикәр бир халгын вә өлкәнин адәт вә ән'әнәләринин тәсвиринин доғрулуғу кими баша дүшмәк лазымдырса, о заман халгилик һәгиги бәдии әсәр үчүн бир мәзијјәт дејил, зәрури бир шәртдир, чүнки һәр халгын һәјаты өзүнәмәхсус олан формаларда мејдана чыхыр. Демәк, һәјатын тәсвири доғрудурса, о тәсвир ејни заманда халгидир. Бу чәһәтдән һәгиги бир сәнәткар кими Вагифин бәдии дилинин һәјатилијини вә ахычылығыны тә'мин едән зәрури шәртләрдән бири мәһз бу дилин халгилији олмушдур. Она көрә ки, Вагиф јарадычылығы халгла, онун кечмиши илә, кәләчәји илә сых бағлыдыр. Онун әсәрләриндә халгын тарихи, чоғрафијасы, тәбиәти, етнографијасы, адәт-ән'әнәси, зәһмәткеш күтләнин әхлагы, доланышығы усталыгла нәзмә чәкилмишдир. Ф. Көчәрли Вагиф јарадычылығындан данышаркән көстәрирди ки: «Молла Пәнаһ Вагифин тә'рифи-чуха, нимтәнә, күрк, шалвар вә түфәнк вә тә'рифи-Тифлис вә вәсфи-һамам вә мәдһи-валији-Күрчүстан барәсиндә јаздығы мүхәммәсләр бә'зиләрә бош вә бимәзмун кәлирсә, һәгигәтдә әһли-мә'рифәт нәзәриндә бимисл әсәрләрдир. Јүз сәнә бундан әгдәм ата вә бабаларымызын доланачағыны, адаб вә әхлагыны, ...арзу вә тәмәнналарыны, фикир вә хәјалатыны вә билчүмлә о әсрин өвза вә дәскаһыны устади-бимисл олан Вагиф көзәл әш'ар вә кәлами-абдари илә јазыб кәләчәк нәсл үчүн унудулмајан бир әламәт вә јадикар гојубдур»[1]

Доғрудан да беләдир. Вагиф халгидир, онун бүтүн јарадычылығы гырылмаз телләрлә халгла, онун мүасир вә тарихи кечмиши илә, адәт вә ән'әнәси илә бағлыдыр. В. Г. Белински «Иван Андрејевич Крылов» мәгаләсиндә көстәрирди ки, әдиб вә шаирдә халгилик дә јарадычылыг габилијјәти кими бир исте'даддыр. Халги шаир сөзүн фәлсәфи мә'насында һәгиги бир һадисәдир: онун шаирлик исте'дады чох бөјүк олмаса да, о, һәмишә мөһкәм вә гырылмаз телләрлә халга бағлыдыр.

Көрүндүјү кими, шаир үчүн ән көзәл мәзијјәт вә зәрури шәрт бәдии әсәрләрдә халгын өзүнәмәхсус хүсусијјәтләринин реал тәсвиридир. Чүнки, бу һал ејни заманда, халгилик демәкдир. Вагифин бәдии дилинин һәјатилији, тәсвир вә ифадәләринин ахычылығы, реализми, дилинин халгилији илә бағлыдыр.

1 *Ф. Көчәрли.* Әдәбијјатымыза даир мәктуб,—Сечилмиш әсәрләри, сәһ. 100—101.

Вагиф јарадычылығына, ше'р, сәнәт инчисинә биртәрәфли јанашан, ше'рдән, сәнәтдән узаг олан гәләм саһибләриндән фәргли олараг Ф. Көчәрли көстәрирди ки, шаирин јаратдығы бүтүн әсәрләр јалныз «мәдһи-һүсн вә ешги-дилбәр барәсиндә олуб, өзкә бир руһа гида, ағла гүввәт, фикир вә хәјала һәрәкәт вә вүс'әт верән әсәрләр јохдур, ҹавабында дејәҹәк сөзләримиз бу олаҹагдыр ки, әввәла, бунлар өз әсрләринин тәгазасына мүвафиг рәфтар едибләр вә һәр нә ки, јазыблар—хаһ мүхәммәсат, хаһ мүстәзад, хаһ гәзәлијјат вә рүбаијјат—тәмамиси сәмими гәлбдән вә һиссијјати-һәгиги илә бәһәмә кәлән әсәрләр олубдур. Белә ки, бунларын мүталиәси һәр әһли-зөвгә тә'сир едә билир. Вә санијән.. әлавә, хејли әш'ар вә әбјатлары дәхи вардыр ки, онларда кечмиш әсрин ајин вә адәти вә адамларынын адаб вә әхлагы вә доланмалары артыг маһарәтлә риштеји-нәзмә чәкилиб, кәләҹәк нәсил үчүн бөјүк јадикар мәгамындадырлар»[1].

Ф. Көчәрли Вагифи өјрәнмәк үчүн әсәрләринин мәзмун вә форма мүхтәлифлији ичәрисиндән онун шәхсијјәтинин сиррини ачмаг, онун руһуну тутмаг вә она мәхсус олан сәнәтијјәви хүсусијјәтләрә ҹидди јанашмаг лазым кәлдијини көстәрир. О, мүхтәлиф вахтларда јаздығы «Азәрбајҹан әдәбијјаты», «Әдәбијјатымыза даир мәктуб», «Вагиф вә Видади вә бунларын достлуғу» мәгаләләриндә шаирин бир чох әсәрләрини нүмунә кәтирир вә ону һәјатын дәринликләринә, инчәликләринә енән, инсанын көзәл, зәнкин дүнјасына вагиф олан бир сәнәткар кими гијмәтләндирир. Вагифин лирикасы инсанын естетик һиссләрини, јүксәк вә саф мәһәббәтини тәрәннүм едир. Бу лирика классик гәзәл вә гәсидә јазан шаирләрдән өз һәјатилији вә тәбиилији илә, реализми илә вә дәрин иҹтимаи-фәлсәфи мәзијјәти илә фәргләнир.

Үмумијјәтлә, Ф. Көчәрли Азәрбајҹан әдәби-бәдии дилини лүзумсуз јерә корлајан, она јад тә'сирләр кәтирән, сәнәти халгдан узаглашдыран «нүфузлу» јазычы вә мүһәррирләрә, гәләм саһибләринә гаршы чыхмыш вә әдәби-бәдии дил мәсәләләрини реализм вә демократија уғрунда кедән мүбаризәнин тәркиб һиссәси һесаб етмишдир.

Ф. Көчәрли ана дилини тәмиз билмәјән, өз дилини

[1] *Ф. Көчәрли.* Әдәбијјатымыза даир мәктуб,—Сечилмиш әсәрләри, сәһ. 100.

сәнәт әсәри үчүн касыб сајан вә јерсиз олараг гәлиз фарс вә әрәб тәркибләрини дилимизә долдуран милләт вәкилләринин тутдуғу јолу халг үчүн, онун мәишәти, адәт-ән'әнәси үчүн, дили үчүн бөјүк бир бәла һесаб едирди. О бу мүнасибәтлә мүасири вә гәләм досту А. Шаигә көндәрдији мәктубларынын бириндә јазырды: «Биз дилимизи билмирик вә бунун тәгсири биздәдир, дилимиздә дејил. Фарс вә әрәбә мејл вә рәғбәтимиз о гәдәр чох олубдур ки, өз дилимиздә олан сөзләри атыб әвәзинә әҹнәби дилләринин гәлиз ибарәләрини вә сөзләрини кәтүрмүшүк. Кәтүрдүјүмүз сөзләри вә ибарәләри дилимизин шивәсинә уједурмајыб, ејни һал илә дилимизә гарышдырмышыг вә нагабил пинәчиләр кими әлимизә һәр нә дүшүбдүрсә, палтарымыза јамамышыг»[1].

Ф. Көчәрли дилимизә хәләл кәтирән, гәлиз ибарәләр атына миниб, әдәбијјат мејданында ҹөвлан едән гәләм саһибләрини башабәла адландырыр. Өз ана дилини камил билән, ону сева-сева тәрәннүм едән шаир вә насирләримизи садә, халг дилиндә јазыб-јаратмаға сөвг едирди. Нечә ки, мәшһур рус реалистләринин јаздығы һәр бир кәламы «рус әкинчиси, рус деһганы» охујуб асанлыгла баша дүшмүшләр.

Ф. Көчәрли XX әсрин әввәлләриндә Азәрбајҹан әдәби-бәдии дилинин сафлығы уғрунда кедән мүбаризәдә М. Ә. Сабирә, онун поезијасынын хәлгилијинә, дилинин тәмизлијинә бөјүк гијмәт верирди. Она көрә ки, Сабир гәләминдән чыхан һәр бир сөз вә ифадә онун мәнсуб олдуғу халгын арзу вә истәкләри илә бағлыдыр. «Сабир һаггында» мәгаләсиндә әсрин «Ағлар-күләјәни» һаггында јазырды: «Сабир әсримизин ән мүгтәдир вә хошбәхт шаирләриндән бирисидир. Онун сабигдә бә'зи мүстәар адлар илә имзаланмыш абдар, хошмәзмун вә мөвзун кәламлары «Молла Нәсрәддин» сәһифәләриндә дәрҹ олунуб, охуҹулары бир јандан күлдүрүб, бир јандан ағладырды. Онун јаздығы ше'рләрин чоху ачыг вә садә ана дилиндә олуб, мәишәтимизин ејнини көстәрдијинә көрә әзбәр өјрәнилирди.

...Сабирин тә'биндә бир о гәдәр зәрифлик вә дилин-

[1] *Ф. Көчәрли.* Әзиз меһрибаным Мирзә Абдулла, Гори, 14 ијун, 1911, «Азәрбајҹан» жур., № 6, 1967, сәһ. 169—170.

дә елә бир ләтафәт вар ки, күлдүрә-күлдүрә ағладыр, вә ağлада-ağлада күлдүрүр»[1]

Ф. Көчәрли Сабири әсримизин ејбәчәрликләрини әкс етдирән чиһаз вә әдәбијјатымызын маһир чәрраһы кими гијмәтләндирир. Шаирин сәнәтиндә, онун сатираларында өз халгынын, зәһмәткеш күтләнин истәк вә арзуларыны көрүрдү.

Сабир өз дөврүнүн, мәнсуб олдуғу халгын, әсрин мүрәккәб үмуми вәзијјәтини характеризә едән сәнәткар иди. Онун дилиндә тәзә сөзләр, тәзә фикирләр ешитмәк истәјән Ф. Көчәрли Сабири вә онун гәләминдән чыхан һәр бир бәдии үмумиләшмәдә инчә мәтләбләрин усталыгла верилмәсини халгымыз үчүн, кәләчәк нәсил үчүн түкәнмәз бир не'мәт сајырды.

Сабир јарадычылығында тәнгидчинин диггәтини чәлб едән нә иди? Һәр шејдән әввәл, бөјүк шаирин ше'р дили, үслубу вә мәфкурәси иди. Ф. Көчәрлијә көрә, Сабир дилдә дә, үслубда да, чәсарәтдә дә, објективликдә дә реалист иди. Сабирдә һәр бир ше'рин һәдәфи ајдын вә конкрет олмагла бәрабәр, ингилаби мә'на кәсб едир. Ичтимаи мә'насына, мәфкурәсинә кәлинчә исә, онун архаландығы вә уғрунда мүбаризә апардығы фәһлә вә кәндли синфинин азадлыг идеја вә арзулары илә сәсләшир. Аз вахтда халгы, вәтәни үчүн чох иш көрән Сабири Ф. Көчәрли һаглы олараг јүксәк гијмәтләндирир, әсл халг шаири һесаб едирди.

О, молланәсрәддинчиләрлә фүјузатчылар арасындакы кәскин, барышмаз зиддијјәтләри көрмүш вә она өз мүнасибәтини билдирмишди. Реалистләрә бөјүк үстүнлүк верән Ф. Көчәрли онларын әсас мәзијјәтини садәлик, тәбиилик вә реал һәјата јахынлыгда көрүрдү. Молланәсрәддинчиләрин журнал сәһифәләриндә дәрч олунан мәгалә, мәнзумә, һекајә, атмача, тапмача, бајаты вә карикатураларында да сәмимилик, садәлик, милли колорит өзүнү көстәрирди.

Ф. Көчәрли садә халгын баша дүшәчәји бир дилдә јазыб-јаратмағы һәм бәдии әдәбијјатын, һәм дә дөври мәтбуатын гаршысында дуран әсас мәсәләләрдән һесаб едирди. Гәләм достларыны да садә Молла Нәсрәддин үслубунда јазыб-јаратмаға, дилләрини асанлашдырмаға, ана дилиндән узаг дүшмәмәјә, бәдии тәсвир вә ифадә васитәләриндән дүзкүн истифадә етмәјә чағырырды.

Мүәллифин фикринчә, бәдии сөзүн вүс'әти кениш охучу күтләләринин руһуна һаким кәсилмәлидир. Мәhз ајдын мәфкурәли сөз, ифадә халгын ирадәсинә һаким кәсилиб ону дүшүндүрәр вә гәфләт јухусундан ајылда биләр. Јалныз садә, анлашыглы дил, реал тәсвир јазычы илә охучу арасында гырылмаз әлагә вә үзви бағлылыг јарада биләр.

Даһа сонра Ф. Көчәрли көркәмли маарифчи хадим, Азәрбајчан мәтбуатынын јарадычысы Һәсәнбәј Зәрдаби илә пантүркист-панисламист Әлибәј Һүсејнзадәнин дил мәсәләләринә фәргли бахышларыны изаһ едәркән көстәрирди ки, мәрһум Һәсәнбәј һәмишә Әлибәј Һүсејнзадә илә дил үстә «чәнк-чидалда» олуб, өз «Әкинчи»сини она дәлил кәтирирди ки, ән чәтин фәнни вә елми мәсәләләри ачыг вә садә дилдә јазмаг мүмкүндүр.

Ф. Көчәрли һәтта Азәрбајчан әдәбијјатынын вә мәтбуатынын «биличиләриндән» фәргли олараг Азәрбајчан дилини, садә халг данышығыны чох көзәл билән, халг мәсәлләрини јерли-јериндә ишләдән вә она һөрмәт едән мәрһум Чернјајевскинин фәалијјәтини јүксәк гијмәтләндирир вә ону бу «милләт вәкилләри» үчүн нүмунә көстәрирди.

Ф. Көчәрли кениш охучу күтләси үчүн һеч бир чидди әһәмијјәти олмајан, гәлиз ифадәләрлә өз «билијини» бүрузә верән нүфузлу гәләм саһибләрини, өз гәзетләрини мәтләбсиз сөзләрлә долдуран мәтбуат саһибләрини ачыг, садә, үмумхалг тәрәфиндән баша дүшүләчәк бир дилдә јазыб јаратмаға чағырырды. О, тәрчүмә дилинә дә бөјүк әһәмијјәт верирди. Онун фикринчә, тәрчүмәчи бу вә ја башга бир дилдән бир әсәри тәрчүмә едәркән онун дили чанлы данышыг дилинә ујғун кәлмәли, сөз вә ифадәләр ајдын олмалы, сәтри тәрчүмәси мүмкүн олмајан фразеоложи бирләшмәләрин имкан дахилиндә, дилимиздә ишләнән гаршылығы тапылмалыдыр. Бу чәһәтдән Ф. Көчәрли илк дәфә инкилисчәдән дилимизә Һашымбәј Вәзиров тәрәфиндән тәрчүмә едилмиш «Отелло» әсәринә јүксәк гијмәт верир, бу тәрчүмәни ирәлијә доғру бир аддым сајыр вә әсәрин тәрчүмә дили үзәриндә хүсуси олараг дајаныр. О, әсәрин чох көзәл вә садә бир дилдә тәрчүмә олундуғуну вә гүсурларыны көстәрир.

[1] *Ф. Көчәрли.* Сабир һаггында, «Молла Нәсрәддин» журн., 22 мај, 1911, № 19.

һәр дилин өзүнәмәхсус спесифик хүсусијјәтләри олдуғу кими, Азәрбајчан дилинин дә бир чох орижинал хүсусијјәтләри вардыр. Мәһз буна көрә дә Ф. Көчәрли Азәрбајчан әдәби-бәдии дили илә олагәдар тәрчүмә әсәрләриндә дә садә, ајдын дил тәләб едирди.

Даһа доғрусу, Азәрбајчан дилинин спесифик хүсусијјәтләрини дәриндән өјрәнмәји вә мүхтәлиф дилләрдән дилимизә тәрчүмә олунан әсәрләрдә халг дилинин дузуну, колоритини тәләб едирди. О, тәфәккүрлә нитги, әдәби-бәдии әсәрдә мәзмунла форманы вәһдәтдә көтүрмүш вә бир тәдгигатчы алим кими изаһ етмишдир. Ф. Көчәрли һәм мәзмунсуз вә һәм дә гәлиз, анлашылмаз истилаһлары Азәрбајчан дили үчүн сәчијјәви һал һесаб етмирди. Доғрудан да, «Бир дамчы сәбр» вә јахуд «зәһлә кетмәк бармағы» ифадәләри рус вә башга дилләрдә бир мә'на кәсб етмиш олса да, бизим дилдә дүзкүн сәсләнмир, һеч бир мә'на кәсб етмир. Белә бир дил әдәби-бәдии әсәр үчүн әсас мәзијјәт сајыла билмәз. О, һаглы олараг бу гәнаәтә кәлмишди: «бизим јәгинимиздир ки, дили долашыг шәхсин фикри дә долашыг олур». Мүәллифә көрә, дилдә ибарәчилик, әлламәчилик едән јазычынын фикри долашыг, јазылары јекнәсәг, доғру вә сәлис фикирли адамларын сөзү исә һәмишә ајдын, ачыг вә дүз олур.

Ф. Көчәрли шифаһи халг әдәбијјатынын да бөјүк әһәмијјәтиндән данышыр, «Молла Нәсрәддин» мәгаләсиндә реалистләри алгышлајырды. Молла Нәсрәддин ләтифәләрини мә'на вә ифадәчә јүксәк сәнәт нүмунәләри һесаб едирди.

Мә'лумдур ки, бир сыра Шәрг халглары, хүсусилә азәрбајчанлылар өз данышыгларыны мәсәлләр, аталар сөзләри вә мүдрик Молла Нәсрәддин ләтифәләри илә бәзәмәји севирләр. Бу әфсанәви Молла Нәсрәддин вә Бәһлули-Данәндә халг мүдриклијинин вә һазырчаваблығынын ифадәчисидир. Бу ләтифәләрдә о гәдәр һәјати, мәзәли, сәмими бир јумор вардыр ки, һамы онларла марагланыр вә елә бир адам тапылмаз һәмин ләтифәләри билмәјә вә јери кәләндә бу вә ја дикәр бир ләтифәдән истифадә етмәјә.

Ф. Көчәрли бу сеһирли вә һикмәтамиз сөзләрин бәдии әдәбијјат үчүн дә бөјүк әһәмијјәт кәсб етдијини, бу вә ја дикәр мәтләбин изаһында әсл ачар ролуну ојнадығыны дујур, буна көрә дә јазычылара, гәләм саһибләринә

ел әдәбијјатындан, аталар сөзләри вә мәсәлләрдән лазым олан тәгдирдә истифадә етмәји мәсләһәт көрүрдү. Өзү дә јери кәлдикчә халгымызын тарихини, һәјат вә мәишәтини, адәт вә ән'әнәсини өјрәнмәк вә тәдгиг етмәкдә шифаһи халг әдәбијјаты нүмунәләринин бөјүк әһәмијјәт кәсб етдијини көстәрирди.

О, халгымызын тарихи кечмишини характеризә едәркән һәм онун һәјат тәрзини вә һәм дә үмумхалг данышыг дилинин садә ифадә хүсусијјәтләрини ајдынлашдырыр, бу халгын истәк вә арзуларынын, хәјал вә дүшүнчәләринин мәһсулу олан ел әдәбијјаты илә сыхы бағлылығыны әсас көтүрүрдү. Халгынын һәјат тәрзиндән бәһс едән мүәллиф јазырды: «Әкәр тарихә бахылса вә дилимиздә исте'мал олунан мәсәлләрә вә аталар сөзүнә диггәт јетирилсә, биз Азәрбајчан түркләринин бу ахыр вахтадәк көчәри һалында зиндәканлыг етмәји мә'лум олунар»[1].

Ф. Көчәрли тәрәкәмә чамааты арасында олан бајатылардан, охшамалардан да данышыр. Тәрәкәмәләрин адәт-ән'әнәси, јашајыш тәрзи, мәишәти бу вә ја башга тәрздә бу бајаты вә охшамаларда өз әксини тапмышдыр. Мәсәлән: ана ширин вә дадлы дили илә баласына лајлај чалдығы кими, тәрәкәмәләр дә бүтүн варлығыны гојуна бағладығы үчүн өз гојунларыны меһрибан вә ширин дил илә вәсф едир. Фәрг јалныз ондадыр ки, ана өвладына «балам», гојун саһиби исә гојунуна «нәнәм» дејә мүрачиәт едир.

Ата-бабаларымыз садә вә ајдын сөзләрлә гојуну тә'риф едиб, ону өз евләринин бәзәји, еһтијачын дирәји адландырыб, өз јашајыш тәрзини онун варлығы илә бағлајырдылар. Јаз күнү дәләмәсиндән, гыш күнү говурмасындан, südүндән истифадә едән, јунундан јорған-дөшәк һазырлајан халг мүәјјән бир дөврдә гојуну өз аиләләри үчүн түкәнмәз бир хәзинә, хејир-бәрәкәт сајмышдыр. Гојунсуз евләри гурумуш чаја, гојунлу евләри исә гурулмуш јаја бәнзәтмишдир.

Ф. Көчәрли доғма халгын һәјатыны Авропа халгларынын һәјат тәрзи илә мүгајисәли шәкилдә сәчијјәләндирир. Американы, франсыз вә инкилис халгынын нүмајәндәләри өмүрләрини, демәк олар ки, сәјаһәтдә кечир-

[1] *Ф. Көчәрли.* Көчәриләрин әвза вә әһвалы, «Тәрәгги» гәз., 1, 8, 14 сентјабр, 1909, № 197, 203, 208.

дикләри үчүн душдүјү јери, бир сөзлә, бүтүн дүнјаны өзләри үчүн вәтән сајыб вә һәр шејә чәсарәтлә јанашыблар. Лакин бизим халг өз евиндә — ирәванлы Кәнчәдә, нухалы Шамахыда, нахчыванлы Бакыда, Салјанда өзүнү гәриб билиб, беш-он күн өз гоһум-әгрәбасындан ајры дүшән кими аһ-налә едир:

Бу сулар мәләр кәләр,
Дағлары дәләр кәләр,
Гәриб елдә оланын
Башына нәләр кәләр.

Даһа сонра мүәллиф јазырды: «Сөз јох ки, вәтән ширириндир, амма вәтән бир анадан олдуғумуз ев, мәһәллә, шәһәр вә ја кәнд дејил, вәтән кениш вүс'әтли бир дијардыр. Бир өлкә вә мәмләкәтдир ки, онун һәр бир нөгтәси өвлады үчүн әзиз вә мүбарәкдир. Буну дүрүст дүшүндүкдә биз гафгазлылара Гафгазын һәр бир мәһәлләвә мөвгеји вәтәндир десәк сәһв олмаз»[1].

Ф. Көчәрли «Гафгаз», «Загафгазија», «Каспи», «Шәрги-Рус», «Дәбистан», «Иршад», «Тәрәгги», «Игбал», «Јени игбал» вә с. кими мәтбуат органларындан өзүнүн сәнәт вә әдәбијјата аид орижинал фикирләрини ифадә етмәк вә реалист әдәбијјатын инкишафы үчүн әсас проблематик мәсәләләри ајдынлашдырмаг мәгсәди илә истифадә едирди. Бу фәалијјәти ону аз мүддәтдә дөврүн габагчыл, мүтәрәгги фикирли шәхсләриндән бири кими шөһрәтләндирди. О, беләбир хидмәти бүтүн гәләм јолдашларына да төвсијә едирди. Бу мәгсәдлә дә 1904-чү илдә јаздығы «Әдәбијјатымыза даир мәктуб» мәгаләсиндә «Шәрги-Рус» гәзети сәһифәләриндә чап олунан ше'р вә әдәби парчалары илә керидә галмыш гардаш вә бачыларыны елм вә маариф кәсб етмәјә дә'вәт едән шаир вә әдибләри јүксәк гијмәтләндирир, белә бир јол тутмуш әдәбијјаты халг мәишәтинин ајнасы адландырырды. Онун фикринчә, һәгиги сәнәткар јашадығы чәмијјәтин һәр бир сәдасына — истәр о сәда налә вә фәрјад олсун вә истәрсә дә фәрәһ, шадлыг ифадә етсин фәрги јохдур, ачыг фикирлә гулаг асмалы, һәр ики һалда өз мөвгејини итирмәмәлидир. «Өз сәсини милләтин сәсинә гошуб, онун гејрәт вә тәәссүб дамарларыны һәрәкәтә кәтирә; тә'сирли кәламы илә ону гәфләтдән бидар едиб, тәрәгги вә маариф сәмтинә чүр'әт вә чәсарәт илә дә'вәт едә»[1].

---

[1] *Ф. Көчәрли.* Көчәриләрин өвза вә әһвалы, «Тәрәгги» гәз., 1, 8, 14 сентјабр 1909-чу ил.

Азәрбајчан реалист әдәбијјатынын көркәмли нүмајәндәләри олан М. Ф. Ахундов, Г. Б. Закир, С. Ә. Ширвани вә с. бу кими сәнәткарларын габагчыл ән'әнәләрини давам етдирән Н. Нәриманов, Н. Б. Вәзиров, Ч. Мәммәдгулузадә, М. Ә. Сабир, Ә. Һагвердијев, А. Шаиг, Һ. Чавид илк әсәрләриндән тутмуш, күлл һалында јарадычылыгларына гәдәр Фиридунбәјин тәдгигат објекти олмушлар. Онун тәдгигатынын ән көзәл чәһәти онда иди ки, мүасир әдәбијјатын инкишафына истигамәт верир, әдәбијјатын форма вә мәзмунча тәкмилләшмәсинә бөјүк сә'ј көстәрирди. Әдиб шаир вә драматурглары көһнә, формалист-схоластик ше'рин тә'сириндән, пантүркизм-панисламизм мејлләриндән узаглашдырмаға чалышырды. О, ше'рдә, сәнәтдә охучунун тәләбләринә, истәк вә арзуларына чаваб вермәјән һәр чүр ибарәбазлыға, форма вә мүндәричә јекнәсәглијинә гаршы чыхырды. Сәнәт әсәринин бәдиилијини, онун көзәллијини фикирләрин тәбии һисслә вә илһамла верилмәсиндә көрүрдү. Бәдии әсәрин күчүнү, гијмәтини онун дәрин идејасында, форма вә мәзмун вәһдәтиндә көрүрдү.

Ф. Көчәрли, һәр шејдән әввәл, халгыны севән, онун мә'нәви дирилијинә чалышан, тәрәггиси јолунда әмәк сәрф едән јазычыларын, әдибләрин вә шаирләрин дили үзәриндә хүсуси олараг дајаныр. Дил мәсәләси, демәк олар ки, о дөврүн ән мүһүм проблемләриндән бири иди.

Көчәрли јарадычылығында дил мәсәләсинә, хүсусилә бәдии әсәрләрин дилинә, онун тәмизләнмәсинә, ајдын вә сәлис фикир ифадә етмәсинә кениш јер верилмәси тәсадүфи дејилдир. Бу дөврдә бүтүн сәнәткарлардан ајдын вә мә'налы дил тәләб олунмасы ганунн бир һал кими XX әсрин әввәлләриндә идеоложи мүбаризәнин кәркинләшдији, Азәрбајчан дилинә гаршы һәр чүр һүчумларын артдығы, пантүркизм-панисламизм кими шовинист мејлләрин күчләндији бир шәраитин тәләби иди.

Ф. Көчәрли дә мәчлисләрдә, гәзет сүтунларында вә журнал сәһифәләриндә узун мүддәт мүбаһисәјә сәбәб

---

[1] *Ф. Көчәрли.* Әдәбијјатымыза даир мәктуб, «Шәрги-Рус» гәз., 18 декабр 1904-чү ил.

олан ана дили проблеми үзәриндә дајаныр: «Һәр милләтин өзүнәмәхсус ана дили вар ки, онун мәхсуси малыдыр. Ана дили милләтин мә'нәви дирилијидир. Һәјатынын мајәси мәнзиләсиндәдир. Ананын судү бәдәнин мајәси олдуғу кими, ананын дили дә руһун гидасыдыр. **Һәр кәс өз анасыны** вә вәтәнини севдији кими, ана дилини дә севир»[1].

Ф. Көчәрлинин фикринчә, бу вә ја башга милләтләрин әдиб, јазычы вә шаирләри өз әсәрләрини һамынын баша дүшдүјү бир дилдә јаздыглары үчүн өз халгынын әхлагыны, ағлыны вә руһуну тәрбијәләндирир. Дикәр тәрәфдән, һәм дә өз ана дилләрини мөһкәм ганун вә гајдаја салыб ону кет-кедә зәнкинләшдирирләр.

Тәсадүфи дејил ки, дил мәсәләси үзәриндә ардычыл мүбаризә апаран «Молла Нәсрәддин» редактору, бөјүк демократ Ҹ. Мәммәдгулузадә дә «Хатиратым» әсәриндә јазырды: «Анчаг ана дилиндә, ачыг түрк дилиндә јазмаг ејнбдир; чүнки јазанын савадынын азлығына дәлаләт едир.

Елә бөјүк ҹүр'этимиз о олду ки, биз утанмадыг, чүнки биз көрүрдүк бир әлинә гәләм алан түрк бәндәси «ана» сөзүнү бир јердә јазмагдан утаныр; «ана» јеринә «мадәр» јазыр. Анчаг биз «ана» јаздыг; сәбәб дә бу иди ки, билмирдик нијә «ана» сөзүнү јазмагдан утанаг... Вә хүласеји-кәлам, јазымызы јазмагда биз тәк дүнјада, јазы јазмағын биринчи ганунуну позмагдан горхурдуг, биз горхурдуг ки, јазымызы түрк ҹамааты чәтин баша дүшә.

Биз чалышырдыг ки, јазымызы һәр бир кәс асан вә тезликлә баша дүшсүн вә күман едирәм мәгсәдимизә дә чатдыг»[2].

Көрүндүјү кими, бөјүк мүбаһисәләрә сәбәб олан ана дили вә мәтбуат дили мәсәләси әсримизин илк илләриндә даһа кениш характер кәсб едирди. Пролетариатын даһи рәһбәри В. И. Ленин дә капиталист әлагәләринин күчләндији бир дөврдә онлара мәхсус олан мәтбуат органларынын сәчијјәви хүсусијјәтләрини характеризә едәрәк, бу органлары капиталистләрин истисмара әсасланан ағалығыны мөһкәмләтмәк үчүн сатыналынма бир аләт кими ишыгландырырды. Мә'лум

[1] *Ф. Көчәрли.* Ана дили,—Сечилмиш әсәрләри, сәһ. 292.
[2] *Ҹ. Мәммәдгулузадә.* Әсәрләри, III ч., Б., Азәрб. ССР ЕА нәшри, 1966, сәһ. 680—681.

олдуғу кими, сатгынлыг, јалан, ифтира буржуа мәтбуат органларынын сәчијјәви хүсусијјәтләри иди. Мәһз буна көрә дә Ленин јазырды:

«Капиталист гәзетләри капиталист мүәссисәләринә, варлылар үчүн мәнфәәт аләтинә, онлар үчүн мә'лумат вә әјләнчә аләтинә, зәһмәткеш күтләләрини алдатмаг вә әлә салмаг аләтинә чеврилмишдир»[1].

Ф. Көчәрли Истамбулда јашајыб түрк дилиндә јазыб јарадан бир груп «наширләрин» дили үзәриндә дајанараг јазырды: «Истамбулда нәинки әдибләрин, һәтта балача бир гәзетдә хәбәр јазан һәрифин дилини Истамбулдан башга саир јерин түркләри анламаз»[2].

Демәк, ана дили вә мәтбуат дили мәсәләси, көрүндүјү кими, бу илләрдә тәсадүфи сәчијјә дашымырды. Мәтбуатда јаранмыш бу ики бир-биринә зидд олан мејл демократик фикирли, өз халгыны вә дилини, әдәбијјатыны, мәдәнијјәтини вә инчәсәнәтини севән һәр бир кәси дүшүндүрдүјү кими, Ф. Көчәрлинин дә диггәтини ҹәлб етмишди. Дүздүр, Ф. Көчәрли илк дөврләрдә марксист идејаларла силаһланмаса да, онун һәјата бахышы, әдәби-бәдии әсәрләрә мүнасибәти, дүзкүн реалист јолу демократик вә материалист ҹәбһәнин фәалијјәти илә истәр-истәмәз бирләширди. О, реалист әдәбијјата вердији дүзкүн гијмәтлә јанашы, мәнфәәтпәрәстлик вә алверчилик мәгсәди күдән буржуа мәтбуатынын маһијјәтини ачыр вә пантүркистләри, панисламистләри тәнгид едирди.

Дөври мәтбуатда јаранмыш һәрчмәрчлијә, ибарәбазлыға, Азәрбајҹан дилини корлајанлара гаршы мүбаризәдә Ф. Көчәрли «Молла Нәсрәддин» журналынын ирәли сүрдүјү идејаларла бирләширди.

Демократик әдәби һәрәкатын нүмајәндәләри кими, Ф. Көчәрли дә шифаһи халг әдәбијјатынын көркәмли тәдгигатчысы вә тәблиғатчысы олмушдур. Халг әдәбијјаты нүмунәләринин топланмасы ишиндә Ф. Көчәрлинин фәалијјәти Азәрбајҹанда Совет һакимијјәти гурулдугдан сонра бир сыра көркәмли тәдгигатчыларын јарадычылығына күчлү тә'сир етмишдир. Һ. Нинчдәт, С. Мүмтаз, А. Шаиг, Ә. Һагвердијев вә башга сәнәткарлар халг әдәбијјаты нүмунәләрини тәдгиг етмәјин,

[1] *В. И. Ленин.* Әсәрләри, 32-чи ч., Б., Азәрнәшр, 1952, сәһ. 130.
[2] *Ф. Көчәрли.* Сечилмиш әсәрләри, сәһ. 293.

топламағын әһәмијјәтини дәриндән дәрк етсәләр дә, бу ишин системли апарылмасында Ф. Көчәрлидән чох шеј өјрәнмишләр.

Ф. Көчәрли «Молла Нәсрәддин» мәчмуәсинин ифша вә тәнгид үсулундакы әсас тенденсијаја, мүасирлик вә с. мүасир проблемләрин ишыгландырылмасына јүксәк гијмәт верирди. О, 1906-чы илдә Тифлисдә рус дилиндә чыхан «Тифлисски листок» гәзетиндә «Молла Нәсрәддин» вә онун редактору Ҹ. Мәммәдгулузадәнин тутдуғу бу дүзкүн јолу, журналын идеја истигамәтини, реализмини, һәјатилијини алгышлајырды. О јазырды: «Молла һеч өзүнүн мәнсуб олдуғу тәбәгәјә дә рәһм етмир. Өз кәскин истеһзалы вә кәсәрли сөзләри илә о, мүсәлман руһаниләринә тез-тез саташыр. Руһаниләрә һүчуму әсаслы олса да, бизим фикримизчә, һәддиндән чох кәскин вә бир гәдәр дә тенденсијалыдыр.

...Үмумијјәтлә, «Молла Нәсрәддин» ...азәрбајчанлыларын вахты кечмиш, көһнәлмиш көрүшләрини, анлајыш вә адәтләрини күлүш јолу илә арадан галдырмаға, онларын адәтләрини ислаһ етмәјә вә өзләрини дә ојадыб, јени, нәчиб вә чидди фәалијјәтә сөвг етмәјә чалышыр. Биз Ҹ. Мәммәдгулузадәјә сәмими гәлбдән мүвәффәгијјәтләр арзу едирик»[1].

Тәнгидчи «Молла Нәсрәддин»ин кәскин карикатураларына да бөјүк гијмәт верирди. Ҹәлил Мәммәдгулузадә јазы илә верә билмәдији үмуми, ичтимаи, сијаси мәсәләләрә карикатуралар васитәси илә тохунурду. Бу карикатураларда нәинки тәкчә авамлыг, наданлыг, керилик, мүсәлман Шәргинин ејбәчәрликләри вә јерли истисмарчылар тәнгид вә ифша едилирди, ејни заманда чаризмин төрәтдији дәһшәтләр, мүстәмләкә сијасәти, Гәрб империалистләринин јеритдији ишғалчылыг сијасәти вә Шәрг деспотизми дә ифша едилирди. Карикатураларын идеја вә тә'сир күчүнү јүксәк гијмәтләндирән Фиридунбәј Көчәрли «Молла Нәсрәддин» мәчмуәсинин 1909-чу ил 14-чү нөмрәсиндә верилмиш бир шәкилдән бәһс едәркән онларын үмуми ичтимаи-сијаси әһәмијјәтини јүксәк гијмәтләндирирди.

Ф. Көчәрли гадын азадлығы проблеминин журнал сәһифәләриндә галдырылмасыны да тәгдирәлајиг са-

[1] *Ф. Көчәрли.* Молла Нәсрәддин,—Сечилмиш әсәрләри, сәһ. 119—123.

јырды. О, гадыны һәм чисмани вә һәм дә мә'нәви шикәст едән мәнфур ичтимаи гурулушу дамғалајыр.

Ф. Көчәрли көстәрир ки, ана олмаг јалныз көрпә балаја дөшдән сүд вериб, ону бәләмәкдән вә она дајәлик етмәкдән ибарәт дејилдир. Анамызын һәм инчә-зәриф, һәм чәтин вә мүрәккәб, һәм дә һәјат гәдәр шәрәфли хүсусијјәтләри вардыр. Аналығын хүсуси шәртләрини үмумиләшдирән јазычы чәмијјәт үчүн, милләт үчүн даһа зәрури олан мәсәләләр үзәриндә дајаныр.

Ф. Көчәрли 1909-чу илдә «Тәрәгги» гәзетиндә чап етдирдији «Һәгиги көзәллик вә һәрәкәтсиз нисфимиз» адлы мәгаләсиндә «Молла Нәсрәддин»ин идеја истигамәтиндән чыхыш едир вә инсанын фәалијјәтинә, инкишафына манечилик төрәдән зәиф чәһәтләри ичтимаи бир бәла кими гијмәтләндирир. Ифлич хәстәлијинә мүбтәла олан бир бәдәнин мәрәз вә илләти сағлам олан һиссәсинә ағырлыг вә әзијјәт вердији кими, ихтијарсыз, елм вә тәрбијәсиз гадынларын чохлуғу да әсримизин илк илләриндә мүсәлман Шәргинин вә еләчә дә Азәрбајчан халгынын тәрәгги етмәсинә, елм вә мә'рифәт кәсб етмәсинә бөјүк манеә олмушдур.

Гул вә кәниз һалында өмүрләрини баша вуран Азәрбајчан гадынларынын талејини Ф. Көчәрли халг арасында мәшһур олан бир мисалла үмумиләшдирир:

Гыз идим, султан идим,
Нишанландым хан олдум.
Кәлин олдум, гул олдум,
Ајаглара чул олдум.
Гыз идим, кејдирдиләр, ибрү вәфа кејнәјини,
Нишанландым, кејдирдиләр зәвгү сәфа кејнәјини,
Кәлин олдум, кејдирдиләр чәбру чәфа кејнәјини.[1]

Ф. Көчәрли дин вә дин хадимләринин, шәриәт еһкамларынын төрәтдији бәлалары, кәлинчик ојнадан, ағзындан сүд ији кәлән дүнәнки ушағы көрпә икән арвад едиб, кәлин ојнатмаг әвәзиндә балаја сүд вә тәрбијә вермәјә вадар едән чаһилләрин әмәлләрини бөјүк зүлм вә әдаләтсизлик адландырыр: «Нә бөјүк чәһаләт вә диванәлик. Филһәгигә, белә көрпә, əти вә сүмүјү бәркимәмиш анадан вүчуда кәлән балалар чисмән вә әглән нә гәдәр зәиф, нәһиф вә мајасыз кәрәк олсунлар. Өвладын тәрбијәси вә тә'лими анчаг о вәдә гајдаја дүшүб тәбии ола

[1] *Ф. Көчәрли.* Сечилмиш әсәрләри, сәһ. 222—223.

билэр ки, онларын вүчудуна сәбәб олан ата вә ана һәддикамала јетишиб, ағыл вә фәрасәтдә, елм вә биликдә, ихтијар вә һүгугда бир-биринә мувафиг олалар, бирбиринә һәгиги мә'рифәт вә мәһәббәт илә бағланмыш олалар вә һәр икиси тә'лим вә тәрбијәнин јолуну камалынча анлајалар. Бу сурәтдә демәк олар ки, әр вә арвад бир чисмин, бир бәдәнин ики мувафиг һиссәләри вә тәбии парчаларыдыр»[1].

Ф. Көчәрли дә бөјүк әдиб Мирзә Чәлил кими, гызлары охутмағы тәрәгги вә интибаһын әсас шәртләриндән сајырды.

УШАГ ВӘ ХАЛГ ӘДӘБИЈЈАТЫНА МӘҺӘББӘТ

Ф. Көчәрли әдәби ирсиндә ушаг әдәбијјаты вә еләчә дә шифаһи халг әдәбијјаты мәсәләләринин тәдгиги хүсуси јер тутур. Бу мүһүм вә шәрәфли саһәнин топланмасы, нәшри вә инкишаф етдирилмәси, нәинки Ф. Көчәрлинин, һәмчинин XX әср әдәби ичтимаијјәтинин диггәтини мәшғул етмишдир. XX әсрин биринчи он иллијиндән башлајараг маариф вә мәдәнијјәтин чичәкләнмәси, кәнч нәслин тә'лим-тәрбијәси вә инкишафында бөјүк әһәмијјәти олан ушаг әдәбијјаты саһәсиндә А. Шаиг, Һ. Маһмудбәјов, Н. Нәриманов, Ч. Мәммәдгулузадә, М. Ә. Сабир кими јазычы вә публисистләр инди дә јүксәк гијмәтләндирилән зәнкин әдәби нүмунәләр јаратмышлар. Әсримизин илк илләриндән башлајараг әдәби саһә кими тәшәккүл тапмыш ушаг әдәбијјатынын әсас материалы XX әсрдә мејдана кәлсә дә, даһи Низамидән башламыш, Г. Закирә гәдәр кәлән әдәбијјатымызда онун бир сыра классик нүмунәләри дә јаранмышдыр. Артыг Ф. Көчәрлинин фәалијјәти дөврүндә ушаг әдәбијјатынын елми-нәзәри вә педагожи-методики әсасларыны өјрәниб шәрһ етмәк үчүн зәнкин фактик материал вар иди. Бу да бир фактдыр ки, Ф. Көчәрлијә гәдәр XX әсрдә ушаг әдәбијјаты һаггында бир сыра елми-нәзәри фикир јаранса да, бу саһәдә системли тәдгигат онун ады илә бағлыдыр.

[1] *Ф. Көчәрли.* Сечилмиш әсәрләри, сәһ. 225.

Ф. Көчәрли фолклор вә ушаг әдәбијјатыны үмуми, бәдии әдәбијјатын ајрылмаз тәркиб һиссәси һесаб етмиш вә кәнч нәслин тә'лим-тәрбијәсинә көмәк едән, онларын һәртәрәфли инкишафына тә'сир көстәрән бир амил сајмышдыр. Гејд етмәк лазымдыр ки, бөјүк ичтимаи-бәдии тә'сир гүввәсинә малик олан Азәрбајчан ушаг әдәбијјаты XX әсрә гәдәр мүстәгил бир јарадычылыг саһәси кими дејил, үмуми әдәбијјатын дахилиндә—шифаһи халг јарадычылығы вә јазылы әдәбијјатла әлагәли шәкилдә инкишаф етмишдир. Кичик јашлы ушагларын вә кәнчләрин тә'лим-тәрбијәсиндә бөјүк рол ојнајан ушаг әдәбијјаты нүмунәләринә фолклор материалларында халг әдәбијјатында вә јазылы мүасир әдәбијјатда кениш јер верилдијиндән бунлар һәмишә тә'лим-тәрбијәви вә бә'зән дә ичтимаи характерли олмушдур. Нәинки кичик јашлы ушагларын, һәмчинин кәнчләрин вә јенијетмәләрин, үмумән әдәби ичтимаијјәтин тәрбијәсиндә бөјүк рол ојнамышдыр.

Мәһз буна көрәдир ки, көркәмли рус тәнгидчиси В. Г. Белински «Ушаглар үчүн јени китабхана» адлы мәгаләсиндә бу әдәбијјатын ичтимаи әһәмијјәти үзәриндә дајанараг јазырды: «...ушаглар үчүн о әсәрләр јахшы вә фајдалы ола билэр ки, о бөјүкләри дә мәшғул етсин вә онларын бир ушаг әсәри кими дејил, һамы үчүн јазылмыш әдәби бир әсәр кими хошуна кәлсин»[1], даһа сонра мүәллиф хүсуси гејд едирди: «Јашлылар үчүн роман нә гәдәр әһәмијјәтлидирсә, ушаглар үчүн дә нағыл вә башга фолклор нөвләри бир о гәдәр фајдалы олмалыдыр»[2]. Бу фајдалы бәдии әдәбијјат нүмунәләри узун әсрләрдән бәри ағыздан-ағыза, дилдән-дилә кечәрәк бүллурлашмышдыр. Халгын јаратдығы бу көзәл, мәнзум вә һикмәтли сөзләр, инчә мә'налы тапмачалар, ушагларын үрәјинә јатан јанылтмачлар, сајачы сөзләр, нағыл вә дастанлар Көчәрлини дүшүндүрән әсас мәсәләләрдән бири олмушдур. Ф. Көчәрли ушаглар үчүн јазылмыш «Балалара һәдијјә» адлы китабын мүгәддимәсиндә өз үрәк сөзләрини белә ифадә етмишдир: «Кечмишдә шан вә гүввәт саһиби олан түрк милләти өз мәишәтинә, ајин вә адәтинә даир јаратдығы гисим-гисим нәгл вә һекајәләр, көзәл

[1] *В. Г. Белински.* Ушаглар үчүн јени китабхана,—Сечилмиш әсәрләри, Б., 1948, сәһ. 131.
[2] Јенә орада.

мэнзумэ вэ эвиjjатлар, hикмэтамиз мэсэллэр (аталар сөзлэри), назик мэ'налы мүэмма вэ тапмачалар, балаларын гэлбини ачан дүзкүлэр вэ jанылтмачлар, hejванат гисминэ мэхсус сајачы сөзлэр мүрури эjjамлэ хатирэлэрдэн чыхыбдыр вэ бу hалда унудулмагдадыр. О миллэт ки, өз тарихини, доланачағыны, вэтэнини вэ дилини севир, бу гисим эсэрлэри камал-шөвг вэ диггэтлэ чэм едиб гиjмэтли сэрмаjэ кими сахлаjыр вэ балаларынын илк тэ'лим вэ тэрбиjэсини онлары өjрэтмэклэ башлаjыр.

Бу барэдэ гоншуларымыз даhа ирэли кедиблэр. Түрк миллэтинин эсрлэрчэ jарадыб вүчуда кэтирдиjи нағыл вэ hекаjэлэри вэ хошларына кэлдиjи мэсэллэри өзлэринэ мэхсус едиб «ермэни нэгл вэ мэсэллэри» ады илэ башгаларына елам едирлэр. Амма биз онларын гэдрини билмирик вэ итиб батмағына эсла е'тина етмирик, hэр ишдэ гэфлэтдэ гэфил олдуғумуз кими бу мэсэлэлэр дэхи бөjүк сэhв вэ гэфлэтимиз заhир олур...»[1]

Көчэрлинин белэ бир нэтичэjэ кэлмэси тэсадүфи деjилдир. Она көрэ ки, бир сыра халгларын нүмаjэндэлэри вахты илэ Азэрбаjчан фолклор нүмунэлэрини өз адына чыхмыш, бу вэ jа башга гэзет вэ журнал сэhифэлэриндэ бу hагда мэгалэлэр дэ дэрч етдирмишлэр. Белэ бир hалын гаршысыны алмаг, халгын мэ'нэви сэрвэтлэрини өзүнэ гаjтармаг саhэсиндэ Ф. Көчэрли илэ jанашы рус вэ Авропа диллэрини билэн Азэрбаjчан зиjалыларындан проф. Мирзэ Казым бэjин, Е. Султановун, Ү. hачыбэjовун, Р. Эфэндиjевин, М. Э. Сабирин, Мэммэд Тағы Сидгинин, Салман Мүмтазын, Э. hагвердиjевин, Т. Баjрамэлибэjовун вэ башгаларынын да хидмэтлэрини геjд етмэк лазымдыр. Бу зиjалылар рус вэ Азэрбаjчан дөври мэтбуатында, «Шэрги-Рус» (1903—1904), «hэjат» (1905—1906), «Иршад» (1906—1909), «Тэрэгги» (1907—1910), «Молла Нэсрэддин» (1906—1931), «Дэбистан» (1906—1907), «Рэhбэр» (1906), «Мэктэб» (1911—1918) вэ башга гэзет вэ журналларда вахташыры чыхыш едир, ел эдэбиjjатынын топланылмасы вэ онун тэдриси мэсэлэлэрини зэрури саjырдылар. Ч. Мэммэдгулузадэнин, М. Э. Сабирин, А. Шаигин, А. Сэhhэтин, С. С. Ахундовун, С. М. Гэнизадэнин вэ башгаларынын jарадычылығында фолклор нүмунэлэринин кениш jер тапмасы мэhз бунунла элагэдардыр. Бу дөврдэ дэрслик вэ дэрс вэсаитлэриндэ дэ

[1] *Ф. Көчэрли.* Балалара hэдиjjэ, Б., 1912, сэh. 1—2.

кичик јашлыларын руhуна јахын ел эдэбиjjаты нүмунэлэри кениш тэблиғ олунурду. Мэсэлэн, Ушинскинин «Ана дили», Гори мүэллимлэр семинариjасынын Азэрбаjчан шө'бэсинин инспектору Алексеj Осипович Черниjаjевскинин илк дэфэ 1883-чү илдэ чапдан чыхан «Вэтэн дили» (I hиссэ), 1888-чи илдэ чыхан икинчи hиссэ дэрс китаблары, Рэшидбэj Эфэндиjевин ибтидаи мэктэбин 1 вэ 2-чи синифлэри үчүн тэртиб етдиjи «Ушаг бағчасы» (1898) вэ «Бэсирэтүл-этфал» (1901), Ф. Ағазадэ, А. Шаиг, С. С. Ахундов вэ М. Маhмудбэjовун «Икинчи ил», А. Сэhhэт вэ М. Маhмудбэjовун «Үчүнчү ил», Н. Нэримановун, А. Шаигин «Ушаг көзлүjү», М. Т. Сидгинин «Кэблэ Нэсир» вэ саир китабларда халг эдэбиjjатына—нағыл, hекаjэ, аталар сөзлэри вэ мэсэллэрэ кениш jер верилмишди. Кэнч нэсл охудуғу вэ тэ'лим-тэрбиjэ алдығы бу китаблардан фолклор эдэбиjjатымыз, халгын мэишэт тэрзи, онун мүбаризэси, гэhрэманлығы, достлуг вэ jолдашлыг hагда зэнкин мэ'лумат алыр, зэhмэткеш халгын арзу вэ истэклэри, севинч вэ кэдэри илэ jахындан таныш олур. Эсримизин эввэллэриндэ Азэрбаjчан фолклор нүмунэлэринин топланмасы вэ нэшри демэк олар ки, эввэлки эсрлэрэ нисбэтэн сон дөврлэрдэ зиjалы тэбэгэсинин диггэтини даhа чох чэлб едирди. Ф. Көчэрли илэ jанашы бу саhэдэ даhа чох фэалиjjэт көстэрэн Ч. Мэммэдгулузадэнин, J. В. Чэмэнзэминлинин, h. Зеjналлынын, С. Мүмтазын, h. Элизадэнин, даhа сонралар исэ h. Араслынын, М. h. Тэhмасибин, Э. Ахундовун вэ башгаларынын бөjүк хидмэтлэри олмушдур.

Сон дөврлэрдэ «Азэрбаjчан баjатылары», «Азэрбаjчан аталар сөзү», «Азэрбаjчан тапмачалары», «Азэрбаjчан нағыллары» (беш чилддэ), «Азэрбаjчан дастанлары» (беш чилддэ), «Ашыглар», «Молла Нэсрэддин лэтифэлэри», икичилдлик «Азэрбаjчан фолклору антолокиjасы» вэ башга китаблар нэшр олунмушдур.

XX эср ушаг эдэбиjjатымызын инкишафына өз елми-нэзэри эсэрлэрилэ дүзкүн истигамэт верэн Ф. Көчэрли бир мүэллим кими hэмишэ халгыны маарифлэндирмэк, савадландырмаг проблеми үзэриндэ дүшүнмүш, бэдии чэhэтдэн мүкэммэл, дэрин мэзмунлу, сағлам идеjалы, дил-үслуб чэhэтдэн садэ вэ аjдын олан эсэрлэрин ушаг вэ кэнчлэрин тэ'лим-тэрбиjэсиндэ оjнадығы бөjүк ролуну hэм елми мэгалэлэриндэ ишыгландырмыш, hэм дэ 1912-чи илдэ топлаjыб чап етдирдиjи «Балалара hэдиj-

јә» адлы китабында нәзәри ҹәһәтдән әсасландырмышдыр. Бу мә'нада XX әср әдәбијјат мәсәләләри илә јанашы ушаг әдәбијјатынын нәзәри проблемләри дә Ф. Көчәрлинин ады илә бағлыдыр. Онун бир чох публисист мәгаләләриндә, тәнгиди гејдләриндә вә мәктубларында ушаг әдәбијјатынын нәзәри мәсәләләри өз әксини тапмышдыр.

Мә'лум олдуғу кими, әсримизин әввәлләриндә дәрслик, дәрс вәсаити вә гираәт китабларынын олмамасы чәтинлијиндән јаха гуртармаг үчүн мүтәрәгги зијалылар мүхтәлиф үсуллара әл атырдылар. Дәрсликләр јарадырдылар, балалар үчүн јарарлы тәрҹүмәләр едирдиләр. А. О. Чернјајевскинин «Вәтән дили» дәрслији чапдан чыхдыгдан сонра бу әсәр һаггында мүхтәлиф рә'јләр мејдана кәлмишдир. Ф. Көчәрли бу дөвр үчүн бөјүк әһәмијјәт кәсб едән дәрслијә гејри-објектив мүнасибәт бәсләјән, заһмәт чәкиб онун мәзмуну илә лазыми гәдәр таныш олмајан вә китабы сәтһи нәзәрдән кечирдикдән сонра өз рә'јини билдирән ҹәнаб Г. Б. К. Ширванскијә ҹаваб олараг «Вәтән дили» дәрслији һаггында ҹәнаб Ширванскинин рә'ји мүнасибәтилә» адлы мәгаләсини јазыр. Дәрслик һаггында гејри-објектив фикир сөјләјән Ширванскинин сүн'и олараг дәрслији беш һиссәјә ајырыб, тәнгиди фикир сөјләдијини көстәрир вә китабын ики һиссәдән ибарәт олдуғуну билдирир. Биринчи һиссәдә шакирдләрә рәсмхәтт өјрәтмәк үчүн 50-јә гәдәр ҹизки, кенетик үсулла һүснхәтт өјрәтмәјин там курсу, әјани-сөвти үсулла јазыны вә охуну бирликдә өјрәтмәк үчүн әлифба, һабелә Азәрбајҹан јазы вә чап әлифбасынын дәрҹ олундуғуну, икинҹи һиссәнин исә әлифбадан сонра илк оху, ушаг анлајышына ујғун олан кичик мәгаләләр, тәмсилләр, орижинал вә тәрҹүмә едилмиш ше'рләрдән ибарәт олдуғуну хатырладыр. Ширванскинин «нүмунәләрин һеч бири мүсәлман һәјатындан көтүрүлмәмишдир» ирадына ҹаваб олараг билдирир ки, биринҹи һиссәдә верилмиш шәкилләрин әксәријјәти мәһз мүсәлман һәјатындан көтүрүлмүшдүр, бурада јалныз мебел гисминдә олан, мәсәлән, стул, чарпајы кими сон заманларда аз-чох варлы мүсәлман евләринин, демәк олар ки, һамысында тәсадүф олунан шејләр истисна тәшкил едә биләр. Һәмин нүмунәләрин арасында саат, лампа, чајник, стәкан, кәллә гәнд, ағызлыг, китаб, чешмәк вә илахыр кими шејләрин дә шәкилләри вардыр. Белә олан сурәтдә мәкәр демәк олармы ки, истиснасыз олараг бу шәкилләрин һеч бири мүсәлман һәјатындан көтүрүлмәмишдир?! Доғруданмы ҹәнаб Ширвански белә һесаб едир ки, азәрбајҹанлыларын сааты, чешмәји, лампасы, чајники, тәрәзиси вә орағы өз формасына вә заһири көрүнүшүнә көрә русларын, јахуд күрҹүләрин ишләтдији һәмин шејләрдән нә илә исә кәскин шәкилдә фәргләнмәлидир. Ифрат дәрәҹәдә солчулуға јуварланан Ширвански китабда верилмиш әјани васитәләрә ирад тутараг, «42 шәкиллә көзәл вә зәнкин бәзәнмишдир, бу шәкилләрин исә һеч биринин бизим һәјатла, һәтта узаг бир әлагәси дә јохдур, дәрслијин гүсурларындан бири дә будур» фикринин әлејһинә олараг Ф. Көчәрли јазырды: «Ҹәнаб Ширванскинин «Вәтән дили» китабындакы әлифбанын шәкилләри һаггында бу гәдәр гәти шәкилдә дедији бу фикри мүәллифин, һаггында мүлаһизә јүрүтдүјү предметлә таныш олмадығыны вә бу барәдә һеч нә билмәдијини көстәрир»[1].

Даһа сонра мүәллиф, Ширванскијә хатырладыр ки, тамамилә ајдындыр ки, әјанилик үчүн предметләрин әлифбада верилмиш шәкилләринин бу вә ја дикәр халгын вә ја милләтин һәјаты илә мүәјјән бир әлагәси јохдур вә ола да билмәз. Инсан бәдәни үзвләринин, ев һејванлары вә гушларынын, дәрс вәсаитинин вә бир чох мүхтәлиф предметләрин шәкилләри, милијјәтиндән асылы олмајараг, һамы үчүн ејни бир мә'наны вә анлајышы ифадә едир. «Ҹәнаб Ширвански кими инандыра биләр ки, Чернјајевскинин дәрслијинин дөрдүнҹү сәһифәсиндәки шәкилдә «Азәрбајҹан аты» јох, «рус аты», јахуд 11-ҹи сәһифәдәки шәкилдә «азәрбајҹанлы диши» јох, «күрҹү вә ја ермәни диши» көстәрилмишдир. Әкәр инандыра билмәзсә, онда 42 шәкилдән һеч биринин бизим һәјатла (јә'ни мүсәлман һәјаты илә) ән узаг әлагәси белә олмадығыны бу гәдәр гәти шәкилдә сөјләјәркән, көрәсән дедији сөзләр үзәриндә һеч дүшүнүбмү?»[2].

Дәрслијин икинҹи һиссәсинә ирад тутан Ширвански А. Шаигин «Лајлај» адлы бир орижинал ше'риндән башга, китабда верилмиш бүтүн мәгаләләрин, һекајәләрин, тәмсилләрин, ше'рләрин, мәсәлләрин һамысыны башлыҹа олараг рус әдәбијјатындан, өзү дә ән чох Крыловдан вә Пушкиндән едилмиш тәрҹүмә вә ја игтибас характерли әсәрләр һесаб едир вә јазырды: «Бурада биз белә бир

[1] *Ф. Көчәрли.* Сечилмиш әсәрләри, сәһ. 239.
[2] Јенә орада, сәһ. 239—240.

1843—11

мә'лум һәгигәти јада салмаг истәјирик ки, ушаглар үчүн һазырланан дәрсликдә илк гираәт дәрсләринә чох еһтијатла јанашмаг, бурада милли вә орижинал олмајан һәр шејдән гачмаг лазымдыр. Охумаг үчүн онларын (халгдан узаг дүшән шаирләрин—*И. Б.)* әсәрләриндән бир шеј сечиб көтүрмәк, сүдәмәр ушаға чәтин һәзм олунан бәрк бир гида вермәјә бәрабәрдир. Өз-өзлүјүндә ајдындыр ки, белә бир вәзијјәтдә, өзүнә јарарлы материал тапмајанда, истәр-истәмәз мүсәлман олмајан мүәллифләрин әсәрләринә мүрачиәт едәчәксән»[1] Бунунла бирликдә, Ф. Көчәрли чәсарәтлә кәтирдији дәлилләрлә чәнаб Ширванскини инандырыр ки, «Вәтән дили» китабында Талыбзадәнин «Лајлај» ше'риндән әлавә бизим әдәбијјатдан вә һәјатдан алынмыш хејли материал вардыр. Бунлардан «Чобан вә күзкү», «Ики дост», «Бүлбүл вә гарышга», «Илан вә зәли» вә саирәни көстәрир. Һәмчинин ресензија мүәллифини инандырмаға чәсарәт едир ки, «Вәтән дили» китабында бир дәнә дә олсун тәрчүмә едилмиш мәсәл вә тапмача јохдур. Онларын һамысы орижиналдыр, халгдан көтүрүлмүшдүр. Пушкинин әсәрләриндән исә «Вәтән дили» китабы үчүн һеч нә көтүрүлмәмишдир.

Ф. Көчәрли јухарыда верилмиш изаһатдан чыхыш едәрәк инандырыр ки, «чәнаб Ширвански «Вәтән дили» китабына гијмәт верәркән зәһмәт чәкиб онун мәзмуну илә лазымы гәдәр таныш олмамыш вә китабы јалныз сәтһи сурәтдә нәзәрдән кечирдикдән сонра өз рә'јини јазмышдыр. О, дәрслијин ән башлыча мәзијјәтләрини: сәвтиүсулла савад өјрәдилмәси үчүн һәр бир дәрсин диггәтлә ишләндијини, китабын дилинин садәлијини вә анлашыглы олдуғуну, изаһын чанлылығыны вә ајдынлығыны нәзәрдән гачырмышдыр»[2].

Ф. Көчәрли «Вәтән дили» дәрслијинин әһәмијјәти үзәриндә дајанараг көстәрирди ки, Ушинскинин биринчи ил «Родноје слово» («Ана дили») дәрслији рус мәктәбләри үчүн һансы әһәмијјәтә маликдирсә, Чернјајевскинин «Вәтән дили» дәрслији дә азәрбајчанлылар үчүн елә бир әһәмијјәтә маликдир.

Көрүндүјү кими, Ф. Көчәрли тә'лим вә гираәт китабларынын тәртибинә чох тәләбкар олмушдур. Бу тәләбкарлыг «Күлзар» дәрслијинин мүәллифи, «гардашым» адландырдығы А. Шаигин китабына олан мүнасибәтиндә дә өзүнү көстәрир.

Тә'лим вә тәдрис китабларына еһтијатла јанашан мүәллиф, А. Шаигә јаздығы мәктубларында бу дөврдә јаранмыш дәрсликләрә бахмағы, тәрчүмә әсәрләриндән истифадә етмәклә бәрабәр, әсримизин илк илләриндә хүсусилә фәргләнән, һамы тәрәфиндән севилән Сабирә мүрачиәт етмәји дә мәсләһәт көрүрдү. Бу мүнасибәт тәсадүфи характер дашымырды. Сабир сәнәти мүасир һәјатла, әдәби просеслә сых бағлы иди, һәјатилик онун әсәрләринин әсасыны тәшкил едирди. Дәрслик мүәллифләри Сабирә мәһз бу чәһәтләринә көрә мүрачиәт етмишләр. Одур ки, Шаигин дә Сабирә мүрачиәт етмәсини зәрури сајан Көчәрли јазырды: «Бәрадәрим Маһмуд бәј Мирзә Әләкбәр Сабирә дәхи рүчу едибләр. Онун дәхи тәб'и-сәлим саһиби олмағы мә'лумунуздур»[1]. Ф. Көчәрли ушаг әдәбијјатымызын инкишафында А. Шаиг јарадычылығынын мүһүм әһәмијјәт кәсб етдијини, онун бу саһәдә тәгдирәлајиг бир сәнәткар олдуғуну дәфәләрлә гејд етмишдир. О, шаирин «Дағлар султаны» адлы ше'ри үзәриндә дајанараг, бу ше'рин мүвәффәгијјәтли сәнәт инчиси кими реал һәјатла бағлы олдуғуну көстәрир. Ше'рин тә'сирли чыхмасынын әсас сәбәбини шаирин һәјатда көрдүјү, дујдуғу аләми тәбии бојаларла экс етдирмәсиндә көрмүшдүр. Бу чүр эксетдирмә ше'рдә тәсвирин реал, тәбии чыхмасына сәбәб олмушдур. А. Шаиг «Дағлар султаны» адлы ше'риндә, һәр шејдән әввәл, вәтән торпағыны, онун фүсункар көзәлликләрини тәрәннүм едир. Вәтәнпәрвәрлик һиссләринин тәрәннүмү ше'рин әсасыны тәшкил едир.

Дағларын көзәллијини, хош мәнзәрәләрини, отларыны, чичәкләрини, сәрин булагларыны тәбии, һәјати тәрәннүм едән «Дағлар султаны» ше'ри Көчәрлинин нәзәриндән гачмамыш вә мүәллифә 10 октјабр 1911-чи ил тарихли мәктубунда өз үрәк сөзләрини бу шәкилдә билдирмишдир: «Дағлар султаны» кими көзәл бир әсәрин вүчудда кәлмәсини алгышлајырам. Онларын хоша кәлмәсинә сәбәб ше'рләрин садәлији вә һәгиги һиссијјатдан доғуб вүчудә кәлмәсидир»[2].

Ф. Көчәрли «һәгиги һиссијјатдан вүчудә кәлән» бу типли ше'рләрин тәрбијәви әһәмијјәтини јахшы дәрк

[1] *Ф. Көчәрли.* Сечилмиш әсәрләри, сәһ. 240—241.
[2] Јенә орада, сәһ. 242.

[1] «Азәрбајчан» журн., 1967, № 6, сәһ. 168.
[2] Јенә орада, сәһ. 171.

етмиш вә «чану дилдән сизи истәјән» сөзләри илә битирдији мәктубунун сонунда А. Шаигә бу јолла кетмәји, «Дағлар султаны» мисилли јенә бир нечә әсәрләр вүчудә кәтирмәји» мәсләһәт көрүрдү.

Ф. Көчәрли А. Шаигин рәмзләр васитәсилә, садә дилләмүтләгијјәти тәнгид, азадлығы тәрәннүм едән «Көзәл баһар» адлы пјесини дә бәдии чәһәтдән ушаг мүталиәси үчүн әһәмијјәтли сајырды. Бу пјес вахтилә мәктәб сәһнәсиндә Һәсәнбәј Зәрдабинин һәјат јолдашы, мүәллимә Һәнифә ханымын тәшәббүсү илә тамашаја гојулмуш вә мүвәффәгијјәт газанмышдыр. Ф. Көчәрли јаранмагда олан бу чүр јени типли әсәрләрин әһәмијјәтини јүксәк гијмәтләндирирди.

Ф. Көчәрлијә көрә, халгын тәрәггиси наминә әлинә гәләм алан һәр бир шәхс өзүнү дејил, ичтимаијјәти нәзәрдә тутмалы, «хәјалат» аләминин ујғунсуз вә гејри-тәбии мәнзәрәләринин тәсвириндән узаглашыб, инкишафымыза мане олан, халгы керијә сүрүкләјән ичтимаи бәлалары тәнгид едән әсәрләр јазмалыдырлар. Бу чәһәтдән мүәллиф Ј. В. Чәмәнзәминлинин «Һәјат сәһифәләри» вә Ч. Мәммәдгулузадәнин һекајәләрини јүксәк гијмәтләндирир, мәишәтимиздән көтүрүлмүш мәзмуну ајдын, тәбии, тәсвирләри реал, ифадә формалары халга доғма олан әсәрләри алгышлајырды. Ф. Көчәрли Чәмәнзәминлијә 1914-чү илдә јаздығы мәктубларын бириндә дејирди: «Јаздығыныз һекајәләр артыг дәрәчәдә хошума кәлди... Сизин һекајәләрин јахшылығы вә хошакәлмәклији ондадыр ки, онлар мәишәтдән көтүрүлүбдүр вә әдибанә тәртиб олунубдур... Сизин кәләчәкдә мүгтәдир бир јазычы олдуғунуза шүбһәм јохдур. Индиликдә бу көзәл һекајәләр илә сизи тәбрик едирәм ки, вахтыныз олдугча бу гисим әсәрләр вүчудә кәтирмәклә әдәбијјатымыза рөвнәг верәсиниз»[2].

Көчәрли әдәбијјатымыза рөвнәг верән, өз дилинин садәлијинә, тәбиилијинә вә реал һәјат тәсвирләринә көрә хүсусилә сечилән Ч. Мәммәдгулузадә јарадычылығына да бөјүк әһәмијјәт верирди. Бош хәјалдан узаглашан, халгын варлығы илә бағлы олан Ч. Мәммәдгулузадә јарадычылығыны сәчијјәләндирән Көчәрли јазырды: «Садәлик, тәбиилик вә реал һәјата јахынлыг Ч. Мәммәдгулузадә һекајәләринин әсас мәзијјәтләридир. Һәр шејдән көрүнүр ки, мүәллиф өз халгынын һәјатыны вә дүнјакөрүшүнү јахшы билир вә инчә мүшаһидә габилијјәтинә маликдир. Онун билавасит һәјатдан көтүрүлмүш һекајәләри, бизим Шәрг јазычы вә шаирләриндә олдуғу кими, бош фантазијанын мәһсулу дејилдир. Ч. Мәммәдгулузадәнин башга бир мәзијјәти дә онун мүшаһидә етдији һәјаты чанлы вә анлашыглы бир дил илә, Шәрг јуморунун ајдын хүсусијјәтләри илә верә билмәсидир ки, бу да охучунун нәзәрини һәр шејдән чох чәлб едир»[1].

Көрүндүјү кими, Ф. Көчәрли ушаг вә кәнчләрин тә'лим вә тәрбијәсинә көмәк едән сағлам идејалы, дәрин мәзмунлу әсәрләри тәдгиг вә тәһлил едәркән дил вә үслуб мәсәләләринә дә бөјүк әһәмијјәт верирди. Үмумијјәтлә, XX әсрин әввәлләриндә әдәби вә бәдии дилин сафлығы уғрунда молланәсрәддинчиләрин апардығы мүбаризәдә Ф. Көчәрлинин дә өзүнәмәхсус јери олмушдур. О да молланәсрәддинчиләр кими, пантүркизм вә панисламизмә, фүјузатчылара гаршы мүбаризә апармыш, «Молла Нәсрәддин» журналында чап етдирдији «Ана дили» адлы мәгаләсиндә молланәсрәддинчиләр кими һеч бир һүчумдан горхмајараг, мүасири олдуғу јазычы вә шаирләрлә әлагә сахламыш, садә, анлашыглы бир дилдә јазыб-јаратмағы онлара мәсләһәт көрмүшдүр. Әдәбијјатшүнаса көрә, дилдә садә, ајдын вә бәдии олмајан сөзләр узун өмүр сүрә билмәз вә халгын һафизәсиндән тез силинәрәк унудулар. Јеничә һәјата көз ачан ушаглар үчүн јазылмыш әсәрләр бу чәһәтдән диггәтлә саф-чүрүк едилмәли, узун мүддәт јаддагалан, онлар үчүн доғма олан һадисәләр садә, ајдын вә бәдии дилләтәсвир едилмәлидир. Мүәллиф, Горидән А. Шаигә көндәрдији мәктубларын бириндә кичик јашлы ушаглар үчүн садә вә анлашыглы дилдә јазылмыш әсәрләрин тә'сир гүввәси үзәриндә дајаныр вә дејирди: «Хырдача ушаглар үчүн јазылан нағыл вә һекајәләр нә гәдәр асан вә садә олса, нә гәдәр ачыг дилдә јазылса вә ушагларын фәһминә јахын олса, бир о гәдәр мәнзурда олан мәтләбләр артыг дәрәчәдә һасилә кәлиб јахшы мејвәләр кәтирәр»[2].

Мүәллиф бу чәһәтдән өз халгынын арзу вә истәклә-

---

[1] «Азәрбајчан» журн., 1967, № 6, сәһ. 171.
[2] *Ј. В. Чәмәнзәминли.* Азәрб. ССР Республика Әлјазмалар фонду, Арх. 26, 13 (271).

[1] *Ф. Көчәрли.* Сечилмиш әсәрләри, сәһ. 135.
[2] «Азәрбајчан» журн., 1967, № 6, сәһ. 168.

ринә јол тапан вә онун мә'нәви инкишафына көмәк едән, милләтин дилини камил билән, үмумхалг дилинин бүтүн инчәликләриндән истифадә едәрәк халг јарадычылығынын зәнкинликләриндән гидаланан, садә вә ајдын бир дилдә јазыб-јарадан, халг тәрәфиндән севилә-севилә охунан Закирләри, Пушкинләри, Сабирләри даһа јүксәк гијмәтләндирирди. «Рус шаирләриндән мәшһур Пушкин белә ачыг вә хош мәзмунлу һекајәләр вә нағыллар јазмагла өзү үчүн әбәди ад вә шөһрәт газанмышдыр. Пушкин өз милләтинин дилини вә адәтини јахшы билирди. Тәб'и дәхи хејли рәван иди»[1]—дејир вә тәәссүф һиссилә бизим шаирләрин арасында Пушкин сәпкисиндә ушаглара нағыл јазан шаирләрин чох аз олдуғуну гејд едирди. Закирин, С. Әзимин тәмсил вә нағылларынын дили үзәриндә дајанан Көчәрли бу шаирләри тәгдирәлајиг һесаб етмәклә бәрабәр, бә'зи зәиф чәһәтләрини дә јери кәлдикчә көстәрирди: «Гасым бәј Закир бир нечә көзәл вә бамәзә гиссәләр нәзм илә јазыбдыр. Бу нағыллар пис дејил, мәзмуну дәхи өз доланачағымыздан көтүрүлүбдүр. Ејби анчаг ондадыр ки, онлары түрк сөзләри илә дәјишдирмәк оларды. Мәсәлән, Закир «Түлкү вә гурд» һекајәсини бу сајаг башлајыр:

Бир рубаһи-күһәнсалә кедирди,
Гисмәт үчүн сејри-аләм едирди.

Бу бејтин әввәлинчи мисрасындакы «рубаһи-күһәнсалә» сөзләрини дәјишдириб белә дә јазмаг олар:

Бир дәфә бир гоча түлкү кедирди.

Бунунла белә, Закирин јаздығы тәмсилләрдә чох мүнасиб һал вә мәгал дејилмиш аталар сөзү, мәсәлләр вә сырф түрк ибарәләри вардыр ки, әрбаби нәзәриндә бири бир гызыла әвәздир»[2].

Ф. Көчәрли А. Шаигә јаздығы мәктубда да кәләчәкдә јазыб-јаратдығы сәнәт әсәрләриндә османлы ибарәләриндән гачмағы, өз милли дилимизин «тәрзи-кәламыны» ишләтмәји мәсләһәт көрүрдү: «Кәләчәкдә јаздығыныз нағыл вә һекајәләри даһа да садәләшдириб османлы ибарәләринин әвәзиндә бизим өз сөзләримизи вә тәрзикәламы ишләтсәниз даһа да јахшы олар. «Јукары» әвәзинә «јухары», «бакар» әвәзинә «бахар», «акытма» әвәзинә «ахытма», «бән» јеринә «мән» јазсаныз даһа да овладыр»[1] дејән тәнгидчи А. Шаиг јарадычылығына, онун гәләминдән чыхан әсәрләрин дил вә үслуб чәһәтләринә гајғыкешликлә јанашмыш, санки бу күнү нәзәрдә тутараг, әдәби дилимизин тәмизлији вә әдәбијјатымызын тәрәггисинә чалышмышдыр. «Мешә ичи кедирди» әвәзинә «мешә илән», ја «мешә илә» јазсаныз јахшы олар. Түрк дилиндә мешә ичи, сәһра ичи, дүз ичи кедирди дејилмир. Мешә илә, сәһра илә, дүз илә ишләнир. «Күнәш үфүгдә сөндү» бизим дилә ујмур вә ушаглар ону анламаз. Анламадыгда севмәз. Түрк дилиндә дејилир: «Күнүн гулағы сөндү» јаинки «батды».

Јаваш-јаваш бүрүнду
Думанлара чадырлар,
Дәрә, дағлар, бајырлар.

Бу мәтләб башга бир тәрздә вә өзкә бир донда дејилсә јахшы оларды. Думан чәм сиғәсиндә аз ишләнир вә бир дә «думанлара бүрүндү» дејилмир, «думана бүрүндү» дејилир.

...Әкәр бир мүддәт бизим кәнд халгынын ичиндә галыб күзәран етсәниз, онда бизим дилин руһуна бәләд оларсыныз»[2].

Ф. Көчәрли мүасирләриндән дә садә, анлашыглы дил, ушагларын баша дүшәчәји ајдын тәсвир вә ифадә тәрзи тәләб едирди. Өзү дә, елми-публисист мәгаләләриндә олдуғу кими, бәдии әсәрләриндә дә һамы тәрәфиндән баша дүшүләчәк дил вә үслуб, тәсвир вә ифадә үсулларына хүсуси фикир вермиш вә «Балалара һәдијјә» адлы китабында топладығы вә јаздығы бүтүн парчаларда Азәрбајчан әдәби дилинә зијан вуран, гәлиз, анлашылмаз сөз вә ибарәләрдән гачмыш, үмумхалг јарадычылығындан кениш мә'нада истифадә етмишдир. Һәтта јери кәлдикчә өз әсәрләриндә гәлиз әрәб-фарс тәркибләри ишләдән вә дилимизин касыблығындан шикајәт едән бир груп гәләм саһибләринин бу кими әсассыз мүһакимәләрини елми дәлилләрлә рәдд етмишдир. Тәсадүфи дејилди ки, Ф. Көчәрли, һәтта «бәрадәрим», «меһрибаным», «әзизим» адландырдығы А. Шаиги дә бу нөгтеји-нәзәрдән кәскин тәнгид етмиш, мәктубларынын бириндә Азәрбајчан әдә-

[1] «Азәрбајчан» журн., 1967, № 6, сәһ. 168.
[2] Јенә орада.

[1] «Азәрбајчан» журн., 1967, № 6, сәһ. 168.
[2] Јенә орада.

би вә данышыг дилинин кечдији тарихи јола үмуми бир нәзәр салмыш, әдәби дилин мәнбәләри, тарихи инкишаф јоллары һаггында бир сыра доғру елми фактлар кәтирмиш вә сүбут етмишдир ки, үмумхалг дили һәлә кифајәт гәдәр өјрәнилмәмиш вә ондан һәлә лазыми гәдәр истифадә едилмәмишдир. Әдәбијјатшүнас дилимизин инчәликләрини, чохмә'налылығыны билмәјиб, шикајәт едән вә мәзмунсуз әчнәби сөзләрини ишләдәнләрлә амансыз олмушдур. Бу алимнүмалара үзүнү тутан Көчәрли дејирди: «...Кағызыныздa дилимиз хүсусунда етдијиниз ирадлары гәбул едә билмәрәм. Әввәла, дилимиз сиз зәнн етдијиниз гәдәр касыб вә фәгир дејил. Биз дилимизи билмирик вә бунда тәгсир биздәдир, дилимиздә дејил. Фарс вә әрәбә мејл вә рәғбәтимиз о гәдәр чох олубдур ки, өз дилимиздә олан сөзләри атыб әвәзинә әчнәби дилләрин гәлиз ибарәләрини вә сөзләрини кәтүрмүшүк вә кәтүрдүјүмүз сөзләри вә ибарәләри өз дилимизин шивәсинә ујдурмајыб ејни һал илә дилимизә гарышдырмышыг... Әрәбин чәм сиғәси дилимизин евини јыхыбдыр. «Әфкари-алијјә», «дүвәли-харичә», «мәһафили-сијасијјә», «милләли-мүхтәлифә» вә бу гисим һәдд вә һесабы олмајан ибарәләр дејилми дилимизи чәтинләшдириб, долашыг һала салан?.. Дилә дә лазымдыр тәрәгги вермәк, амма дилин шивәсини итирмәк вә үслубуну позмаг бөјүк фәсаддыр. «Әфкари-алијјә» әвәзинә «уча фикирләр» јазсаг нә олар? «Әфкари-алијјә»ни ганан аз олар, амма «уча фикирләри» анлајан чох олар вә дилин шивәси позулмаз. Сиз јазырсыныз: «Јог», «чог», «бәнә». Амма Азәрбајчан түркләринин дилинин шивәсинчә кәрәк јазылсын: Јох, чох, мәнә. Бу сајаг јазыбдыр Вагиф, Закир, Гудси, Салик, Һачы Сејид Әзим, Мирзә Фәтәли, Фәгир Ордубади, Дәхил вә гејриләри ки, гәләм вә тә'б саһибләри имишләр. Бу сајаг јазыбдыр мәрһум Һәсәнбәј Мәликов, «Әкинчи» гәзетәсинин нөмрәләри әлинизә дүшсә охујуб, бу мәтләбин барәсиндә бир аз фикир еләјин»[1].

Ф. Көчәрли јазылы әдәбијјатда Азәрбајчан әдәби вә бәдии дили, халг данышыг дилинин ишләдилмәси вә тәмизлији илә әлагәдар нәинки тәкчә А. Шаигә, башгаларына да (А. Сәһһәт, С. М. Гәнизадә, Ј. В. Чәмәнзәминли, Ф. Ағазадә) гијмәтли мәктублар јазмыш, дәјәрли мәсләһәтләр вермишдир. Мүасирләри дә онун фајдалы мәсләһәтләриндән руһланмыш вә гаршыја чыхан чәтинликләрә бахмајараг, доғма ана дилинин тәдрисинә вә өјрәдилмәсинә гајғы илә јанашмышлар. Авам, надан, дин вә мөвһумат әсири олан бир груп түфејлинин әксинә олараг, јени типли мәктәбләри, јә'ни дүнјәви елмләри тәблиғ етмишләр. Бу чәһәтдән А. Сәһһәтин «Бәрадәрим Фиридунбәј Көчәрлијә» адлы мәнзумәси фикримизи бир даһа тәсдиг едир. А. Сәһһәт јазырды:

Өз дилини билмәк истәјән јохдур.
Әчнәби руһунун һавасы илә,
Вәтәнин, милләтин севән јохдур.
Аталар вермәјир һеч әһәмијјәт,
Сөнмүш онларда һисси-миллијјәт[1].

Ф. Көчәрли бүтүн варлығы илә халга бағлы олан, өмрүнү халг маарифинин инкишафына сәрф едән, јеничә һәјата гәдәм гојуб, дил ачан Азәрбајчан ушагларынын тәрәггиси наминә чалышан вә кәнчләр үчүн «Түлкү вә Чаг-чаг бәј», «Аллаһ хофу», «Гурбан бајрамы» кими дәрин мәзмунлу бәдии әсәрләр, јени типли мәктәбләр үчүн дәрсликләр јазан, дәрс вәсаитләри јарадан, програмлар тәртиб едән С. М. Гәнизадәнин фәалијјәтини дә јүксәк гијмәтләндирир. Јазычынын бәдии әсәрләриндә дил вә үслубун тәмизлији вә ајдынлығыны да башгалары үчүн нүмунә көстәрир.

Әдибин ушаглар үчүн нәзм илә јаздығы «Түлкү вә Чаг-чаг бәј» нағылыны јүксәк гијмәтләндирән, «тәб'и-сәлим саһиби олдуғуна шәһадәт верән» Ф. Көчәрли «Мәктубати-Шејда бәј» сәрлөвһәли мәгаләсиндә «Мүәллимләр ифтихары» вә «Кәлинләр һәмајили» адлы китабчалара әсасланараг, С. М. Гәнизадәнин игтидарлы бир әдиб олдуғуну билдирирди. Бу әсәрләрин һәр бирисиндә «тәзә фикирләр, вүс'әтли хәјаллар, дәрин мә'налар, назик ишарәләр, көзәл әгидәләр» олдуғуну гејд едир вә һамыја бу китаблары охумағы төвсијә едирди: «...Солтан Мәчид Гәнизадәнин әсәрләринин чүмләси әдәби дил илә јазылмышдыр, дили пурибарә исә дә, ибарәтләри гәлиз вә долашыг дејилдир. Бунлары һәр кәс охурса асан олараг анлар. Тәзә јазычыларымыз кими османлы әдибләринә тәглид етмәјиб Азәрбајчан түркләринин дилинә мәхсус олан шивәдә јазмагдадыр»[2].

[1] «Азәрбајчан» журналы, 1967, № 6.

[1] *А. Сәһһәт.* Сечилмиш әсәрләри, Б., 1950, сәһ. 124.
[2] *Ф. Көчәрли.* Сечилмиш әсәрләри, сәһ. 291.

Ф. Көчәрлинин апардығы мүшаһидәләр, вердији һөкмләрдән вә кәлдији нәтичәләрдән чыхыш едәрәк демәк олар ки, онун мүхтәлиф саһәләрдә елми-нәзәри фикирләри олдуғу кими, дилимизин тәмизлији, сафлығы уғрунда да апардығы мүбаризә һәм әдәбијјатшүнасын өз сағлығында вә һәм дә сонракы илләрдә бөјүк әһәмијјәт кәсб етмиш, Азәрбајчан ушаг әдәбијјатынын инкишафына бөјүк тә'сир көстәрмишдир. Ф. Көчәрлинин гәләминдән чыхан бир чох мәгаләләр вә бәдии әсәрләр ушаглара доғма әдәбијјаты севдирмәк, онлары үмумхалг дилинин зәнкинликләри илә таныш етмәк руһунда јазылмышдыр. Үмумијјәтлә, Ф. Көчәрли кәнч нәслин тә'лим-тәрбијәси ишиндә ушаг әдәбијјатынын ролуна бөјүк әһәмијјәт вермишдир. Ушаглары халг јарадычылығынын инчәликләри илә таныш етмәк мәгсәди илә јаздығы «Балалара һәдијјә» вә Пушкиндән 1891-чи илдә тәрчүмә едиб Ирәванда А. С. Гуламирјансын мәтбәәсиндә чап етдирдији «Торчу вә балыг» адлы китабы Көчәрлинин ушаг әдәбијјатына олан јүксәк, гајғыкеш мүнасибәтинин тәзаһүрү кими гијмәтли иди. Ф. Көчәрли бүтүн фәалијјәти илә әсримизин илк илләриндә ушаг әдәбијјатымызын инкишафына бөјүк тә'сир көстәрмишдир. Өз дөврүнүн габагчыл маарифчи зијалылары кими, Көчәрли дә мәгалә вә рә'јләриндә бөјүк бир күтләнин чәһаләт вә наданлығына сәбәб олан дин вә мөвһуматы, онун төрәтдији дәһшәтләри јери кәлдикчә көстәрмиш вә ислаһ етмәк мәгсәди илә халг маарифинин инкишаф етдирилмәсини дөврүн ән зәрури мәсәләләриндән һесаб етмишдир. Е'тираф етмәк лазымдыр ки, о, халг әдәбијјатынын тәрбијәви әһәмијјәтини һәмишә јүксәк тутмуш, ушагларын тә'лим-тәрбијәси үчүн фајдалы сајмышдыр. Н. Нәриманов, Ч. Мәммәдгулузадә, М. Маһмудбәјов, Исрафилбәјов вә башгалары илә бирликдә чијин-чијинә мүбаризә апаран, Азәрбајчан маарифинин инкишафы саһәсиндә бөјүк хидмәти олан С. М. Гәнизадә дә үрәк сирдашы Ф. Көчәрлинин «Торчу вә балыг» адлы тәрчүмәсинин китабча шәклиндә чыхмасыны бөјүк севинчлә гаршылајыр.

Ф. Көчәрлинин фәалијјәтини алгышлајан С. М. Гәнизадә өзү дә бу саһәдә гәләмини сынамыш, халг әдәбијјатынын тә'лим-тәрбијә ишиндә әһәмијјәтини јүксәк гијмәтләндирмишдир. Ф. Көчәрли халгын тарихини тәдгиг, тәһлил етмәк, өјрәнмәк вә өјрәтмәк үчүн нағылларын, тапмача вә бајатыларын, аталар сөзләри вә мәсәлләрини, сајачы сөзләринин әһәмијјәтини хүсуси гејд етмиш вә «Балалара һәдијјә» адлы әсәриндә дә бу һикмәтли ел әдәбијјаты нүмунәләриндән кениш истифадә етмишдир. Бу китабын јазылмасы вә тәртиби демәк олар ки, кәнч нәсли шифаһи халг әдәбијјаты нүмунәләри илә таныш етмәк вә онун тәрәггисинә көмәк етмәк мәгсәди күдмүшдүр. Бу китаб әсримизин илк илләриндә ушаг әдәбијјатынын мүвәффәгијјәтли нүмунәләриндән бири олмуш вә мүәллифин бу саһәјә даир әдәби вә нәзәри фикирләрини өзүндә тәчәссүм етдирмишдир. Ф. Көчәрли шифаһи халг әдәбијјатыны јазылы әдәбијјатын бүнөврәси һесаб етмиш вә мәһз буна көрә дә кәнч нәслин тә'лим-тәрбијәси ишиндә фолклор нүмунәләрини зәрури сајмышдыр. «Балалара һәдијјә» адлы әсәрини дә бу принсип әсасында тәртиб етмиш, фолклора вә фолклор нүмунәләри руһунда јазылмыш әсәрләрә үстүнлүк вермишдир. Бу да тәсадүфи дејилди. Мүәллифә көрә, Азәрбајчан халгынын узун әсрләр боју өз мәишәтинә, адәт вә ән'әнәсинә даир јаратдығы нағыл, һикмәтли сөзләр, инчә мә'налы тапмачалар, ушаглары әјләндирән, онларын үрәјинә јатан јанылтмачлар заман кечдикчә унудулмагдадыр. Бунун гаршысыны алмаг үчүн Көчәрли өз халгыны вә вәтәнини севән һәр бир шәхсдән бу гијмәтли инчиләри, мә'нәви не'мәтләри топламағы вә јери кәлдикчә даһа кениш мә'нада бунлардан истифадә етмәји һамысынын вәтәндашлыг борчу сајыр. Бу мәгсәдлә та гәдим заманлардан бу күнә гәдәр ағыздан-ағыза, дилдән-дилә дүшмүш маһнылары, тапмачалары, һикмәтли сөзләри вә мәсәлләри гијмәтли бир инчи кими нәшр етмәји вә кениш охучу күтләсинин истифадәсинә вермәји өзүнә борч билир.

Мүәллифин гејд етдији кими, бу нүмунәләр нәинки кәнчләрә, һәтта бөјүкләрә дә ејни дәрәчәдә фајда верә биләр. Ушаглар үчүн јазмаг, бөјүкләр үчүн дә јазмаг демәкдир. Белә әсәрләр о заман фајдалы ола биләр ки, һамыны душүндүрсүн вә һамыја хејир версин, јашатсын вә јашасын. «Балалара һәдијјә» мәһз бу чәһәтдән сәчијјәви иди.

Өз дөврүндә бөјүк мараға сәбәб олан бу әсәрин нәшри дә мараглыдыр. Мә'лум олдуғу кими, Көчәрли өз әсәрләринин нәшри јолунда бөјүк манеәләрлә растлашмыш

вә өз сағлығында бөјүк зәһмәт баһасына јаранмыш «Әдәбијјат материаллары»ны чап етдирә билмәмишдир. «Балалара һәдијјә»ни исә јазылдығы (1907) тарихдән беш ил сонра (1912) нәшр етдирә билмишдир. Бә'зи мүәллифләр бу китабын илк дәфә 1912-чи илдә Бакыда Оручов гардашлары мәтбәәсиндә чап олундуғуну көстәрмишләр. Лакин әслиндә китаб Оручов гардашлары мәтбәәсиндә дејил, 1912-чи илин мај ајында Исабәј Ашурбәјлинин «Каспи» мәтбәәсиндә чап олунмушдур. 102 сәһифәлик «Балалара һәдијјә» китабы ики һиссәдән ибарәт олуб, 75 кичик һәчмли дидактики әсәрләри өзүндә чәмләшдирмишди. Мүәллиф јаш сәвијјәсинә мувафиг олараг биринчи һиссәјә 49, икинчи һиссәјә исә 26 дидактик мәнзум парча, нағыл, һекајә, тапмача, атмача, сајачы сөзләр вә башга тә'лим-тәрбијә үчүн зәрури олан мәтнләр салмышдыр. Ф. Көчәрлинин өлүмүндән сонра бу китаб 1967-чи илдә әдәбијјатшүнас Бәкир Нәбијевин тәртиби вә редакторлуғу илә јенидән чап едилмишдир.

Китабда Азәрбајчан халгынын узун әсрләр боју өз мәишәтинә, адәт вә ән'әнәсинә даир јаратдығы вә јашатдығы нағыл, мәнзумә вә. һикмәтли сөзләр, тапмачалар, јанылтмачлар топланмышдыр. Мүәллиф бу надир ел әдәбијјатыны охучунун истифадәсинә вермиш вә һәм дә ушагларын тә'лим-тәрбијәси ишинә бу өлмәз сәнәт инчиләринин көмәјини алгышламышдыр. Китабын мүгәддимәсиндә мүәллиф јазырды ки, «Балалара һәдијјә олараг милләтимизин јаратдығы нағыл вә һекајәләрдән, мәсәл вә тапмачалардан вә бир чох дүрлү мәнзумәләрдән мәчмуәни тәртиб гылдым ки, онлар унудулуб хатирәләрдән чыхмасын.

...Зәннимчә, бу мәчмуәни һәр кәс охуса, бөјүк ја кичик, онун гәлби ачылыб хәндан олачагдыр. Балалар шад олачаг. Бу сәбәбә ки, онда дәрч олунан әсәрләрин чүмләси онларын һәјатына вә тәбиәтләринә мувафигдир. Бөјүк адамларын үрәкләринин ачылмағына сәбәб бу олачагдыр ки, онлар мүталиә әснасында өз ушаглыг вахтларыны билаихтијар хатирәләринә кәтирәчәкләр. Бу исә, јә'ни гәлби шад етмәк өзлүјүндә бир хидмәтдир»[1].

«Балалара һәдијјә» әсәринин сәһифәләриндә кичик һәчмли нағыллар хүсуси зөвглә сечилмиш вә груплашдырылмышдыр. Мә'лум олдуғу кими, халг јарадычылығы илә бағлы олан бу һикмәтли нағыллар кәнч нәслин вәтәнпәрвәрлик руһунда тәрбијә олунмасында бөјүк әһәмијјәт кәсб етмишдир. Халгымызын арзу вә истәкләри илә бағлы олан бу нағылларда тәсвир вә тәрәннүм олунан мәрд, мүбариз, икид, дөзүмлү, горхмаз, чәтин вә ағыр анларда ағыл вә зәка илә, тәмкинлә, сәбирлә бүтүн манеәләри арадан галдыран гәһрәманлары халг севмиш, кәнч нәслин нүмајәндәләри дә бә'зи һалларда өзләрини бу әфсанәви гәһрәманлара охшатмаг истәмишләр. Бу чәһәтдән Ф. Көчәрлинин сечдији вә груплашдырдығы нағыллар өз мәзмун вә идејасына, сағлам мәфкурәсинә, мүндәричәсинә көрә китабын јарандығы дөвр үчүн чох сәчијјәви иди. Дикәр тәрәфдән, онлар халг мәһәббәтини, сәдагәтини тәрәннүм едир, кәнчләрә нүмунә көстәрир. Мәсәлән, «Шәнкүлүм, шүнкүлүм вә мәнкүлүм» нағылы илә ана мәһәббәтинин үлвилији верилир. Бу јолла ушагларда зүлм дүнјасына нифрәт, дүшмәнә гаршы амансыз олмаг кими һиссләр ојадылыр. Ајыг олмаг, бөјүкләрин нәсиһәтләринә гулаг асмаг бу әсәрин әсас идејасыны тәшкил едир. Ушаглар зәһмәткеш кечи балаларынын гурд тәрәфиндән һијлә илә алдадылыб јејилдијини ешидәркән һиддәтләнирләр. Бу интигам һисси ананы зоракылыг дүнјасынын тимсалы олан гурдла вуруша апарыр. Бу чәтин вурушда кечи галиб кәлир. Онун галиб кәлмәси әлбәттә һаггын, әдаләтин гәләбәси иди. Зор, һијлә ишләдән гурдун мәғлубијјәти, әдаләтсиз һөкм чыхаран зүлмкарларын агибәтинин өлүмлә нәтичәләнмәси ушаглара тәбии вә инандырычы көрүнүр. Сөзсүз ки, бу типли һекајәләр ушагларын әхлагына, дүнјакөрүшүнә, јолдашлыгда, достлугда бир-биринә олан мүнасибәтләринә мүсбәт тә'сир көстәрмәјә билмәзди. Ф. Көчәрли бир психолог кими, дидактики әһәмијјәт кәсб едән бу типли нағыллары усталыгла сечмиш, ушагларын јаш сәвијјәсинә мувафиг кәлән һадисәләри гәләмә алмышдыр. О, хејрин шәр вә јахшылығын пислик үзәриндә гәләбәсини һәјати фактларла әјани шәкилдә нүмајиш етдирир. Бу чәһәтдән тотемизм изләри олан «Көјчәк Фатманын нағылы» да мараглыдыр. Бу вә ја башга нағылларда олдуғу кими, бурада да тотем сајылан гара инәк өкеј ана тәрәфиндән әзаб-әзијјәт чәкән, инчидилән, дөјүлән, тәһгир едилән Көјчәк Фатмаја көмәк едир. Өкеј ананын бүтүн чиркин әмәлләрини габагчадан билән тотем, гара инәк Фатмаја

[1] *Ф. Көчәрли.* Балалара һәдијјә, сәһ. 1—2.

тапшырылан ағыр, чәтин ишләрин һамысыны сәлигәли вә вахтындан габаг көрүр. Мәһз буна көрә дә өкеј ана өз бәд әмәлләрини һәјата кечирә билмир.

Анадан јетим галан Фатма көзәл вә ағыллыдыр. Гәлби сыныг олса да нәчиб, әхлаглы, хејирхаһ инсани сифәтләрә маликдир. Һамыја јахшылыг етмәк истәјир. Лакин бу көзәл кејфијјәтләр хәбис өкеј ананы сарсыдыр, нараһат едир. Көзәллик, нәчиблик, јетим гыза һәмишә бәлалар кәтирир. Өкеј ана өз чиркин гызынын сәадәтини јетим Фатманын бәдбәхтлији үзәриндә гурмаг истәјир. Мәһз буна көрә дә Фатмаја көмәк едән гара инәји һијлә илә кәсдирир. Лакин јенә дә өз бәд әмәлләрини һәјата кечирә билмир. Тотем—гара инәјин сүмүкләри дә чәтин дәгигәләриндә Фатманын көмәјинә чатыр. Өкеј ананын чиркин әмәлләринә мане олур. Нәтичәдә Фатма хошбәхт олур, падшаһ оғлуна әрә кедир.

Көрүндүјү кими, мүәллиф бу нағыллары тәсадүфән китаба салмамышдыр. О, бу сәнәт әсәрләри илә ушагларын һәјата бахышларыны, дүнјакөрүшләрини камилләшдирмәк, һаггын, әдаләтин һәмишә гара гүввәләр үзәриндә гәләбәсинин зәрурилијини анлатмаг вә баша салмаг мәгсәдини күдмүшдүр. Әсәрдә тәсвир олунан тотем гара инәк хејирхаһ инсанлара хошбәхтлик, сәадәт, пис нијјәтли адамлара исә бәдбәхтлик кәтирир.

Ф. Көчәрли кәнч нәслин һәртәрәфли инкишафы үчүн јалныз нағыллардан дејил, шифаһи халг әдәбијјатынын бајаты, лајла, сајачы сөзләр, аталар сөзләри вә мәсәлләри, атмача вә тапмачаларындан да истифадә етмиш, мүхтәлиф һәјати һадисәләри гәләмә алмышдыр.

Шифаһи халг әдәбијјатынын кениш јајылмыш жанрларындан бири дә бајатылардыр. Једди һечадан ибарәт олан бајатылар өз садәлијинә, јығчамлығына вә ојнаглығына көрә шифаһи халг јарадычылығында кениш јајылмышдыр. Мүхтәлиф дөврләрдә шаирләримиз бу жанрдан јери кәлдикчә истифадә етмишләр. Фикримизи М. В. Видадинин досту М. П. Вагифә көндәрдији

Күлли-Гарабағын аби-һәјаты,
Нәрмү назик бајатыдыр, бајаты[1].

гошмасы бир даһа сүбут едир. Үмумијјәтлә, кениш јајылмыш бајаты жанры васитәсилә халг күтләси өз истәк

[1] *Ф. Көчәрли.* Азәрбајчан әдәбијјаты, Б., «Елм»», 1978, сәһ. 204.

вә арзусуну ифадә етмишдир. Бу бајатыларда һәмчинин вәтән мәһәббәти, азадлыг мејлләри, севки мотивләри, фәлсәфи дүшүнчәләр, ичтимаи-сијаси һадисәләрә мүнасибәт кими мәсәләләр дә өзүнә кениш јер тапмышдыр. Ф. Көчәрли «Балалара һәдијјә» китабында бајатылардан кениш истифадә етмишдир. Мәсәлән, вәтәнә мәһәббәт һисси ашылајан мүәллиф дағлары вәсф едир. Тәбиәтин фүсункар көзәлликләрини өзүндә әкс етдирән бу дағлары баһар фәслиндә бәрли-бәзәкли, тојлу-бүсатлы, јарлы-јолдашлы, күллү-бүлбүллү, аб-һавалы, гыш фәслиндә исә гарлы-боранлы тәсвир едир. Бүтүн бу көзәлликләрин зирвәсиндә дајанан, јер үзүнүн әшрәфи олан инсан һаггында да өз охучусуна мә'лумат верир. Инсан ајаглары дәјән јерләри «тојлу-бајрамлы, көчәндән сонра исә доггуз ај јаслы» адландырыр.

Дәрин мә'налы, мүндәричәли бу бајатыларын итиб-батмаг тәһлүкәси тәдгигатчыны дүшүндүрүр вә о, мүасирләринә мүрачиәтлә јазырды: «Бу гисим көзәл мә'налы бајатыларымызын һәдди-һесабы јохдур. Бунлары чәмләшдириб чапа вермәсәк итиб, батыб кедәр»[1].

Ф. Көчәрли «Һәдијјәләр» китабында бајатыларла јанашы лајлалара, охшамалара вә сајачы сөзләрә дә кениш јер вермишдир. Шифаһи халг әдәбијјатынын бу жанрлары да ушагларын тә'лим-тәрбијәси ишиндә бөјүк рол ојнамышдыр.

Лајлаларда аналарын истәк вә арзулары, хәјал вә дүшүнчәләри бәдии шәкилдә үмумиләшдирилир. Бу бәдии үмумиләшдирмәләр васитәсилә ананын кечирдији һәјәчанлы дәгигәләрлә, онун арзу вә диләкләри илә таныш олмаг мүмкүндүр. Бу һәзин лајлаларын ушагларда силинмәз изләр бурахдығыны инкар етмәк олмаз. Буну нәзәрә алан Көчәрли дә лајлаларын ушаг мүтaлиәси үчүн мүстәсна әһәмијјәтини дәрк етмиш вә ата-анаја, елобаја, дост-јолдаша мәһәббәт һисси ашылајан, онлары мәрд-мүбариз руһда тәрбијә едән, вәтәни севдирән онларча лајлалары сечмиш вә китаба дахил етмишдир. Китабда ичтимаи бәлалар, тәбии һадисәләр, игтисади һәјат тәрзи вә б. мәсәләләрдән бәһс едән лајлалара да раст кәлмәк мүмкүндүр.

Ф. Көчәрли китабда бајатылар вә лајлаларла јанашы

[1] «Азәрбајчан» журн., 1967, № 6, сәһ. 170 (Ф. Көчәрлинин А. Шаигә мәктублары).

сајачы сөзләриндән дә истифадә етмишдир. Сајачы сөзләр малдарлыгла, әмәк адамларынын һәјаты илә бағлыдыр вә кәнд һәјатыны өзүндә екс етдирир. Мә'лум олдуғу кими, сајачы сөзләрдә ев һејванларынын ады чәкилир, онлар васф едилир. Ф. Көчәрли 1909-чу илдә «Тәрәгги» гәзетиндә чап етдирдији «Көчәриләрин өвза вә әһвалы» адлы мәгаләсиндә дә малдарлыгла мәшғул олан тәрәкәмә чамаатынын һәјатындан бәһс едәркән сајачы сөзләрин әһәмијјәти үзәриндә дајаныр вә јазырды: «Мәшһур сајачы сөзләриндә ев һејванлары бир-бир зикр олунур вә бу сөзләрдә һејванларын чүмләсиндән зијада тә'риф вә тәсвир олунан гојун вә кечидир: о һејванлардыр ки, тәрәкәмә халгынын дирилији вә раһатлығы онларын варлығына бағлыдыр. Хүсусән көзәл вә ширин дил илә гојунун гисим-гисим сифәтләри тә'риф олунур»[1]. Әлбәттә, бу тә'рифләр тәсадүфи дејилмәмишдир. Чүнки тәрәкәмә—көчәри халгын јашајышы, зөвг-сәфасы, бир сөзлә, раһат доланачағы билаваситә мал-һејванын варлығы илә әлагәдар олмушдур. Ата-бабаларымыз вахтилә гојуну өз евләринин бәзәји вә доланачагларынын дирәји адландырмыш, һәтта гојунун хејир-бәрәкәти илә бағлы олан онларча аталар сөзләри јаратмышлар. Мәсәлән: «Гојунун олду әлли, адын олду бәлли», «Гојунун олду јүз, кир ичиндә үз» вә с.

Ф. Көчәрли «Балалара һәдијјә» китабында ел әдәбијјаты нүмунәләри илә јанашы кичик һәчмли ше'р вә һекајәләрә дә кениш јер вермишдир. Мүәллиф кәнчләри вәтәнпәрвәрлик руһунда тәрбијә етмәк, мәтин, мүбариз, әмәксевәр, ишкүзар бир инсан кими јетишдирмәк үчүн диггәтәлајиг әсәрләр сечмишдир. Гышын шахтасында, сојуғунда, боранында, човғунунда, јајын истисиндә, пајызын лејсан јағышында сынагдан чыхыб, бәркијән чобан ел әдәбијјатында икидлик рәмзи кими тәсвир олундуғу үчүн Ф. Көчәрли дә кәнчләрин мәтин, ирадәли, горхмаз јетишмәләри үчүн чобанларын һәјатындан бәһс едән нүмунәләрдән кениш истифадә етмишдир. Мәсәлән, китабда верилмиш «Чобан» башлыглы ше'р нәинки өз мәзмун вә идејасына, дилинин садә вә ахычылығына, ајдынлығына, һәтта формасына көрә дә марагды иди. Ше'ријјәт

[1] *Ф. Көчәрли.* Көчәриләрин өвза вә әһвалы, «Тәрәгги» гәз., 1909, № 197.

чәһәтдән дә камил олан бу әсәрдә чобан бүтүн әзәмәти илә чанланыр.

«Балалара һәдијјә» китабы бәһс етдијимиз жанрларла мәһдудлашмыр. Бурада бу вә ја башга мәтни тамамлајан, фикри ајдынлашдыран мәсәлләрә, тапмачалара, јанылтмачлара вә мүхтәлиф ушаг ојунларына кениш јер верилмишдир. Гејд етмәк лазымдыр ки, мәсәлләр, тапмачалар, јанылтмачлар вә с. мүстәгил шәкилдә дејил, һәр мәтнин сонунда, ше'р вә һекајәнин мәзмун вә идејасына мүвафиг шәкилдә верилмишдир.

Шифаһи халг јарадычылығында кениш јајылмыш аталар сөзү вә мәсәлләр заман кечдикчә бир инчи кими өз сафлығыны, тәмизлијини горумуш, кениш фикри јығчам шәкилдә, садә диллә ифадә етмишдир. Бу надир инчиләрдән усталыгла истифадә едән мүәллиф кичик јашлы ушагларын билик сәвијјәсинә, бу вә ја башга мәтнин мәзмун вә идејасына мүвафиг аталар сөзләри сечмишдир. Һәр мәтнин сонунда верилмиш аталар сөзләри вә мәсәлләр демәк олар ки, әсәрин мәзмун вә идејасындан доғур, бири дикәрини тамамлајыр. Мәсәлән, китабда верилмиш «Әринчәк ит» адлы һекајә, «Чобан» мәнзумәси, «Гурд» һекајәси мүвафиг аталар сөзләри вә мәсәлләрлә тамамланмышдыр.

Ушагларын зеһни инкишафына көмәк едән, онлары дүшүндүрән вә әјләндирән тапмачалар шифаһи халг јарадычылығында кениш јер тутдуғу кими, јазылы әдәбијјатда да бунлардан кениш истифадә олунмушдур. Мәсәлән, Низаминин «Једди көзәл» әсәриндә верилмиш нағылларда тәсвир олунан тапмачалар фикримизи бир даһа сүбут едир. Ф. Көчәрли дә тапмачаларын тә'лим-тәрбијәви әһәмијјәтини нәзәрә алмыш, һәјатын мүхтәлиф саһәләриндән бәһс едән онларча марагды тапмачалар тапыб китаба дахил етмишдир. Бу тапмачаларын бир гисми һејванларын, гушларын һәјатындан, бир гисми исә мәишәт мәсәләләриндән бәһс едир. Мәсәлән, «Ики түлкү баласы, үч анасы, дөрд атасы, нечә ејләр һамысы?» Ф. Көчәрлинин кәтирдији бу тапмачалар јалныз ушаглары дүшүндүрмәк мәгсәди күдмәмиш, бу мисалларла халгымызын һәјат вә мәишәт тәрзини дә бәдии шәкилдә үмумиләшдирмишдир. Гејд етмәк лазымдыр ки, бу тапмачалар муасир дөврүмүздә дә өз әһәмијјәтини итирмәмиш, ушаглар үчүн јазылмыш муасир китабларда бу тапмачалардан кениш истифадә олунмушдур.

Мәзмун вә идејасына көрә, дүшүнчә тәрзинин, дүзкүн тәләффүз вәрдишләринин јаранмасында әһәмијјәтли олан јанылтмачлар китабда кениш јер тутур. Онлар ушагларын тә'лим-тәрбијәсиндә, хүсусилә бу вә ја башга мәтнин тәдриси заманы дүзкүн тәләффүзә алышдырмаг мәгсәдини күдүр. Мә'лумдур ки, халг јарадычылығынын бир нөвү олан јанылтмачлар, чәтин тәләффүз олунан, дили сындыран, данышаны јанылдан, охшар сәсләрин тез-тез тәкрарындан, сөз вә ибарәләрдән әмәлә кәлиб, ушаглары әјләндирмәк вә күлдүрмәк мәгсәдини изләмишдир. Әлбәттә, Ф. Көчәрли бу јанылтмачлары јалныз әјләндирмәк вә күлдүрмәк мәгсәди илә «Балалара һәдијјә» китабына салмамышды. Бу јанылтмачлардан истифадә едән мүәллиф ушаглары охшар сәсләрин вә кәлмәләрин дүзкүн тәләффүзү заманы диггәтли олмаға дә'вәт едир. Дүзкүн тәләффүз олунмајан мәтн истәнилән фикри верә билмәдикдә күлмәли бир шәкил алыр. Мүәллиф јанылтмачлар васитәсилә ушагларын биликләрини дәринләшдирир, һадисәләрә мүнасибәтини ајдынлашдырыр, тәсәввүр вә тәхәјјүлүнү инкишаф етдирир, онларын нитгини чанлы халг данышыг дилинә јахынлашдырыр, сөз еһтијатыны зәнкинләшдирир. Һәм дә ушагларда јумористик данышыг вәрдиши јарадыр. Китабда верилмиш бә'зи јанылтмачлара нәзәр салаг:

Базарда нә учуз?
Мис учуз, күнчүт учуз, дуз учуз.

Ај гылгујруг гырговул, кәл бу кола кир, гылгујруг гырговул.

Кетдим көрдүм бир дәрәдә ики кар, кор, күркү јыртыг кирпи вар. Диши кар, кор, күркү јыртыг кирпи еркәк кар, кор, күркү јыртыг кирпинин күркүнү јамамагданса, еркәк кар, кор, күркү јыртыг кирпи диши кар, кор, күркү јыртыг кирпинин күркүнү јамајыр[1] вә с.

Бу мисалларын һәр бириндә мүхтәлиф һадисәләр вә мәсәләләр екс олунмушдур. Бу мүхтәлифлик, ширинлик, ојнаглыг, јумор ушагларын естетик тәрбијәсинә мүһүм тә'сир көстәрмәкдәдир.

«Балалара һәдијјә» китабында ашыг әдәбијјаты нүмунәләри дә верилмишдир. Бу чәһәтдән ашыг Әмраһын «Аранла јајлағын бәһси» вә Хәстә Гасымын «Нәсиһәт» адлы гошмалары мараглыдыр. Гошма ашыг поезијасында ән кениш јајылмыш вә шөһрәт тапмыш жанрлардан биридир. Бајаты вә лајлалар кими гошма жанры да өз мәзмун вә формасына көрә садә, аһәнкдар вә ахычыдыр. Чохсаһәли халг јарадычылығынын башга нөвләринә нисбәтән ашыг поезијасы шифаһи әдәбијјатла јазылы әдәбијјат арасында бир кечид характери дашыјыр. «Ашыг поезијасы... халг јарадычылығы илә јазылы әдәбијјат арасында бир кечид, мөһкәм бир көрпү олмушдур. О, бир тәрәфдән халг јарадычылығына бағланмыш, о бири тәрәфдән јазылы әдәбијјата. Һәм бунунла, һәм дә онунла гаршылыглы әлагә вә тә'сирдә инкишаф етмишдир. Онун көкләри, ришәләри фолклордан, халг јарадычылығындан су ичирсә, будаглары, гол-ганады һәмишә јазылы әдәбијјатла говушур, она тә'сир едир вә ондан гүввәт алыр»[1].

Мәһз буна көрә дә Ф. Көчәрли ушаглар үчүн јазылмыш «Балалара һәдијјә» китабында халг јарадычылығынын зәнкин голларындан бирини тәшкил едән ашыг поезијасындан нүмунәләр вермәклә халгымызын мүдрик сөзләрини, истәк вә арзуларыны, хәјал вә дүшүнчәләрини, ағыл вә зәкасыны бәдии шәкилдә үмумиләшдирмиш, бу јолла ушагларын әхлагына, тә'лим-тәрбијәсинә мүсбәт тә'сир көстәрмишдир. Ашыг Әмраһ мүкалимә јолу илә аранла јајлағын бәһсини вериб, вәтән торпағынын аранынын да, јајлағынын да өзүнәмәхсус көзәллијә малик олмасыны үмумиләшдирир. Хәстә Гасым исә дидактики јолла һәјати һәгигәтләри характеризә едир. Һәјат вә чәмијјәт һаггында өзүнүн фәлсәфи дүшүнчәләрини ушагларын баша дүшәчәји бир дилдә тәсвир едир. Буну нәзәрә алан Ф. Көчәрли ушаг психолокијасына ујғун кәлән «Олмаз» рәдифли ше'ри китаба салмышдыр. Ше'рдән көрүндүјү кими, ашыг ел арасында мәшһур олан «Кечмә намәрд көрпүсүндән, гој апарсын сел сәни», «Ағач бәсләкилән барын јејәсән», «Авара палыддан һејва, нар олмаз», «Намәрд јаланчыја сиррин сөјләмә», «Бивәфа дилбәрдән сәнә јар олмаз», «Икид одур тә'нә охун атмасын, һалал мајасына һарам гатмасын» вә с. бу кими аталар сөзләри вә мәсәлләрдән истифадә етмиш, данышыг дили илә әдәби дил арасында әлагә јаратмыш, һәр бир мүдрик сөзүн маһијјәтини ачмаг үчүн нәзмә чәкмишдир.

Китабда ушагларын естетик тәрбијәсинә, әхлагына,

[1] *Ф. Көчәрли.* Балалара һәдијјә. Б., Кәнчлик, 1967, сәһ. 21, 35, 53.

[1] *М. Ибраһимов.* Ашыг поезијасында реализм,—Әсәрләри, он чилддә, 9-чу чилд, Б., Јазычы, 1982, сәһ. 459—460.

дүнјакөрүшүнүн формалашмасына, тәкмилләшмәсинә көмәк едән, диггәтинин мәркәзләшмәсинә мүсбәт тә'сир көстәрән, зеһнини итиләјән тәмсил жанрына да кениш јер верилмишдир. Бу чәһәтдән «Ит вә пишик», «Тојуг», «Түлкү вә кәклик», «Дәвә вә тикан», И. А. Крыловун «Түлкү вә үзүм», Г. Б. Закирин «Һекајәти түлкү вә гурд», «Һекајәти-гурд, чаггал вә шир», «Ешшәк вә дәвә» вә б. тәмсилләр дә мараглыдыр.

«Балалара һәдијјә» китабынын мәзијјәтләриндән бәһс едәркән гејд етмәк лазымдыр ки, бу әсәр узун мүддәт Азәрбајчан мәктәбләриндә бир дәрслик кими истифадә едилмишдир. Ф. Көчәрли бу китабла ушаг гәлбинин инчәликләринә јол тапмыш, халгымызын көзәл инчиләри илә онлары охшамыш вә әјләндирмишдир. «Балалара һәдијјә» китабы өз дөврүндә мүсбәт бир һадисәјә чеврилмиш, мүәллим вә шакирдләрин диггәтини өзүнә чәлб етдији кими, јазычы вә әдәбијјатшүнасларымызын да марағына сәбәб олмушдур.

Тәсадүфи дејилди ки, С. Һүсејн 1913-чү илдә «Игбал» гәзетиндә «Доғру јол» јахуд «Аталар сөзү» адлы мәгалә илә чыхыш едәркән шифаһи халг әдәбијјаты нүмунәләринин топланылмасы вә нәшрини алгышламыш, хүсусилә, Ф. Көчәрлинин «Балалара һәдијјә» адлы китабы үзәриндә дајанараг, бу әсәрин нәшрини мүсбәт бир һадисә кими гејд етмишдир. Һәтта бу китабы «һәјат вә јашајышымыза биканә олан» роман вә һекајәләрә, һеч бир тәрбијәви әһәмијјәти олмајан, вахтикән кениш јајылмыш «Кәрбәла јанғыны», «Үзраш-гүрејш» кими тәрчүмә әсәрләринә гаршы гојмушдур.

С. Һүсејн јазырды: «Балалара һәдијјә» китабы чочугларын руһуна азугә вердији кими, бөјүкләримизин дә чочуглуғуну вә ондакы јашајышыны хатиринә кәтирәрәк онларда кечмишинә вә милләтинә гаршы бир истәк вә мәһәббәт дујғусу ајылдыр.

...Бу кими һәдијјәләр нәшр едилсә иди, милләтимизә вә дилимизә бөјүк бир хидмәт едилмиш олурду. Зира балаларымыз арасында сөјләнән вә ишләнән мәсәл вә тапмачалардан, нәғмә вә дүзкүләрдән бир чоху хатиримиздән фәрамуш олмуш түрк сөзләри өјрәнәрдик вә əвәзинә дә голландығымыз әчнәби сөзләрини дилимиздән кәнар едәрдик.

Мөһтәрәм Фиридунбәј Көчәрли чәнаблары биздән өтрү кәнди «Һәдијјә»си илә бөјүк бир чығыр ачды. Үмид едирик ки, башгалары да о чығыр илә кедәрләр»[1].

С. Һүсејнин гејд етдији кими, Ф. Көчәрлинин «Балалара һәдијјә»си јалныз шифаһи халг әдәбијјаты нүмунәләри илә мәһдудлашмыр. О, мүасир әдәбијјатын ушаг аләми илә әлагәдар олан бир сыра мүһүм проблемләринә чаваб вермиш, онун кәләчәк инкишафы үчүн нүмунә олмушдур.

Бу әсәр Ф. Көчәрлини јалныз әдәбијјатшүнас, тәнгидчи, тәдгигатчы бир алим кими дејил, ејни заманда һәм дә ушаг тәрчүмә әдәбијјатымызын илкин јарадычыларындан бири кими танытмышдыр. Ф. Көчәрлинин ачдығы бу чығыр маарифчи зијалыларымызын, јарадычы бәдии сөз усталарымызын илһам мәнбәји олмушдур. Тәсадүфи дејилди ки, «Һәдијјәләр»ин һәјат үзү көрмәси илә әлагәдар А. Шаиг «Игбал» (1913, №485) гәзетиндә јаздығы «Дилимиз вә әдәбијјатымыз» адлы мәгаләсиндә зәнкин халг јарадычылығындан сәмәрәли истифадә етмәјин, әдәби-бәдии дилин сафлығы, тәмизлији вә садәлији уғрунда мүбаризә апармағы вачиб сајмыш, Ф. Көчәрлинин «Балалара һәдијјә»сини бу чәһәтдән ән јахшы әсәрләрдән бири һесаб етмишдир.

Ф. Көчәрлинин јарадычылығында елми-нәзәри көрүшләрлә педагожи фәалијјәти вәһдәт тәшкил едир. О, Азәрбајчан классик әдәбијјатынын, мүасир әдәбијјат мәсәләләринин системли вә ардычыл шәрһинә мәһз педагожи фәалијјәт дөврүндә башламыш, кәнч нәслин тә'лим-тәрбијәси наминә јүрүтдүјү бир сыра мүтәрәгги фикирләрини елми әсәрләриндә дә бу вә ја дикәр мүнасибәтлә тәсдиг етмишдир. Одур ки, Ф. Көчәрли XX әср Азәрбајчан әдәбијјатында бөјүк тәнгидчи вә әдәбијјатшүнас адландығы кими, көркәмли мүәллим — методист, маариф хадими кими дә танынмагдадыр. Бу сонунчу факты Ф. Көчәрлинин кәнч нәслин тә'лим-тәрбијәси илә әлагәдар јаздығы күлли мигдарда әсәрләри, елми-нәзәри мәгаләләриндә јүрүтдүјү педагожи фикирләри, дөврүнүн А. Шаиг, Һ. Маһмудбәјов, Р. Әфәндијев, С. М. Гәнизадә, Ү. Һачыбәјов вә дикәр маариф зијалылары илә мәктублашмалары бир даһа тәсдиг едир.

Ф. Көчәрлинин педагожи көрүшләриндә нәзәрә чарпан илк чәһәт онун мүасир әдәбијјатда ушаглар үчүн

[1] *Сејид Һүсејн.* Балалара һәдијјә, јахуд Гафгазда биринчи китаб, «Игбал» гәз., 23 мај 1913-чү ил, № 366.

јазылмыш нүмунәләрин естетик тә'сир күчүнү артырмагда һәјат материалларына әсасланмағы тәләб етмәси иди. Алимин бу фикри онун А. Шаигә јаздығы мәктубларын әксәријјәтиндә өз әксини тапмышдыр. Мәктубларынын бириндә ушаглар үчүн јазылан әсәрләрдә тәрбијәви-дидактик фикирләрә кениш јер вермәјин устүнлүјүнү хүсуси гејд едирди. Ф. Көчәрли әдәбијјат дәрсләриндән елми ајдынлыг, дәгиглик, тарихилик вә муасирлик тәләб едирди. Буна көрәдир ки, о, А. Шаигин «Күлзар», «Мәрһум Сабир әфәндинин тәрчүмеји-һалы» вә с. әсәрләрини јүксәк гијмәтләндирирди.

Ф.Көчәрлинин педагожи фәалијјәти XX әср Азәрбајчан маарифинин сағлам әсасларла инкишаф етмәси илә үзви сурәтдә бағлыдыр. О, сон дәрәчә принсипиал методист-алим кими һәр бир дәрс вәсаитинә објектив јанашыр, мүәллифиндән асылы олмајараг һәр бир әсәрин мәзијјәтләрини вә нөгсан чәһәтләрини тәнгид вә тәгдир едирди. Бу, онунла әлагәдар иди ки, Ф. Көчәрли педагожи вә методик бачарығыны дөврүнүн габагчыл маариф хадимләри илә үнсијјәт әсасында тәкмилләшдирир, китаб мүбадиләси апарыр, јазылан дәрсликләри дәрс дедији синифләрдә бир нөв тәчрүбәдән кечирирди. Мәсәлән, о, мәктәб үчүн «ән јарарлы вә мүнасиб гираәт китабы» адландырдығы «Күлзар»ын мүәллифинә мүрачиәтлә јазырды: «Тәвәггә едирәм ки, «Күлзар»дан он ики чилд лүтф едиб көндәрәсиниз. Истәјирәм ки, икинчи класын шакирдләрини онунла таныш едим»[1].

Ф. Көчәрлинин елми-бәдии јарадычылыг даирәси кениш вә чохчәһәтли олмушдур. Отуз беш илдән артыг фәалијјәти дөврүндә о, тәнгид, әдәбијјатшүнаслыг, публисистика вә педагожи мәсәләләрлә јанашы бир сыра јарадычылыг саһәләриндә гәләми сынамыш, дөврүнүн маһир тәрчүмәчиси кими шөһрәт газанмышдыр. Онун габагчыл рус, мүтәрәгги дүнја классикләриндән етдији тәрчүмә әсәрләри өз орижиналлығы, бәдии дәјәри илә бөјүк әһәмијјәтә маликдир. Ф. Көчәрлинин тәрчүмәчилик фәалијјәти XX әсрин биринчи рүбүндән тәкмилләшмәјә башлајан бу саһәнин инкишафына мүсбәт тә'сир көстәрмишдир. Дөврүн мәдәни инкишафында, тәрәггисиндә мүтәрәгги рол ојнајан тәрчүмәчилик мәсәләси Ф. Көчәрли кими дөврүн бир груп габагчыл зијалыларынын да диггәт мәркәзиндә олмушдур. Демократик әдәби һәрәкатын ингилаби-реалист мәзмунунун кенишләнмәсиндә габагчыл зијалыларын вә Ф. Көчәрлинин хидмәтләри хүсуси гејд едилмәлидир. Бу көркәмли әдәбијјат вә маариф хадимләри бир сыра мүһүм актуал саһәләрдә илләрдән бәри давам едән бошлуғун долдурулмасы ишинә көркин әмәк сәрф етмишләр.

М. Т. Сидги, М. Маһмудбәјов, А. Сәһһәт, С. М. Гәнизадә ана дилиндәки дәрслик вә дәрс вәсаитләриндә верилән әдәби материалларла кифајәтләнмәјиб, Гәрб вә рус классикләринин әсәрләриндән тутарлы тәрчүмәләр етмишләр. Бу чәһәтдән Ф. Көчәрли даһа чох фәргләнирди. О, ичтимаи фәалијјәтә башладығы илк күнләрдән бу мараглы саһә илә мәшғул олмуш, Јереван кимназијасында мүәллим ишләдији 1885—1895-чи илләрдә көзәл тәрчүмәләр етмишдир. Ф. Көчәрлинин А. С. Пушкиндән «Торчу вә балыг», М. Ј. Лермонтовдан «Үч хурма ағачы». А. В. Колтсовдан «А киши нијә јатыбсан», А. П. Чеховдан «Ат фамилијасы», Л. Н. Толстојдан «Шәраб вә тәнбәки», алман философу Шопенһауердән «Ешг вә мәһәббәт»[1], А. О. Черњајевскинин «Вәтән дили» дәрслијиндә верилмиш «Бәнөвшә», «Чичәк», «Диләнчи» адлы тәрчүмәләри, һәмчинин гәдим јунанларын мүәллими сајылан Сократын елми-фәлсәфи көрүшләриндән бәһс едән, 1891-чи илдә Бахчасарајда «Тәрчүман» мәтбәәсиндә чап олунан «Тә'лими-Сократ» адлы китабы мәһз бу көркин вә хејирхаһ зәһмәтин бәһрәләри иди. Бу тәрчүмәләр өз дөврүндә бөјүк әһәмијјәт кәсб етмишдир. Онун истәр рус вә истәрсә дә дүнја классикләринин јарадычылыгларындан етдији тәрчүмәләр бу күн дә өз әһәмијјәтини итирмәмишдир.

XX әср Азәрбајчан ичтимаи фикир тарихиндә Ф. Көчәрлинин өзүнәмәхсус јери вардыр. О, тәхминән отуз беш иллик педагожи фәалијјәти дөврүндә халгымызын әдәбијјат, мәдәнијјәт вә маарифинин инкишафында бир институт гәдәр иш көрмүшдүр. Јалныз ону демәк кифајәтдир ки, тәнгид вә әдәбијјатшүнаслыг елми, онун системли тәшәккүлү нәинки бу бөјүк алимин ады илә бағлыдыр, ејни заманда, бу елми-нәзәри саһәнин бугүнкү инкишафында да Ф. Көчәрлинин сәси, нәфәси дујулур.

---

[1] Бах: *Ч. Әһмәдов.* Азәрбајчан әдәбијјатынын тәдриси тарихиндән, Б., 1971, сәһ. 51.

[1] Бах: РӘФ, Ј. В. Чәмәнзәминлинин архиви, 26 Г — 13/270, 1967І, Ф. Көчәрлинин Ј. В. Чәмәнзәминлијә икинчи мәктубу.

МҮНДӘРИЧАТ

Өн сөз 3
Ф. Көчәрли ирси әдәби тәнгиддә 6
Классик әдәбијјатын тәдгиги 26
Әдәби-тәнгиди мәгаләләр 109
Гардаш халглар әдәбијјаты һаггында 116
Дилимизин сафлығы уғрунда мүбаризәдә . . . 140
Ушаг вә халг әдәбијјатына мәһәббәт . . . 156

Бекташи Инаят Гейдар оглы

ТВОРЧЕСКИЙ ПУТЬ Ф. КОЧЕРЛИ

(*на азербайджанском языке*)

Баку — 1986

Издательство „Язычы“, 370005,
Баку, площадь Натаван, 1.
Типография „Красный Восток“, 370000.
Баку, ул. Ази Асланова, 80.

Нәшријјат редактору *Нәркиз Гурбанова*. Рәссамы *А. Воловик*.
Бәдии редактору *Р. Әһмәдов*. Техники редактору *А. Әскәрова*.
Корректору *М. Мурадова*.

ИБ № 1776

Јығылмаға верилмиш 5. 12. 1985-чи ил. Чапа имзаланмыш 10. 04. 1986-чы ил. ФГ 05061. Кағыз форматы 84×108 1/32. Кағыз № 2. Әдәби гарнитур. Јүксәк чап үсулу. Физики чап вәрәги 5,75. Шәрти ч. в. 9,66. Учот-нәшр вәрәги 9,6. Тиражы 4.000. Сифариш № 1843. Гијмәти 1 ман. 10 гәп.

Азәрбајчан ССР Дөвләт Нәшријјат, Полиграфија вә Китаб Тичарәти Ишләри Комитәси. „Јазычы“ нәшријјаты, 370005.
Бакы, Натәван мејданы, 1.
„Гызыл Шәрг“ мәтбәәси. 370000, Бакы, Һәзи Асланов күчәси, 80.